

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKIN ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

19.YÜZYILDA ÇILDIR SANCAĞI'NIN İDARİ YAPISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
BAHATTİN KILIÇ

TEZ YÖNETİCİSİ
DOÇ. DR. JULİDE AKYÜZ ORAT

KARS-2011

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKIN ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

19.YÜZYILDA ÇILDIR SANCAĞI'NIN İDARİ YAPISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
BAHATTİN KILIÇ

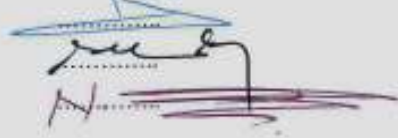
TEZ YÖNETİCİSİ
DOÇ. DR. JULİDE AKYÜZ ORAT

KARS-2011

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bahattin KILIÇ'a ait "19. Yüzyılda Çıldır Sancığı'nın İdari Yapısı"
Konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalında
Yüksek Lisans tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Ünvanı, Adı ve Soyadı
Doç. Dr. Julide AKYÜZ ORAT(Danışman)
Doç Dr. Selçuk URAL
Yrd. Doç. Dr. Nesrin GÜLLÜDAĞ

İmza

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../2011 tarih
ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../.....

Doç Dr. Selçuk URAL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
ÖNSÖZ.....	VII

GİRİŞ

1. KLASİK DÖNEM TAŞRA YÖNETİMİ

2. TANZİMAT SONRASI TAŞRA YÖNETİMİ

2.1. 1839 Tanzimat Fermanının Getirdiği Değişiklikler.....	2
2.2. Islahat Fermanı ve Taşra Yönetimine Etkileri	5
2.3. 1864-1871 Vilayet Nizamnamelerinde Değişiklikler	6
2.3.1. Vilayet İdare Meclisleri	13
2.3.2. Liva İdare Meclisleri	15
2.3.3. Kaza İdare Meclisleri	15

I.BÖLÜM

OSMANLI İDARESİNDEN RUS İŞGALİNE ÇILDIR SANCAĞI

1.1. ÇILDIR'IN COĞRAFİ KONUMU

1.1.1. Çıldır Adının Anlamı	17
1.1.2. Çıldır Bölgesi Coğrafi Özellikleri.....	18

1.2. OSMANLI İDARESİNDE ÇILDIR

1.2.1. Fetih Öncesinde Ve Sonrasında Çıldır.....	21
1.2.2. 17. Yüzyılda Çıldır Eyaleti.....	25
1.2.3. 18-19. Yüzyıllarda Çıldır Eyaleti.....	27
1.2.4. Tanzimat'tan 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'na Çıldır Sancağı.....	30
1.2.5. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra Çıldır Sancağı'nın Durumu	33

II. BÖLÜM

ÇILDIR SANCAĞI'NIN MÜLKİ YAPISI

2.1. SANCAK İDARESİ

- 2.1.1. Sancak ve Mutasarrıflık.....39
- 2.1.2. Çıldır Sancağı Mutasarrıfları.....42
- 2.1.3. Çıldır Sancak İdare Meclisleri.....44

2.2. KAZA İDARESİ

- 2.2.1. Kaza İdare Meclisleri.....49
- 2.2.2. Oltu Merkez Kazası..... 51
- 2.2.3. Ardahan Kazası.....54
- 2.2.4. Ardanuç Kazası 56

2.3. SOSYAL VE İKTİSADİ YAPI

- 2.3.1. Nüfus Ve Sosyal Yapı.....58
  - 2.3.1.1. Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları.....58
  - 2.3.1.2. Çıldır Sancağı Nüfusu (Dini-Sosyal Yapı).....59
- 2.3.2. İktisadi Yapı.....65
  - 2.3.2.1- Maliye Ve Muhasebe 65
  - 2.3.2.2. Tarım Ve Hayvancılık 69
  - 2.3.2.3. Menfaat Sandıkları 71
  - 2.3.2.4. Sanayi, Ticaret, Zanaat ve Madenler.....74
  - 2.3.2.5. Ormanlar.....75
  - 2.3.2.6. Vergiler, Memur Maaşları ve Tamirler.....76

2.4. POSTA ve TELGRAFHANELER.....79

- 2.4.1. Çıldır Sancağı Posta İdaresi ve Telgrafhanesi 81

2.5. EĞİTİM VE ÖĞRETİM HİZMETLERİ..... 81

- 2.5.1. Rüşdiyelerin Açılması.....82
- 2.5.2. 1869 Maarif-i Umumiye Nizâmnamesi.....85
- 2.5.3. Çıldır Sancağı'nda Eğitim.....86

III. BÖLÜM

ÇILDİR SANCAĞI'NIN ADLİ VE ASKERİ YAPISI

3.1. TANZİMAT SONRASI ADLİ DÜZENLEMELER.....	88
3.1.1. Mahkemeler.....	89
3.1.1.1. Vilâyet Mahkemeleri	91
3.1.1.2. Vilâyet Nizamnâmesi'nin Adlî Hususiyetleri	95
3.1.2. İslam Mahkemeleri.....	97
3.1.3. Çıldır Mahkemeleri.....	97
3.2.ÇILDİR SANCAĞI'NIN ASKERİ YAPISI.....	100
3.2.1.Tanzimat Sonrası Askeri Düzenlemeler.....	100
3.2.2.Çıldır Sancağı Askeri Yönetimi.....	102

IV. BÖLÜM

ÇILDİR SANCAĞI'NDA YEREL HİZMETLER

4.1. TANZİMAT SONRASI YEREL HİZMETLER YÖNETİMİ.....	104
4.1.1. Vilayet Nizamnamelerine Kadar Belediye Teşkilatı.....	106
4.1.2. 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Sonrasında Belediye Teşkilatı.....	107
4.2. ÇILDİR SANCAĞI BELEDİYESİ VE BELEDİYE MECLİSİ.....	111

SONUÇ	114
KAYNAKLAR.....	119
EKLER.....	125
ÖZGEÇMİŞ.....	132

KISALTMALAR

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi A-MKT: Amedi Mektubi
A}MKT.MHM: Mektubi Mühime Kalemi
AÜY : Atatürk Üniversitesi Yayını
Bkz : Bakınız
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C : Cilt
Çev : Çeviren
DH-MKT : Dahiliye Nezareti Dahiliye Mektubî
Ed : Editör
Evs : Erzurum Vilayet Salnamesi
FÜ : Fırat Üniversitesi
H : Hicri
Haz : Hazırlayan
HR-MKT:Hariciye Nezareti Hariciye Mektubî
İA : İslam Ansiklopedisi
İ-DH : İrade-i Dahiliye
İ-HR : İrade-i Hariciye
İ.MVL : İrade-i Meclis-i Vâlâ
İ-ŞD : İrade-i Şûrâ-i Devlet
M : Miladi
MF-MKT : Maarif Mektubî
MVL : Meclis-i Vâlâ
Ra : Rebûlevvel
R : Rebûlahir
TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK : Türk Tarih Kurumu
SDÜ : Süleyman Demirel Üniversitesi
Yay : Yayınları

ÖZET

Osmanlı-Safavi harpleri sırasında 1 Temmuz 1579'da kurulan Çıldır Eyâleti, Atabeylerin idaresine verilmişti. 17. yüzyılda sancak sayısı 14 ile 20 arasında değişmiş, 18. yüzyılda ise 21 sancağa kadar yükselmiştir. 1750–1800 yılları arasında sancak sayısı 21'dir. 1829 Edirne antlaşması ile başlayan ve Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla devam eden süreç sonunda Çıldır Eyaleti Sancak haline getirilerek Erzurum Vilayeti'ne bağlanmıştır. Çıldır Sancağı merkez kaza Oltu olmak üzere Ardahan ve Ardanuç diye üç kaza ve bunlara bağlı yedi nahiye olarak idare edilmiştir. Tanzimat ile başlayan ve taşraya yayılan bütün idari değişiklikler (sancak-kaza meclisleri, belediye meclisleri, Rüştiye Mektebi, Hükümet Konağı v.b) Çıldır Sancağına da yansımıştır. 1877/1878 Osmanlı Rus savaşı sonucunda "Elviye-i Selase" denilen Ardahan, Batum ve Kars şehirleri ile birlikte Çıldır Sancağı ve Namervan dışındaki bütün kaza ve nahiyeler Rusların eline geçmiştir. Ruslar bölgede yeni bir idari yapılanmaya gitmişlerdir. Çıldır (Bugünkü Çıldır ilçe merkezi olan Zurzuna köyü) Ardahan'a bağlanmış, Moskova Antlaşması ile yeniden Türkiye Cumhuriyeti Devleti Topraklarına katılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çıldır , Eyalet, Sancak, Oltu, Kaza.

ABSTRACT

"Ottoman-Iran during the war was founded on July 1st 1579 Cildir Province, was given Atabeyler administration. In 17. century, the number of the starboards varied between 14 and 20, 18. century, the starboards' number have risen to 21. Between 1750-1800 the number of starboards are 21. Reforms started in 1829 with the Treaty of Edirne and at the end of the ongoing process of posting Tanzimat Edict, the Province of Cildir became a starboard and linked to Erzurum Province. The ensign of Cildir, including its central town Oltu, Ardanuc and Ardahan, has been administered as the three towns and the associated seven subdistricts. And all administrative changes, starting with the Tanzimat and spreading to provincial (starboard-township councils, municipal councils, the School was signed, the Government House, etc.) applied also in the Ensign of Cildir. 1877/1878 as a result of Ottoman-Russian war, except the ensign of Cildir and Namervan and Evliye-i Selase" (called Ardahan, Kars, Batumi cities), all our the towns and the subdistrict was conquered by the Russians. The Russians had managed the region with a new administrative structuring. Cildir (today Zurzuna village is the center of town) is connected to Ardahan. Again participated in the territory of the Republic of Turkey by the Treaty of Moscow. "

Key Words: Cildir, Province, starboard, Oltu, town.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin doğudaki önemli sancaklarından biri Çıldır Sancağıdır. Çalışmamızda sancağın 19. Yüzyılının ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Yaptığımız bu çalışma bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır: Giriş bölümünde Osmanlı Devleti'ndeki Klasik Dönem Taşra İdaresi ve Tanzimat Sonrası Taşra İdaresinde meydana gelen değişiklikler ele alınmaktadır. Birinci bölümde; Çıldır adından yola çıkarak tarihsel süreç içerisinde Çıldır'ın siyasal idari tarihi, Osmanlı öncesi ve sonrası, 1877/1878 savaşına kadarki süreç hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde; özellikle Tanzimat ile başlayan idari ve mülki yeniliklerin Çıldır Sancağına yansımalarına yer verilmiştir. Çıldır sancak idaresi ve buna bağlı idari birimlerden, sancak idare meclislerinden, kazalar ve sancaktaki birimlerden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde; Çıldır Sancağı'nın adli yapısı ve mahkemeler ele alınmıştır. Dördüncü bölümde; Osmanlı yenileşmesinin baş aktörü olan askeri alandaki değişimlerin taşraya yansımalarının örneği olarak Çıldır Sancağı askeri idaresi değerlendirilmiştir. Son bölümde ise; klasik dönemden 19. Yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin belediye hizmetleri ve belediye kurumunun oluşumu bağlamında Çıldır Sancağı belediye teşkilatı hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmam sırasında başta konu ve kaynak tespitinde olmak üzere her konuda rehberlik eden ve bana yol gösteren danışman hocam Sayın Doç. Dr. Jülide Akyüz'e, yine araştırma teknikleri ve diğer konularda desteğini esirgemeyen değerli hocalarıma ve katkısı olan herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Kars 2011
Bahattin KILIÇ

GİRİŞ

1. KLASİK DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİ'NDE TAŞRA İDARESİ

Osmanlı Devleti'nde klasik idari taksimat eyalet ile başlar. Bu sistem içerisinden aşağıdan yukarıya doğru sıralama yapılırsa, Karye (köy), Kaza, Sancak ve Beylerbeylik şeklinde idari- askeri bir görünümde dir. Beylerbeylik ilk dönemde bir tane idi. Daha sonra beylerbeylik Rumeli ve Anadolu olmak üzere ikiye ayrıldı. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi, şartların değişmesi, askeri stratejiler gibi etkenler eyaletlerin sayısını arttırmıştı. Sultan Abdülmecit (1839–1861) tahta geçtiğinde Osman İmparatorluğunun Avrupa Topraklarında 15 Eyalet 42 Liva Asya topraklarında 17 Eyalet 83 Liva Afrika topraklarında ise 3 Eyalet ve 17 Liva vardı. Eyaletlerin toplamı 35, Livaların 142, kazaların 1320 idi. Bu eyaletlerden, Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Mısır muhtar, Tunus ile Trablusgarb ise yarı muhtar idiler¹.

Yine Klasik dönemde adli-idari yapılanmada Osmanlı Kadısının yönettiği kazalar vardı. Şehrinin idaresi ve yargı görevi ilmiye sınıfından olan kâdılara bırakılmıştı. Yani kâdı o bölgenin adli, idari, mali ve güvenlik işlerinin başıydı. Geleneksel Osmanlı bürokrasisinde devamlı görevi olan kurumsallaşmış memur kadrosu çok azdı. Genelde büyük memurların personeli kendilerinin özel hizmetlilerinden oluşuyordu. Kâdılar da görev yerlerine kendi özel personeli (hizmetlileri) ile gelir ve giderdi veya bu personeli gittiği yerden temin ederek istihdam ederdi. Mahkeme görevlileri de (mahkeme veya şehir kâtibi) değişmeyen sürekli memurlardı ancak bu görevliler her yerde yoktu çok az sayıdaydılar². Kâdı veya yardımcı personelinin yerli halk tarafından seçilip denetlenmesi veya idareye halk temsilcilerinin belli kurallara göre katılmaları söz konusu değildi. Ancak ekonomik işlerde (fiyat tespiti, narh konması), kolluk görevinin yerine getirilmesinde, mali

¹ Enver Ziya Karal, "Büyük Osmanlı Tarihi", III. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1983, s.156.

² İlber Ortaylı, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)", Ankara 2000, s. 14.

işlemlerin yürütülmesinde (vergi toplanması veya yeni vergilerin konması gibi) Kâdı halkın ve esnafın önde gelenlerine başvurduğu takdirde yardımcı olurlardı³.

2. TANZİMAT SONRASI TAŞRA YÖNETİMİ

2.1. 1839 Tanzimat Fermanının Getirdiği Değişiklikler

19. Yüzyıl Osmanlı tarihi için gerçekten “uzun bir yüzyıl”dır. Osmanlı Devleti’nde yeniden yapılanmaya giden, eski ile yeninin bir arada yaşadığı, her alanda ve anlamda değişim ve dönüşüm yüzyılıdır. Bu idari reformlar geçmiş asırlardaki pragmatik uygulamalardan farklı bir veche ve muhtevaya sahiptir. İdare artık belli bir dünya görüşünün, yani bürokrasinin modernist dünya görüşünün etkisi altındadır ve kaçınılmaz olarak yeni bir hukuki düzenleme ile birlikte idari reformlar gerçekleştirilmektedir. 19. Yüzyıl Tanzimat devri reformları yeni bir hukuk-şinaslık, yeni bir hukuki adaptasyonu Türk- İslam tarihi sahnesine getirmektedir. Bu sebeple 19. Yüzyıl Osmanlı tarihi hukuki açıdan bir kısmi “romanizasyon” geçirmektedir. Osmanlı Devleti toprak kayıplarıyla, idarede dağılan ve fonksiyonlarını yerine getiremeyen klasik devlet ve toplum kurumlarıyla bir problemler yumağı görünümünde idi. Osmanlı Devleti 19. Yüzyıl öncesinde de mali, idari alanda, askerlikte, arazi rejiminde zaman zaman bazı önemli düzenlemeler ve bazı yeni prensipler getirmeye gayret etmiştir. Fakat yapılması gereken tümünden bir düzenleme olup, Avrupa sisteminden esinlenen yeni bir hukuki düzenlemeye ihtiyaç vardı. 19. Yüzyıl idari reformları bir bütün teşkil etmektedir. Bir merkezîyetçi düzenleme ve bütüncülük söz konusudur⁴.

3 Kasım 1839 İmparatorluğun devlet ve toplum hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra bürokrasi daha etkili bir hale gelerek bozulan merkezi otoriteyi yeniden kurmak, idari, adli, mali olanlarda devleti yeni bir yapıya kavuşturmak için yönetimde daha etkili hale gelmiştir. Bu fermanı diğer benzeri fermanlardan ayıran özelliği tüm tebaayı kapsamasıydı. Bu ferman bir Fransız yasasının taklidi olmadığı gibi, tepeden gelen veya bir sınıfın baskısıyla da

---

³ Ortaylı, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)”, s. 15

⁴ İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat”, Osmanlı Devleti Tarihi, C.1.Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul., Zaman Yay, 1999, s.283

oluşturulmamıştı. Asıl amaç Tanzimatçı devlet adamlarının ülke sorunlarına bir çözüm bulma kaygısıydı. Bütün tebaaya hitap etmesi klasik Osmanlı reaya anlayışını değiştirmiş, eşitlik esas alınarak bir “Osmanlılık ruhu” oluşturulmaya çalışılmıştır⁵. Tanzimat döneminin beraberinde getirdiği modernleşme süreci, özellikle idari modernleşmeyi kaçınılmaz kılmaktaydı. 19. Yüzyılda tarımda, sanayide önemli değişiklikler beraberinde mahalli grupların eyalet yönetimine bir ölçüde katılmalarını gerekli kılıyordu. 19. Yüzyıla kadar devletin bazı hizmetleri mahalli gruplara, dini cemaatlara, vakıflara veya şehir sakinlerinin önde gelenlerine yaptırdığından yukarıda bahsedilmişti. Tanzimat döneminde bu hizmetlerin de merkezden yürütülmesine çalışılmıştır⁶. Tanzimat döneminin idari reformları Osmanlı Devleti’nde yerel yönetimin doğuşu için gerekli ortamı hazırlamıştı. Ancak bu Tanzimat bürokratlarının bir amacı değildi sadece onların amaçladığı adil, kanuni bir idare oluşturmanın önceliğiydi. 19. Yüzyılın ikinci yarısına doğru yaklaşırken Osmanlı İmparatorluğu modern merkezîyetçi bir yapıya doğru ilerliyordu; doğal olarak bu modern yapı da yerel yönetimlerin oluşmasına zemin hazırlıyordu. Tanzimat döneminde batı devletlerinin (İngiltere-Fransa) etkisi gittikçe artmış, bu devletler dış politikanın yanı sıra ülkenin iç politikasında da söz sahibi olmaya başlamışlardır. Tanzimat Yöneticileri şark meselesini yumuşatmak, Mehmet Ali Paşa (Mısır) sorununu savuşturabilmek amacıyla, dış devletlere ödünler veriyorlardı. Tanzimat yenilikçiliği, II. Mahmut döneminden beri idareyi merkezileştirmeye önem veriyordu. Taşra yönetimleri bu doğrultuda bir görev ayrışmasına sahne oluyordu. Taşrada idari, siyasi, askeri ve mali alanda yetkili olan paşaların yerine üç ayrı otorite konulacaktı. Valiler idari otoritenin, ulema adli otoritenin, muhassıllar ve defterdar mali otoritenin başına getirilmişti. Bunun dışında taşra yönetiminde hemen her kademedede seçimle oluşmuş meclislerin kurulması da Tanzimat döneminin bir ürünüdür. Bu meclisler Tanzimat döneminin en liberal kurumları olmuşlardır. Bu meclisler tüm olumsuzluk ve imkânsızlıklara rağmen ileriki yılların taşralı mebuslarının yetişmesini sağlaması bakımından oldukça önemli bir işlev görmüşlerdir⁷.

Tanzimat’tan sonra yönetimi düzenleyen direkt bir kanun çıkarılmamıştır. Ancak ceza kanunu olarak düzenlenmiş üç ayrı kanunda yönetim ve memurlarla ilgili

---

⁵ Ortaylı, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)”, s. 15.

⁶ Ortaylı, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)”, s. 17.

⁷ Bülent Tanör, “Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri”, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s.108.

hükümler yer almıştır. 1838 yılında uygulamaya konulan “Tarik-i İlmiye’ye Dair Ceza Kanunnâme-i Hümayunu” ile kâdı ve naiblerin atanma, görev ve yetkileri belirlenmiş, özellikle rüşveti engellemeyi amaçlayan kanun, bunu gerçekleştirmek için bir takım kurallar getirmiştir. Daha sonra 1840 yılında bu içerikle bir Ceza Kanunnamesi yayınlanmış söz konusu kanunnameler 1851 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Mevcut kanunnamedeki eksiklik ve yetersizlikler üzerine 1851 yılında yeni bir ceza kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunnamede öncekilere ek olarak devlet aleyhine işlenen suçlar, adam öldürme, suça teşvik, yol kesme, güvenlik görevlilerine karşı koyma vb. konulara yer verilmiştir. 1858 yılında ise Fransız ceza kanunu esas alınarak yeni bir ceza kanunnamesi çıkarılmıştır. Bu kanun 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Yasama, yürütme ve adaleti temsil eden güçler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve aksaklıkları önlemeye yönelik kanunlaşma çabaları uzun vadede bir hukuk geleneği oluşturmuştur. Ancak Tanzimat dönemi boyunca her alanda olduğu gibi hukuk alanında da bir “ikilik” uzun süre varlığını korumuştur⁸.

Bir yanda şeriat dışı mahkemelerin oluşturulup yargılama yapması, bunun dışında “Eyalet Meclis’lerinin” adeta bir yargı organı gibi faaliyet göstermesi, İstanbul’da “Meclis-i Vâlâ”nın bir yüksek mahkeme gibi çalışması bu dönemin en belirgin özelliğidir. Çıkarılan kanunlar Tanzimat doğrultusunda can, mal ve namus güvenliğini esas almalarının yanı sıra yöneticilerin görev yerlerindeki eski alışkanlıklarını sürdürmelerini önlemeye yönelik yeni hükümler de içermektedir⁹.

2-2. Islahat Fermanı ve Taşra Yönetimine Etkileri

Islahat Fermanı halkın hürriyeti, güvenliği ve refahı bakımından Tanzimat Fermanından farklı hükümler içermiyordu. Fermanın yayınlanması konusunda baskı yapan Avrupa devletlerinin amacı, Osmanlı topraklarında daha etkin ve güçlü olabilmek için gerekli hukuki zemini hazırlamaktır. Zaten Islahat Fermanı oluşum bakımından ve ilan şekli olarak da Tanzimat Fermanı’ndan çok farklıdır. Tanzimat Fermanı iç dinamiklerle oluşmuş tamamen yerli bir kanunname iken Islahat Fermanı dış baskı (Avrupa devletlerinin baskısı) sonucu oluşmuş, Paris Antlaşmasında da yer almıştır. Islahat Fermanı bu yönüyle tamamen Avrupa devletlerinin çıkarlarına hizmet

---

⁸Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991, s.200, 201, 202.

⁹ Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, s.205, 206.

etmekteydi. Avrupalı devletler Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimler üzerindeki himayecilik vazifelerini güçlendirip, onları yeni durumlarda lehlerine yeni hak ve imtiyazlar elde etmek amacıyla bu belgeyi ilan ettirmişlerdi¹⁰.

Eyalet yönetiminin oluşan bu yeni duruma göre yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Ali ve Fuat Paşa, Cevdet Paşa'yı göreve çağırarak vilayet idaresini yeniden düzenlemesini istediler. Cevdet Paşa vilayet idaresini düzenlerken Hristiyan azınlıkların özerklik isteklerini ve Avrupa'nın baskılarını yavaşlatıp dizginlemek istiyordu. Cevdet ve Fuat Paşa teftiş komisyonlarındaki çalışmalarıyla dikkat çekmişlerdi. Fuat Paşa, taşradaki yeni sistemin, sınırları genişletilmiş vilayet ve livalara mali ve idari yetkiler vermenin merkeziyetçiliği zayıflatacağı kanaatindeydi. Cevdet Paşaya göre ise, çok uluslu bir yapıya sahip bir imparatorluk olan Osmanlı Devletinde taşra yönetimine bu derece geniş yetki vermek sakıncalı olabilirdi. Islahat Fermanı eyaletlerde farklı amaçlı isyanlara, ayaklanmalara yol açıyordu. Islahat Fermanı ne Müslümanları ne de gayrimüslimleri memnun etmişti. Avrupa devletlerinin veya Rusya'nın kışkırtmalarıyla çıkan ayaklanmalara Osmanlı Devleti alışkındı, ancak artık Müslümanlar da ayaklanıyordu. 1860-61 yıllarında Suriye'de çıkan kanlı ayaklanma ve isyanları bastırmak için dış işleri bakanı Fuat Paşa başkanlığında bir heyet bölgeye gitmişti. Yapılan inceleme ve yargılamalar neticesinde şiddet ve cezalarla bu isyan bastırılabilmişti. Bu olaylardan hemen önce (5 Eylül 1859)' da Avrupa devletlerinin elçileri reformların uygulanmadığı bahanesiyle Osmanlı Devleti'ne bir memorandum (nota)* vermişlerdi¹¹. Rusya da Bosna-Hersek ve Bulgaristan için yeni haklar isteyince hükümet Slav vilayetlerine Osmanlı memurlarından kurulu bir komisyon göndereceğini ve bu komisyonda gayri Müslimlerden de üyeler olacağını bildirdi. Ancak bu girişimler çözüm getirmedi. 1859'da Niş'te çıkan karışıklıklara Rusya ve Avrupa devletleri tepki verince, bu durum hükümet değişikliğine neden oldu. Yeni sadrazam Avrupa'nın da baskısı sonucu uluslararası bir komisyon kurulmasını engellemek için, içinde Rum ve Bulgar üyelerinde olduğu bir komisyon oluşturup Varna'ya ulaştı. Komisyon Niş'ten

---

¹⁰ Karal, "Büyük Osmanlı Tarihi", 1. Cilt, Ankara, 1983, s.248-249.

¹¹ Ortaylı, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)", s. 50.

* Memorandum: Bir durumu açıklamak için hükümetler arasında verilen nota, muhtıra. (Mehmet Doğan, "Büyük Türkçe Sözlük", İstanbul, 1994, s 755.)

Saraybosna'ya hareket edeceği sırada bu defa da Lübnan'da olaylar patlak verdi ve heyet yeniden İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.

2.3. 1864–1871 Vilayet Nizamnamelerinde Değişiklikler

19. Yüzyılda vilayet yönetimi merkezîyetçi esaslara göre düzenlenip yatay bir hiyerarşiye bağlanmış ve idari organlar teşekkül etmiştir. Eyalet denen birimin adı vilayete çevrilmiş, idaresi valilere bırakılmıştı. Liva ve kazada da mülki amirler ve idari organlar tespit edilmişti. Burada en önemli gelişme, “meşveret” prensibinin kurumsallaşmasıdır. Tanzimat dönemi merkezde ve taşralarda “meclislerin” ve çeşitli ihtisas kurullarının, mahkeme divanlarının oluşması demektir; bu gelişmelerin sonucunda siyasi hayatımızda “parlamento” bu memlekete has şartlar dâhilinde oluşmuştur¹².

Sultan Abdülaziz döneminde sadarete getirilen Fuat Paşa, Lübnan ve Suriye isyanlarının bastırılmasında görev alıp önemli roller üstlenen bir devlet adamıydı. Fuat Paşa daha bu yıllarda mülki idarenin yeniden düzenlenmesi gerektiğini düşünüyordu; ona göre mülki idarenin iyi çalışabilmesi iyi, vasıflı, iş bilen memurların göreve getirilmesiyle mümkündü. Aksi takdirde idarenin merkezîyetçi veya yerinden yönetim anlayışında olması çok önem arz etmiyordu. Bunun yanı sıra halkında alışmış olduğu idare tarzından yeni bir idare tarzına geçerek bu yeni durumdan memnun edilmesi alıştırılması kısa sürede gerçekleşecek bir iş değildi. Sultan Abdülaziz, 1864 yılında vilayetlerin ıslah edilmesi amacıyla girişimlere başlamıştı. Padişahın çok değer verdiği ve pek çok önemli görevi elinde tutan ülke içinde mutlak güç sahibi bir devlet adamı olan Fuad Paşa vilayet idaresi alanında yapılan ıslahatların fikir babasıydı. Fuad Paşanın inisiyatifiyle oluşturulan vilayet idari bölgeleri Fransa'da “prefecture” diye adlandırılan idari bölgelere benziyordu¹³. Cevdet Paşa, Fuat Paşa'nın bu düşüncesinden yana değildi. Cevdet Paşa Osmanlı eyaletlerinin çoğunun coğrafi şartlar ve bölge halkı bakımından birbirinden çok farklı kozmopolit bir yapıda olduğu kanısındaydı. Bu farklılıktan dolayı her bölgenin özel şartları ve geçmişten günümüze geçirdiği tarih seyri göz önüne alınarak mülki idarede

¹² İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat”, s.286.

¹³ Nicolae Yorga, “Osmanlı İmparatorluğu Tarihi”, 5.Cilt, (çev: Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2005, s.442.

islahat yapılmalı idi¹⁴. 1864 yılında Ali Paşa ile Fuad Paşa eyaletlerin düzenlenmesi işini yeniden ele aldılar. Niş Valisi Mithat Paşa İstanbul'a çağrıldı. Midhad Paşa, Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve Eğinli Said Paşa gibi zevat bir arada idi¹⁵. Fuad Paşa Silistre, Vidin, Niş Eyaletlerini birleştirerek Tuna Eyaleti adı ile yeni bir eyalet oluşturulmasını, bu konuda yürürlüğe konacak tüzüklerle denemeler sonucu oluşan eksiklikler giderildikten sonra öteki eyaletlere de uygulanmasını istiyordu. Eyaletlerin adı Vilayet'e çevrildi. Tuna İl (Vilayet) denemesinden sonra Bosna İl tüzüğü düzenlendi. Arkasından Halep İl Tüzüğü çıkarıldı. Tuna, Bosna, Erzurum illerinden sonra, bu yeni yöntem 1866 yılında Edirne, Trablusgarb illerine de uygulandı¹⁶.

7 Kasım 1864 tarihinde (7 Cemaze'lahir 1281) bir vilayet nizamnamesi hazırlanarak yayınlandı. Bu nizamname ile Osmanlı klasik döneminden itibaren uygulanan eyalet ve sancak yönetimi kaldırılarak yerine yenileri getirilmiştir. Bu yönüyle 1864 vilayet nizamnamesi (eskiyi tamamen kaldırıp yeniyi getirmesi) yerel yönetim alanında bir devrim niteliğindedir. Yeni teşkilatta yapılan düzenlemelerle Osmanlı toprakları yeniden idari bölümlere ayrılarak bunların en büyüğüne vilayet denilmiştir. Vilayetler de sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar karyelere (köylere) ayrılmış ve her bir karye bir belediye idaresi olarak kabul edilmiştir. Vilayetteki en yetkili amire Vali, sancakların yöneticilerine Mutasarrıf, kazaların âmirlerine kaymakam denilmekteydi. Karyeler ise halkın seçeceği Muhtar tarafından idare edilecekti. Oluşturulan vilayet idaresinin yetkileri ve ilgi alanına giren başlıca konular şu şekilde idi; Mülkiye işleri, maliye işleri, zaptiye işleri, siyasi işler (politika) hukuk işleri, vilayetin genel idaresi valilere, maliye işleri defterdar unvanıyla merkezden atanacak bir maliye memuruna (bu memur valinin emri altında olmakla beraber hesap işlerinde doğrudan Maliye Nezaretine bağlıydı). Siyasi işler Hariciye Nezareti tarafından atanan bir memura verilmiştir. Zaptiye işlerinden vali sorumlu tutulmuştur. Bundan başka yine valinin inisiyatifiyle oluşturulacak ve valiye karşı sorumlu olan bir "Nafia Müdürü" (Bayındırlık, imar), ticaret ve ziraat işlerini organize etmek için de bir "Ziraat Müdürü" atanmıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesine göre her vilayette bir "İdare Meclisi" oluşturulmuştur. Bu meclis valinin başkanlığında Şer'i Mahkemeler Müfettişi, Defterdar, Mektupçu, Siyasi İşler Müdürü

¹⁴ Karal, "Büyük Osmanlı Tarihi", 3.cilt, s.152.

¹⁵ Ortaylı, "Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat", s.286-287.

¹⁶ Feridun Ababay, "Çıldır Tarihi" Ankara Kadioğlu Matbaa, TTK Kütüphanesi, 1987 s.135.

ve halk tarafından seçilen iki Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan iki üye eşliğinde bu meclis toplanacaktı. Vali meclis başkanı olmasına rağmen hukuk işlerine müdahalesi yasaklanmıştır. Bunun dışında her vilayette bir de “Vilayet Umumi Meclisi” bulunacaktı. Bu meclis her sancak tarafından seçilen ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim üyelerin valinin başkanlığında toplanması suretiyle oluşturulmuştu. Bu meclis kendi vilayetin yol, resmi binalar, ziraat, bayındırlık ve vergi gibi konularda vilayete sunulan dilek, şikâyet ve teklifleri incelemek ve çözüm önerileri sunmakla görevliydi¹⁷.

Meclislerin oluşturulması ve meclisin yetkileri belirtilmesine rağmen en büyük karışıklık ve tepki yine bu noktada olmuştur. Başta Cevdet Paşa, Müslüman nüfusun çok olduğu yerlerde meclislerdeki yarı yarıya temsil ilkesine karşı çıkmıştı. Örnek olarak da Halep vilayetinde gayrimüslimlerin az olduğunu ileri sürerek Halep için, gayrimüslim aza ve seçilmiş üye sayısının yarıya düşürülmesi şartını koydurmuştur. 1864 Vilayet Nizamnamesi hazırlanırken büyük oranda Fransız “departemente usulü” taklit edilmişti, ama çeşitli nedenlerle bu usul birebir taklit edilmemiş bu yapının dışına çıkmıştır. Çünkü Fransa gibi ulusal bir devletin sistemi Osmanlı Devleti gibi çok uluslu çeşitli din, dil ve kavimlerden müteşekkil bir toplama aynen uygulanamazdı. Ayrıca Osmanlı devlet adamlarının amacı yerel yönetimleri değil merkezi yönetimi güçlendirmektir. Bu nedenle sürekli olarak, yerel yönetimleri güçlendiren destekleyen bir hüküm, merkezi kontrolü sağlayan başka bir hükümle dengeleniyordu¹⁸.

Vilayet örgütlerinin yeniden düzenlenmesinde mahalli kurullara taşra yönetiminde yer verilmesi Islahat Fermanının getirdiği bir kaide idi. Tanzimat bürokratları katı merkezîyetçi yapıyı, taşrada mahalli kurullar oluşturup halkı bu kurullar vasıtasıyla yönetime katarak yumuşatmayı düşünüyorlardı. Bunda Avrupa devletlerinin baskıları da vardı. Osmanlı bürokratları yeni düzenlemeyi uygulamadan önce deneme yapmak ve olumlu sonuç alındıktan sonra tüm ülke topraklarında yeni yönetimi uygulamaya koymayı düşünüyorlardı. Bu amaçla öncelikle işe Balkanlardaki idari ve sosyal yapıyı incelemekle başladılar. 1860’larda Balkan ulusçuluğu daha gelişmemiş, federasyoncu bir eğilim aşamasındaydı. Tanzimat

---

¹⁷Karal, “Büyük Osmanlı Tarihi”s.153–155.

¹⁸Ortaylı, “Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat”, s.54.

bürokratları bu durumdan faydalanarak yeni nizamnameyi uygulama işine öncelikle bu bölgeden başladılar. Onlara göre bu yeni düzenlemenin üç amacı vardı;

- a) Bürokrasinin her bölümünün bir merkeze bağlanması ve yürütme gücünün işlerlik kazanması (Bu amaçta başarı sağlanmıştır.)
- b) Yargının düzenlenmesi
- c) Memleket meclisleri düzenlenerek üyelerin halk tarafından seçilmesi ve memleketin yönetimine, imarına vb. işlerine ait sorunların her vilayetin umumi meclislerinde görüşülerek çözümün sağlanması, ülkenin her tarafının zenginleşmesi için reformların uygulamaya konulması.

Bu amaçları sağlamaya yönelik nizamname Edirne, Trablusgarp, Bosna, Erzurum, Halep'te uygulandı ve başarılı sonuçlar sağlandı. Özerk bir yönetimi olan Trablusgarp'ta dahi merkezi yönetim ağırlığını duyurmaya başladı. Bu yerlerde uygulanan nizamname, daha önce Tuna vilayetinde uygulanan ve başarı getiren "Tuna Vilayet Nizamnamesi" (8 Ekim 1864) olmuştur. Anlam bozuk anlayamadım Tuna vilayeti uygulaması genel hatları ve sağladığı sonuçlar bakımından yeni vilayet yönetimi ve yerel yönetimler için önemli, başarılı, örnek bir deney olmuştur¹⁹. Mithat Paşa Niş valiliği sırasında sağladığı başarılarından ötürü vilayet nizamnamesini hazırlayan komisyonda yer almış "Osmanlıcı" devlet adamlarının tipik bir örneğiydi. Yakın çalışma arkadaşları da "Osmanlıcılık"*²⁰ fikrini benimsemiş kişilerdi. 1864 yılı Ekim ayında Mithat Paşa, vezir rütbesiyle vali olarak Merkez Vilayeti Rusçuk olan Tuna vilayetine atanmıştı²¹.

Mithat Paşa üç buçuk yıllık Tuna valiliği sırasında 3000 km yol ve 1400 köprü yaptırdı. Halk ortak yardımlaşma ile bayındırlık hizmetlerine katılıyor ve cemaat liderleri aracılığıyla bu tür işlere ikna ediliyordu. Meclislerin üyeleri ve memleket eşrafından yardım toplanıyordu. Mithat Paşa Niş Valiliği sırasında da öncelikle bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan cemaat liderleri ve halkın ileri gelenleriyle anlaşılıp, vilayetin, yol, köprü ve diğer bayındırlık tesislerinin yapım ve onarımı için yardımlarını sağlamaya çalışmıştı. Bu yöntem Osmanlı taşra idarecilerinin sürekli başvurduğu bir yöntemdi. Ancak Mithat Paşa idaresinde bu sistem daha fazla sonuç

¹⁹ Ortaylı, "Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat", s. 58.

²⁰ * **Osmanlıcılık**, "Osmanlı memleketlerindeki Müslim ve gayrimüslim ahaliye aynı siyasi hakları tanımak ve vazifeleri yüklemek; böylece aralarında tam müsavet husule getirmek, fikirlerce ve dince tam serbesti vermek" Yusuf AKÇURA, "Üç Tarz-ı Siyaset", *Türkiye Günlüğü Dergisi* Sayı:31./Ankara Kasım-Aralık 1994, s 9.

²¹ Ortaylı, "Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat", s.60.

vermiş ve yatırımlar hızla artmıştı. Yapılan yol, köprü ve asayişi sağlayan karakolların varlığı tarımdan elde edilen ve diğer yollarla bölgeye ulaşan ürünlerin Selanik, Filibe gibi limanlar üzerinden sevkini arttırmıştı. Bölgedeki ekonomik ve ticari hayatta meydana gelen artış ve yönetimdeki iyileşme bölge halkının diğer yerlere göçünü de durdurmuştur²².

1865 yılından itibaren Rumeli, Anadolu, Arabistan ve diğer bölgelerde Tuna Vilayeti Teşkilatı örnek alınarak yeni vilayetler oluşturuldu. Vilayetlerin sınırları 19. Yüzyıldan itibaren yeniden canlanan Akdeniz ticaretinin (Süveyş kanalının açılması) bazı sancakları hızla geliştirmesinin etkisiyle sürekli değişime uğradı ve nihayet 1867 yılında Ali Paşa'nın sadrazamlığında bütün vilayetleri kapsayacak bir Vilayet Nizamnamesi düzenlendi. Ancak bu yeni nizamname de büyük ölçüde Tuna Vilayet Nizamnamesinin ana hatlarından ve genel prensiplerinden oluşuyordu²³.

1864 Vilayet Nizamnamesinin getirdiği düzenleme ile Osmanlı topraklarının Avrupa'da kalan kısmında 10 vilayet, 44 sancak, Asya'da kalan topraklarda ise 16 vilayet, 74 sancak, Afrika'da 1 vilayet, 5 sancak oluşturulmuştur. Lübnan, Mısır, Bosna ve Girit özel statülerinden dolayı, Hicaz ve Yemen uzaklıkları ve aşiret düzenine dayanan yapılarından dolayı, İstanbul ise başkent olmasından ötürü yeni nizamnamenin uygulanmadığı yerlerdi²⁴. Osmanlı Devleti 35 Vilayet şeklinde teşkilatlanmıştır. Bu bağlamda Erzurum Vilayeti de Erzurum, Çıldır, Kars, Bayazid ve Dersim sancaklarına ayrılmıştır²⁵.

Daha önce 1849'da eyalet meclisleri nizamnamesi hükümlerine göre taşra yönetimi 1864'ten sonra yeni tüzük ve yönetmeliklere göre uygulanmaya başlanmış, 1867 yılına gelindiğinde uygulanma tamamlanmıştı. Yeni nizamnameye göre yönetim birimleri Vilayet, Sancak, Kaza ve Köy şeklinde düzenlenmişti. Bu düzenlemeler yöneticilerin unvan, görev ve atama şekillerinin dışında önceki idari düzenlemeden pek farklı değildi. Eyaleti vali, sancak veya yeni adıyla Livaları Mutasarrıf, kazaları ise Kaza Müdürü yerine hükümetçe atanan Kaymakam yönetecekti. Tanzimat'tan sonra oluşturulan ve yönetimde az da olsa halkın yer almasını amaçlayan meclisler, "1864 Vilayet Nizamnamesi"nden sonra geliştirilerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Vilayet yönetimi için vilayet merkezinde "Vilayet İdare Meclisi", Livalarda

²²Ortaylı, "Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat", s.60.

²³Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", s.251.

²⁴Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", s.251.

²⁵Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihi" cilt. II, Ankara, TTK Yay, 1995, s.156.

Mutasarrıf başkanlığında çalışacak “Liva İdare Meclisi” ile kazalarda aynı şekilde oluşturulan “Kaza İdare Meclisi” kurulmuştur. Vilayet idare meclisine Hâkim, Mektupçu, Defterdar, Hariciye Memuru doğal üyeler olarak alınırken bunların dışında Müftü ile gayri Müslim gurupların dini önderleri de meclisin üyesiydiler. Ayrıca halk tarafından seçilen iki Müslim ve iki gayrimüslim üye bu mecliste yer alıyordu.

İlk defa “1864 Vilayet Nizamnamesi” ile idari bir birim olarak oluşturulan “Nahiye” , kaza sınırları içindeki köy ve çiftliklerin yakınlık ve diğer ilişkileri göz önüne alınarak sınıflandırılması sonucu oluşturulmuştu. 500 ve daha fazla kişiden oluşan köy ve çiftlikler kaza idare meclisinin hazırlayacağı bir öneriyi “Liva İdare Meclisi” inceledikten sonra uygun görülürse “Vilayet Umum Meclisi”ne sunacak, burada da incelenip onaylandıktan sonra padişahın bilgisine sunularak gerekli izin alınacaktı²⁶. Nahiye müdürü nahiyesine bağlı köylerin ihtiyar heyetlerinin katılımıyla oluşturulacak “Nahiye Meclisi”ne başkanlık eder ve bu meclise danışarak yönetim işlerini sürdürürdü. Ayrıca yasa ve yönetmeliklerin, emir ve fermanların halka duyurulması, ölüm, doğum, arazi anlaşmazlıkları vb. konulardaki bilgi ve şikâyetleri, kaza kaymakamlığına ileterek gerekli işlemlerin yapılmasını sağlamak gibi önemli görevleri üstlenmişti. Tanzimat’la başlayıp “1864 Vilayet Nizamnamesi” düzenlemesiyle ayrıntılarına inilen ve görev bölüşüm sınırları-alanları iyice belirginleşen vilayet, sancak (liva) ve kazalardaki meclislerin yöneticilerle birlikte yönetimde etkin hale gelmeleri, yöneticileri görevsel ve yetkisel bakımdan kısıtlamaları, taşrada görev yapan yöneticilerin otoriter, baskıcı, dediği dedik bir yapıdan daha toleranslı, demokrat, danışarak karar veren ve halkın istek ve durumunu dikkate alarak icraat yapan bir yapıya bürünmelerine neden olmuştur. 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi genel olarak adem-i merkeziyetçi bir nitelikte ise de, otoritenin merkezi niteliğini vilayet düzeyinde güçlendirmiş, vilayette devletin gücünü yoğunlaştırmıştır. Nizamnamenin felsefesi merkezin denetimi ile yerel otoriteyi uzlaştırmak, kamusal işleri vilayet merkezlerine dağıtarak kolaylaştırmak ve yerel meclislerin temsil kabiliyetini geliştirmektir²⁷.

---

²⁶ Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, s.253.

²⁷ Abdülhamit Kırmızı, “19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi”, Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi, İstanbul ,Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2008, s.305

2.3.1 Vilayet İdare Meclisleri:

Önceleri “Memleket Meclisi” daha sonra “Büyük Meclis” adıyla kurulmuş olan meclislerin yerini 1864’te yayınlanan Vilayet Nizamnamesi ile beraber “Vilayet İdare Meclisleri” almıştır. Bu meclislerin doğal üyeleri: Defterdar, Mektupçu, Müfettiş-i Hukkam-ı Şer’iye (şer’i işler müfettişi), Umur-ı Ecnebiye Müdüründen ibaretti. Mecliste Vali, başkan olarak görev almıştı, ayrıca mecliste halk tarafından seçilen iki Müslüman iki de gayrimüslim üye kendi topluluklarını temsil ediyordu. Bu meclisler Usul-i Meşverete göre faaliyet yapsa da vali herhangi bir anlaşmazlık durumunda hangi taraftan yana tavır alırsa o yöne doğru hareket ediyordu. Çünkü vali, sonuç itibariyle o bölgedeki en yetkili mülki amirdi ve devleti temsil ederek yönetim gücünü merkezden alıyordu. Bu meclisler bazı ufak tefek değişikliklerle birlikte 1871 yılında yayınlanan “İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesine” kadar yürürlükte kalmıştır. Vilayet idare meclislerinin görevleri “1864 Vilayet Nizamnamesi”ne göre iki kısımdan oluşmaktaydı: birincisi vilayetin genel yönetimiyle ilgiliydi; ikincisi ise özel idareyi ilgilendiriyordu. Genel işlerin görüşülüp karara bağlanması “Vilayet Umum Meclisleri”nin görev alanındaydı. Vilayet idare meclislerinin en tabi ve en önemli görevi yönetimle ilgili olanlarıydı. Hükümetçe uygun görülen ya da onaylanan her türlü satın alma, sözleşme, çeşitli vergilerin iltizama devri, ormanların işletilmesi, orman, maden ve kamu binalarının korunması, bakım ve onarımı, zaptiye güçlerinin yönetimi, gelir ve giderlerinin harcamaların denetlenmesi, belediye meclislerinin görüştüğü konu ve aldığı kararların incelenmesi, vilayet sınırları içindeki bayındırlık, ziraat ve ticaret işlerinin geliştirilmesi, genel sağlığın korunması ve hastane tesis edilmesi, pazaryeri ve kabristan alanlarının tespiti vb. işlerle birlikte valin meclise havale edip görüşülmesini istediği konuların, müzakere edilmesi ve tutanakların vilayete sunulmasıyla yükümlüydü.

Vilayet idare meclislerinin bir diğer önemli görevi ise “yargılama” ile ilgili konulardı. Devlet memurlarından suç işleyenler “1864 Vilayet Nizamnamesi”ne göre bu mecliste yargılanacaktı. Özellikle zimmete mal geçirme, rüşvet alma gibi adi suçlar bu meclise gönderiliyordu. Bunun dışında halkın memurlarla veya hükümetle ilgili şikâyetleri memurların kendi aralarındaki anlaşmazlıklarını vergi anlaşmazlıkları, mültezimlerle hükümet arasındaki uyuşmazlıklar da bu meclisçe görüşülecekti. Ancak özel hukuka ve şer’i mahkemelere ait işlere kesinlikle müdahale edilmeyecekti. Hükümetin onayını gerektiren büyük ve önemli davalar, vali

tarafından merkezin onayı alındıktan sonra uygulanacaktı. Bunun dışındaki basit davalar (şikâyet, anlaşmazlık vb.) vali tarafından onaylanıp uygulanacaktı.

2.3.2. Liva İdare Meclisleri:

“1864 Vilayet Nizamnamesi” ile Livaların(sancak) idaresi *Mutasarrıf* denen mülki amirlere bırakılmıştır²⁸. Tıpkı vilayette olduğu gibi livalarda da “Liva İdare Meclisleri” oluşturulmuştur. Mutasarrıf başkanlığında toplanan bu meclis liva sınırları içinde maliye, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticaret ait işlerin görülmesiyle mükellefti. Yönetim görevinin yanı sıra tıpkı vilayet idare meclislerinin yürüttüğü gibi liva sınırları içindeki idari uyuşmazlıkları görüşüp karara bağlamak görevleri arasındaydı. Liva Merkez Hâkimi, Muhasebe Müdürü, Tahrirat Müdürü, Müftü ve Müslüman olmayan gurupların dini önderleri meclisin doğal üyeleriydiler. Ayrıca halk tarafından seçilen iki Müslüman ikisi gayrimüslim dört üye de meclisin üyesiydi. Gayrimüslimlerin bazı yerlerde az olmaları yer yer meclislerde gayri Müslim üye sayısının bazen bire düşmesine bazen de bu meclislerde yer almamalarına neden olmuştu. Liva İdare Meclisleri, livadaki okul, hastane, hapisane vb. kurumların bakım, onarım ve güvenlik işlerinin yürütülmesi, yapı çalışmaları, yol yapımı ve güvenliğinin sağlanması ayrıca mali işler ve nahiyelerden gelen konuların görüşülmesi gibi işleri yürütmekle görevliydi. Vergi anlaşmazlıkları, memurların idari suçları vb. konularda yargılama yetkisini kendi sınırları içindeki olaylarda kullanırdı.

2.3.3. Kaza İdare Meclisleri:

Kazaların mülki amiri olan *Kaymakam* başkanlığında Kaza Mal Müdürü, Tahrirat Kâtibi, Kaza Naibi, Müftü ve ikisi Müslüman diğer ikisi gayri Müslim halk tarafından seçilen dört üye de meclisin daimi üyeleri²⁹. Bu meclislerde livadakine benzer bir kuruluş ve görev şemasına sahipti. İdari davalar gelir ve giderlerin incelenmesi, devlete ait kurum kuruluş ve binaların korunup bakımı ve onarımının yapılması gibi görevleri vardı. Kaza idare meclisleri yönetsel faaliyetlerinden çok kazadaki eşrafın yöneticilerle işbirliği yapmasını böylece işlerin daha kolay ve hızlı yürütülmesini sağlamıştır.

²⁸Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, s.258.

²⁹Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, s.259.

I.BÖLÜM

OSMANLI İDARESİNDEN RUS İŞGALİNE ÇILDIR SANCAĞI

1.1. ÇILDIR'IN COĞRAFİ KONUMU

1.1.1. Çıldır Adının Anlamı

Osmanlı Tarih Lûgati'nda Çıldır hakkında “Çıldır Eyaleti: Bir adı Ahıska olup üçü yurtluk ve ocaklık olmak üzere on üç sancaktan mürekkepti.”¹ Denilmektedir. Kafkaslarda yaşayan bir Kıpçak boyu olan Karaçayların sözlüğünde “çıldır: çıkıntılı, kabarık”² anlamındadır. Kırgız sözlüğünde “şıldır: şırıldama ve demirci”³ anlamındadır. Kazakça'da “şıldır: sıkıntı”⁴ anlamındadır. Derleme Sözlüğü'nde çıldır kelimesinin abla (Foça/İzmir), düğün (Heybeliada/ İstanbul), çelik çomak oyununda çeliğin dikiliş şekli (Bucak/Burdur), zarı soyulmuş ceviz içi (Arapkir/Malatya)⁵ anlamları vardır. Kumuk Türkçesi sözlüğünde “çılgy, tepe; çıl ise balıkçı kuşu”⁶ anlamındadır. Türkçe Sözlükte “çıldır çıldır” olarak ikileme şeklinde geçen bu kelime “canlı canlı, parlak parlak”⁷ anlamındadır. Çavuldur kelimesi de Derleme Sözlüğü'nde “düz ovaların yükselen yerleri (Dereköy/Tokat)”⁸ olarak verilmiştir.

Bu açıklamalar Çıldır adının birkaç farklı yerden geldiğini düşündürmektedir. Bunlardan ilki, bir Oğuz boyu olan Çavuldur/Çavundur/Çandır'dan gelmiş olmasıdır. Ancak “Çavuldur” kelimesinin “çıldır” şekline dönmesi mümkün görünmemektedir. İkinci olarak, ilçenin bir düzlüğün ucundaki yamaca kurulduğu düşünüldüğünde

¹ Mithat Sertoğlu, “Osmanlı Tarih Lûgati”, İstanbul, 1986, s. 73.

² Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü”, Ankara, 2000, s. 174.

³ K.K. Yudahin (Çev. Abdullah Taymas), “Kırgız Sözlüğü”, 2. Cilt, Ankara, 1994, s. 685.

⁴ (Komisyon Başkanı Ahmet Bican Ercilasun), “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü”, Ankara 1992, s.822.

⁵ Derleme Sözlüğü, 3. Cilt, Ankara, 1993, s.822

⁶ Osman Uyanık, “Çıldır Adı Üzerine”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 19.Sayı, 2006, s:87–92

⁷ (Komisyon Başkanı Hasan EREN), “Türkçe Sözlük”, Cilt I, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1988, s. 3

⁸ Uyanık, “Çıldır Adı Üzerine”, s:87–92,

“çavuldur”un Dereköy/Tokat’taki anlamına uygun olarak bu ismi aldığı düşünülebilir; ama bu da zayıf bir ihtimaldir.

Üçüncü olarak Anadolu’da bazı yerleşim yerleri, -Beyşehir ve Akşehir Gölü’nde olduğu gibi- yakınlarındaki göllere adını vermiştir. Çıldır ilçesinin adında ise buna benzer ama tersi bir durum söz konusu olmalıdır; yani yerleşim biriminin göle değil, gölün yerleşim birimine adını verdiği düşünülebilir. Bu şekilde ya Türkçe’de parlak anlamındaki çıldır adı göle verilmiş ve daha sonra bu göl adını şehre aktarmış; ya da Gevond da “Çeld” olarak bahsedilen bu gölün adı Çıldır ilçesine ad olarak aktarılmıştır. İkinci ihtimal daha kuvvetli görülmektedir. Çünkü “çıldır çıldır” tabiri yalnız ikileme şeklinde karşımıza çıkmakta ve bu şekliyle yer adı olma özelliği taşımamaktadır. “Çeld” adının ise “Çıldır” şekline dönmesi mümkündür. Türkçe kelimelerde sonda çift ünsüz olarak “ld” bulunmadığı için “ır” sesleri türemiş ve kelime Türkçe söyleyişe yaklaştırılmıştır. İlk hecedeki “e” ünlüsü de Batı Türkçesinde sık görülen eşit>işit örmeğinde olduğu gibi e>i değişmesine uğramış ardından da bu ünlü üzerinde gerileyici ünlü benzeşmesi oluşmuş ve kelime Türkçe söyleyişe uydurulmuştur⁹.

Konumuz olan Çıldır Eyaleti ve Sancağı denildiğinde bugünkü Çıldır ilçesi değil bir bölge adı olarak karşımıza çıkmaktadır. İleriki bölümlerden de anlaşılacağı gibi Çıldır Eyaleti ve Sancağı bugünkü birçok ilçe merkezi(Oltu, Ardanuç, Yusufeli, Narman v.b) bugünkü Ardahan ili ve ilçeleri yanı sıra Ahıska v.b yerlerini içine alan bir bölge ismi olarak kullanılmıştır.

1.1.2. Çıldır Bölgesi Coğrafi Özellikleri

Coğrafi olarak Çıldır; Çıldır kaza merkezi, Cala (Doğruyol), Pehreşen (Gülyüzü) ve Günebakan nahiyeleri ile Çıldır ve Karsak (Kenarbel) gölleri çevresidir¹⁰.

Çıldır İlçesi, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümünde, Ardahan İli sınırları içerisinde yer almaktadır (Harita–1). Çıldır’ın denizden yüksekliği 1900 m. olup Ardahan’ın 42 km. doğusunda, Kars’ın da 96 km. kuzeyindedir (Harita–4). İlçenin batısında Ardahan ve Hanak, kuzeybatısında Damal, kuzey ve kuzeydoğusunda Gürcistan, doğusunda Ermenistan, güneyinde Arpaçay ve Susuz

⁹ Uyanık, “Çıldır Adı Üzerine” , s:87–92, s 87-92.

¹⁰ Fahrettin Kırzioğlu, “Kars Tarihi”I. Cilt, İstanbul,1953, s.5.

ilçeleri yer almaktadır. Çıldır İlçesinin merkezi Çıldır ovasının batısında, Çıldır suyunun ovadan kurtularak Kura nehrine kadar oymuş olduğu derin ve sarp Şeytan Kale Boğazı'nın başlarında ve ova kısmına doğru kurulmuştur¹¹.

Çıldır'ın en önemli akarsuları Kura nehrine karışan Kara Çay ile Başköy Deresi ve Büyük Dere'dir. Bunların dışında özellikle Çıldır Gölüne akan çok sayıda küçük dereler bulunmaktadır. Çıldır İlçesinin sınırları içerisinde Aktaş ve Çıldır Gölleri bulunmaktadır. Bunlardan Aktaş Gölü'nün ortasından Türkiye- Gürcistan sınır geçmektedir (Harita-5). İlçe ile aynı adı taşıyan Çıldır Gölü ise Doğu Anadolu Bölgesinin Van Gölünden sonra ikinci büyük gölüdür. İlçenin güneyinde ve Çıldır Gölü'nün batısında 3150 m. yükseklikte Kısır Dağı ile ilçenin güneydoğusunda ve Çıldır Gölü'nün doğusunda yer alan 3040 m. Yüksekliğinde Akbaba Dağı bölgenin önemli dağları olduğu kadar Çıldır Gölü'nün oluşumunda bu dağlardan çıkan bazaltik lavlar rol oynamıştır. Çıldır Gölü'nün oluşumunda tektonizma ve volkanik lav setinin rolü olduğu kabul edilmektedir¹².

Çıldır Gölü'nün suyu tatlı olup, çevre köyler tarafından içme suyu olarak kullanılabilir. Çıldır Gölü'nde Kuşadası adını taşıyan iki ada bulunmaktadır. Bu küçük adalara başta martı olmak üzere, pelikan, karabatak ve leylek gibi kuşlar gelmektedir. Çıldır Gölü'nün kuzey-güney yönündeki uzunluğu 18.3 km, doğu-batı yönünde en geniş yeri 16.2 kmdir. Derinliği 100 metreden fazla olan göl 115 km² alan kaplamaktadır¹³.

Çıldır Gölü'nde avlanan başlıca balık türleri arasında göl alası, dağ alası ve kültür alası gibi alabalık türleri, sazan türlerinden aynalı sazan, karabalık, şafak balığı, kırmızı kanat (dımışka), tahta balığı, bıyıklı balık (mızra) ve gümüş balığı bulunmaktadır. Gölde bulunan midye ve kerevit ise avlanmamaktadır. Özellikle avlanan Sazan balığının ticari değerinin zayıf olduğundan bölgeye önemli bir ekonomik gelir sağlamamaktadır¹⁴.

Çıldır, ulaşım açısından Doğu Anadolu'nun önemli kavşaklarından birini oluşturmaktadır. Çıldır'dan Kars'a ulaşan iki yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Çıldır Gölü'nün doğusundan geçen yol Arpaçay üzerinden Kısır Dağı'nın batısından geçerek Susuz üzerinden Kars'a ulaşmaktadır. Çıldır-Ardahan üzerinden Yalnızçam

¹¹ İhsan ATALAY "Türkiye Coğrafyası" İzmir,1992, s:55

¹² İhsan Atalay, "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi" *Jeomorfoloji Dergisi-7*, 1978., s. 23.

¹³ Zeki Koday, "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık" , Türk Coğrafya Dergisi-37, İstanbul, 2001, s.171- 182.

¹⁴ Koday, "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık", s.172

Dağlarını aşarak Ardanuç üzerinden Artvin yolu ile Karadeniz'e bağlanan yoldur. Yine Çıldır Doğu Anadolu'nun merkezi konumunda bulunan Erzurum'a, Ardahan, Göle, Oltu yolu ile ulaşmaktadır. Çıldır'ı kavşak olarak önemli kılan yollardan biride Aktaş sınır kapısı yoluyla Kafkaslar'a açılan yoldur. Bu yolla Çıldır'dan Tiflis'e yaklaşık 3 saat süren 230 km.lik bir kara yolculuğu ile ulaşılmaktadır. Bu yol tarihin her devrinde özellikle İlkçağ'dan günümüze kadar kullanıldığı bilmekteyiz. Bölgedeki çok sayıda tarihi ve arkeolojik veriler bu görüşü desteklemektedir. Çıldır Ovasında çok kuvvetli çayır yetişir. Bu nedenle ilçeliler ovaya sadece çayırılık adını da verirler. Ovanın çevresinde dizilmiş birkaç köyün geçim kaynağı sığır ve koyuna dayanmaktadır. Bölgede bir miktarda Manda beslenir. Çıldır Gölü ve ovasındaki sığır türleri Göle'ye göre ufak boylu ve güçlüdür. Çıldır gölünün kuzey kenarları hayvancılık için biraz daha elverişlidir ve buralarda kuvvetli ot olan yerler vardır. Dolayısıyla bu bölümde çok sayıda köy görülmektedir ve bunların geçim kaynağı da hayvancılıktır. Sığırılık başta gelmesine karşın koyuncululuğu da ünlüdür. Bölgedeki hayvancılık gelişen kültürler üzerinde de önemli rol oynamıştır¹⁵. Sert karasal iklimin hâkim olduğu ilçe de bitki örtüsü bozkırdır.

Bu ve benzeri coğrafi güzelliklere sahip olan ve tarihi oldukça eskilere dayanan Ardahan ve Çıldır şehirleri çok çeşitli medeniyetlerin yaşadığı bir yer olmuştur. Birçok Türk-İslam devletinin eline geçmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti sınırları içerisinde birer serhad şehir olmaları yönünden önemleri büyüktür. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre kare biçiminde ve üç kapısı bulunan yalçın bir kaya üzerinde yetmiş iki kuleye sahip olan Ardahan kalesi, Rus ve İran savaşları sırasında önemli rol oynamıştır¹⁶.

1.2. OSMANLI İDARESİNDE ÇILDIR

1.2.1. Fetihden Önce Ve Sonrasında Çıldır

Eski Çağlardan beri birçok devletin idaresine girmiş olan Çıldır yöresi, Osmanlıların bu bölgede faaliyet gösterdikleri sırada Safevi nüfuzu altındaki Atabek

---

¹⁵ Yasin Topaloğlu "Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları"(Atatürk Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006, s.3.

¹⁶ Yusuf Halaçoğlu "Ardahan" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, Ankara, T.D.V. Yay, 2002, s.350.

meliklerinin elinde bulunuyordu. Özellikle 16. Yüzyılın ilk yarısında bu topraklar üzerindeki Osmanlı- Safevi mücadelesi hız kazandı. 1536'da Başiaçık (İmereti) Meliki II. Bagrat'ın I. Şah Tahmasb ile ittifak yaparak Çıldır ve yöresini de içine alan Atabeklik arazisini zabtetmesi ve Atabeklik melikini öldürmesi üzerine melikin oğlu II. Keyhusrev Osmanlılar'dan yardım istedi. Aynı yıl Erzurum Beylerbeyi Dulkadirli Mehmed Han (Paşa) bu bölgeye doğru akınlarda bulunarak Oltu, Penek gibi kaleleri ele geçirdi. 1548–1549 harekâtı ile de Atabeklik ülkesinin büyük kısmı zabtedildi ve alınan yerlerde dört sancak kuruldu. 1551'de Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa Ardahan ve Ardahan yöresini alarak Ahılkelek ve Ahıska civarına kadar ilerledi. Böylece Atabeklik toprakları Çıldır bölgesine kadar Osmanlı hâkimiyetine girmiş oldu. Buna karşılık Çıldır, Ahılkelek ve Tümük Osmanlılar'dan yüz çevirip Şah Tahmasb'ın safına geçen II. Keyhusrev'in elindeydi.

Gürcistan'da kısmi de olsa Osmanlı Safevi nüfuz bölgelerini belirleyen 1555 Amasya Antlaşması'ndan sonraki barış döneminde Şah Tahmasb Gürcü Melikleri üzerindeki baskısını sürdürdü. 1574'teki Kahet seferinden dönüşü sırasında Hirtis (Hertvisi), Çıldır, Ahıska, Posof bölgelerini, II. Keyhusrev'in ölümü üzerine dul karısı Dedis İmedi ve oğulları Minuçehr ile Gorgora'dan (Kaurkuara) alıp kendi kayınbiraderi olan Varaza Bey'in Müslüman olan oğlu Mahmud Han'a vermişti.

Sultan III. Murat (1574–1595) döneminde, Osmanlı Devleti'nin doğu hududunda meydana gelen bazı hadiseler uzun bir saltanat süren Şah Tahmasb'ın 1576'da ölümünden sonra gelişen olaylar, yeni bir Osmanlı-Safevî savaşını gündeme getirmişti. Bunun üzerine 20 Şevval 985/2 Ocak 1578'de doğu hududundaki beylere hükümler gönderilmiş, İran'a iltica eden Ekrad beylerinin himaye edildiği, Sünni halka zulüm yapıldığı bildirilerek harp kararının verildiği ilan edilmişti¹⁷.

Vezir-i azam Sokullu Mehmet Paşa'nın bütün muhalefetine rağmen, Lala Mustafa Paşa ve Koca Sinan Paşa'nın ısrarı neticesinde gerçekleşen harp ilanından sonra Irak-ı Arap tarafına Koca Sinan Paşa, Irak-ı Acem tarafına ise Lala Mustafa Paşa serdar tayin edilmişti. Bir süre sonra Sinan Paşa azledilip bütün İran seferi komutanlığına Lala Mustafa Paşa getirilmişti. Şirvan'daki Sünni halkın İstanbul'a bir heyet göndererek, Safevî Devleti'nin baskı ve zulmünden kurtarılmasını talep etmesi üzerine sefer yönü Şirvan olarak belirlenmişti¹⁸.

¹⁷ Bekir Kütükoğlu, "Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578–1612)", İstanbul, 1993, s. 23- 25.

¹⁸ Kütükoğlu, "Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578–1612)", s. 28, 31.

Serdar Lala Mustafa Paşa idaresindeki ordu 5 Nisan 1578'de İstanbul'dan hareketle İzmit, Iğın, Konya, Aksaray, Develi, Kayseri, Sivas, Erzincan üzerinden 23 Temmuz'da Erzurum'a ulaşmıştı. Daha sonra Deveboynu, Hasan Kalesi, Çoban Köprüsü, Kanlı dağ ve Soğanlı Derbendi geçilerek 5 Ağustos'ta Ardahan'a varıldı. Bu sırada Tokmak Han idaresinde 30 bin kişilik bir Safavi ordusunun harekete geçtiği haberi geldi. 8 Ağustos'ta Ardahan'dan hareketle Çıldır civarına gelindi. Burada yapılan savaşta, Tokmak Han idaresindeki Safavi ordusu mağlup edildi (9 Ağustos 1578).

Çıldır zaferinden sonra Çıldır, Tümüç, Hirtiz (Hirtis ti yukarıda) ve Ahılkelek ele geçirilip idareciler tayin edildi. Bu arada Gürcü prenslerinden Vahtang ve Amilahori'nin itaat ettikleri haberi geldi. 24 Ağustos'ta Tiflis ele geçirildi. 30 Ağustos'ta Zagem ve Gremi hâkimi Aleksandre (İskender) Han, ordugâha gelerek itaatini bildirdi. 9 Eylül'de meydana gelen ve Osmanlıların zaferiyle sonuçlanan Koyun Geçidi savaşından sonra Şeki, 16 Eylül'de Şirvan'ın merkezi Ereş elde edildi. Şirvan'da Osmanlı hâkimiyeti tesis edildikten sonra, Saruhan Sancakbeyi Kaytas Bey, Ereş'in muhafazasına tayin edildi. Şirvan'ın muhafazasına Özdemir-oğlu Osman Paşa bırakıldı. İtaat eden diğer yerel beylere de ihsanlarda bulunuldu¹⁹.

Çıldır zaferinden sonra Altunkale ve civarını elinde tutan Dedis İmedi ve oğulları itaat arz ettiler. Minüçehr'e Azgur, kardeşi Gorgora'ya Oltu sancağı verildi, ülkelerinin diğer kısımları ise doğrudan Osmanlı idaresi altına alındı. Bu sırada Ardahan sancak Bey'i Abdurrahman Bey Çıldır ve Tümüç'ü, ayrıca bir kısım Osmanlı kuvvetleri de Hirtis ve Ahılkelek'i zaptetmişti. Böylece yeni ele geçen Altunkale Atabekliği ile Mahmut Han ülkesi ve daha önce 1551'de Atabekler yurdundan alınan yerler birleştirilip Çıldır Eyaleti teşkil edildi. Lala Mustafa Paşa, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini daha da güçlendirmek için idari düzenlemelerde bulundu. Gürcü prenslerinin daha kolay itaatini sağlamak amacıyla, Şirvan'ın fethi sırasında itaatten ayrılmayan ve ihtida ederek İslamiyet'i kabul edip Mustafa ismini alan Minüçehr, 1 Temmuz 1579 tarihinde yeni kurulan Çıldır Beylerbeyliği'ne, kardeşi Kuarkuare de Oltu Sancağı sancakbeyliğine tayin edildi²⁰. Böylece Çıldır

¹⁹ Kütükoğlu, "Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)", s.48-59; Feridun Ababay, "Çıldır Tarihi", Ankara, Kadioğlu Matbaa, Türk Tarih Kütüphanesi, 1987, s.95-98.

²⁰Feridun Emecen, "Çıldır Eyaleti" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, Ankara, T.D.V. Yay. 2002, s.300.

Beylerbeyliği adıyla yeni bir beylerbeylik kuruldu. 1590 İstanbul Antlaşması ile hudut düzenlenmesi yapılmış ve beylerbeyliğin sınırları da kesinleştirilmişti.

Çıldır Eyâleti ilk kuruluş sırasında Arpalı, İmirhev, Pertekrek, Ardanuç, Çeçerek, Aspinze ve Ude sancaklarından oluşuyordu. 1582’de Livane Sancağı da dâhil edildi. Bir sınır bölgesi olması sebebiyle, sık sık askeri harekâta maruz kalan Çıldır Eyâletinin sınırları zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Eyâlet merkezi bazen Çıldır, bazen de Ahıska olmuştur. 1591 tarihli Çıldır Eyaleti Tapu Defteri’ne göre, Paşa Sancağı Ahıskadır²¹. 1596 tarihli bir arşiv kaydında Çıldır’ın harap bir durumda olduğu ve Beylerbeyi Hızır Paşa’nın Ahıska’da ikamet ettiği belirtilmektedir²².

1000/1592 tarihli “Defter-i İcmal-i Cedid-i Elviye-i Eyalet-i Çıldır” Tahrir Defterinde Cafer Paşa’nın Beylerbeyi olduğu Eyaletin sancakları şunlardır:

1-Akhıska Sancağı: Güney, Kuzey, Ude, Azgur Nahiyeleri

2-Altun-Kal’a Sancağı:

3-Osıkha Sancağı

4-Çeçerk Sancağı

5-Aspinze Sancağı

6-Khertus Sancağı

7-Akhılkelek Sancağı

8-Postkhov Sancağı

9-Çıldır Sancağı

12–20 Ocak 1595 tarihli “Defter-i Mufassal-i Akhıska”da ise sancak sayısı 9’dan 6’ya indirilmiştir.

1-Akhıska Sancağı: Güney, Kuzey, Ude, Kobliyan, Azgur, Altunkal’a, Osıkha, Aspinze, Çeçerk gibi nahiyeleri kapsamakta idi.

2- Khurtes Sancağı: Khurtes, Meşe-Cavakhed, Bozmaret gibi nahiyeleri kapsamakta idi.

3-Akhılkelek Sancağı: Akşehir, Tümü, Niyalaskur(Kurtkale) gibi nahiyelerden oluşmuştur.

4-Çıldır Sancağı: Canbaz, Kenarbel, Kurd Kal’ası nahiyelerinden oluşmuştur.

5-Poskhov Sancağı: Güney ve Kuzey diye iki nahiyeden oluşmuş.

²¹ Fahrettin Kırzioğlu “Kars Tarihi”, s:525, Işıl Matbaası İstanbul. 1955.

²² Feridun Emecen, “Çıldır Eyaleti”s. 300–301; Feridun Ababay, “Çıldır Tarihi”, s. 102–110.

6-Bedre Sancağı: Bedre, Kaşut adlı iki nahiyeden oluşmuştur²³.

1.2.2. 17. Yüzyılda Çıldır Eyaleti

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına aldığı yerlerde, idari sistemde mutlak bir merkezîyetçilik yerine, bölgelerin özelliklerine göre esnek ve değişik idare tarzları da tatbik etmeyi uygun görmüştür. Devletin karakteristik idari taksimatı; beylerbeylik (eyalet, vilayet), sancak(liva), nahiyeye, köy (karye) ve mezra'a birimlerinden oluşmuştur. Bu idari birimlerin zaman içinde değişiklik gösterdiği de malumdur. Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan bölgelerin özelliklerine göre farklı idari sistemler uygulamasının bir neticesi olarak, Beylerbeyliklere bağlı olarak, yurtluk-ocaklık ve hükümet diye anılan bir nevi irsi sancakbeylikleri de bulunuyordu. Bu tür sancakların Osmanlı idari sistemi içerisinde bulunduğu bilinmektedir²⁴.

Yurtluk arazinin geliri sınır boylarında görev yapan komutanlara ve akıncı beylerine veriliyordu. Devlet bu sayede sınırlarının güvenliğini sağlıyordu. Ocaklık arazi ise tersane giderleri için ayrılan topraklardı. Ayrıca kale muhafızlarına da bu topraktan veriliyordu.

Kanunname ve risalelerde hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar için yapılan tariflerde görülen belli başlı özellikler şunlardır²⁵:

1. Hükümet ve yurtluk -ocaklık sancaklar fetih sırasında hizmeti görülen mahalli beylere veya ümeraya tevcih edilmiştir.
2. Hükümet sancaklar *mülkiyet*, yurtluk-ocaklık sancaklar ise *arpalık* ve *sancak* hassı yoluyla tevcih olunmuştur.
3. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. İçlerinde tımar ve ze'amet yoktur. Sancak gelirinin tamamı hâkimlere aittir.
4. Hükümet sancaklarda ümeradan ve kul taifesinden hiçbir fert bulunmamaktadır. Kendi özel askerleri mevcuttur.
5. Yurtluk -ocaklık sancaklarda tahrir yapılmaktadır. İçlerinde tımar ve ze'amet vardır.

²³ Fahrettin Kırzioğlu "Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451–1590)", Ankara 1976, s 294–295.

²⁴ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 119–137

²⁵ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 122.

6. Azl ve nasb kabul eylemezler. Beyler öldüklerinde veya hizmette kusurları görüldüğünde, sancaklar evlad ve akrabalarına verilir, aile dışından kimseye tevcih yapılmaz.

7. Sefer zamanında bağlı buldukları beylerbeyinin emri altında sefer hizmetini eda ederler.

Hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar, Osmanlı Devleti'nin siyasi yönden hareketli olan hudut bölgelerinde bulunmaktaydı. Bunun en önemli sebebi, bu bölgelerdeki yerli beylerin Nüfuzundan faydalanmak ve merkezi otoriteyi bir ölçüde bu beyler vasıtasıyla korumak ve tesis etmektir. *Ocaklık tarikiyle* tasarruf edilen bu sancaklar yapı itibariyle iki guruba ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi *hükümet* sancaklar, diğeri ise *liva (sancak)* olan adlandırılan *yurtluk-ocaklık* sancaklardır. Osmanlı kaynaklarında *hükümet* sancaklar zikredilirken, *liva* veya *sancak* tabiri kullanılmamıştır. *Yurtluk-ocaklık* sancaklar zikredilirken ise, *liva* veya *sancak* tabiri kullanılmış, ancak *ocaklık* tarikiyle tasarruf edildikleri vurgulanmıştır. Burada dikkat çeken husus, *ocaklık* teriminin tevcihin şeklini göstermesidir. Uygulamada, hem *hükümet*, hem de *yurtluk-ocaklık* sancaklar aslında birer *ocaklık* 'lardır. Bu sancaklar Bosna, Anadolu, Diyarbakır, Van, Kars, Çıldır, Şam, Rakka, ve Bağdad eyaletlerinde görülmektedir. Ancak bu eyaletlerdeki *ocaklık* sancak sayıları çeşitli dönemlerde farklılıklar arz etmektedir²⁶.

Anadolu'da Yurtluk ve ocaklık şeklinde idare edilen sancaklardan sekizi Diyarbakır'de (Sagman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik), dördü de Çıldır'da (Perterek, Livane, Nısf-ı Livane, Şavşat) idi²⁷.

1609 tarihli Ayn Ali Efendi Risalesi'nde çıldır Eyaleti hakkında şu bilgiler verilmiştir: "Eyâlet-i Çıldır on üç sancaktır. Kethüdası ve defterdarı yoktur. Dört sancağı yurtluk ocaklık ve mülkiyet tarikiyle tasarruf olunur"²⁸. Paşa sancağı ile birlikte 14 sancaktır. 1631–32 tarihli tevcihat defterinde, Çıldır Eyâletine bağlı 15 sancak kaydedilmiştir. Paşa sancağı ile beraber 16 sancaktır. Defterde Eyâlet-i Çıldır

²⁶ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 123.

²⁷ Abdullah Saydam "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler" Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi *Aralık 2009, Sayı:20, s.9–31*.

²⁸ Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri" Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 7, Sayı 1 (2006), s. 80.

nâm-ı diğeri Ahışa adı altında kaydedilen Eyâlet, Şah Gümrah'ın tasarrufu altında idi²⁹.

Ünlü gezgin Evliya Çelebi Çıldır Eyâleti hakkında şunlara yer vermiştir. “Eyâlet-i Çıldır on üç sancaktır... Livâ-yı Oltu ve Hirtiz ve Ardaniç ve Hacrek ve Ardahan ve Posthû ve Mahçil ve Açarpenk ve Ahıçka, paşa tahtıdır ve dört sancağı dahi yurdruk ve ocaklık ve mülkiyet üzere tasarruf ederler ve sancağı Pürteker ve Livâne ve nısf-ı Livâne ve Şavşad...” şeklinde kayıtlıdır³⁰.

1653 tarihli Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi'ne göre Çıldır Eyâleti, “Eyâlet-i Çıldır nâm-ı diğeri Ahıska on üç sancaktır. Üç sancağı yurdruk ve ocaklıktır. Ma'adası umerâ-yı Osmaniye tasarrufundadır. Sancakları şunlardır: Livâ-yı Oltu, Ardahan-ı Büzürk, Hartus, Erednevuc, Posuthu, Mahcil, Şavşad, Pergerek” şeklinde kaydedilmiştir³¹.

Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ'sında, “Çıldır cenklerde harab olmağla Ahıska'ya ilhak idüb müstakil bir eyâlet etmişler. Hudud-ı şarki Kars cenûbu Çıldır ve garbı Cebel-i Gürcistan, şimâli Tiflis. Ve sancakları bunlardır: Acara, Ardanuc, Ardahan-ı Büzürk Ardahan-ı Küçük, Sevka / Soka ? tabi' Oltu, Petkerek ocaklıktır. Penek, Posthov, Tavusker, Çıldır, Haçrek, Hartos, Şavşad ocaklıktır. Göle, Livane ocaklıktır. Mahcil nısf-ı Livâne ocaklıktır. Mamervan, Ahılkelek, Teralet ?.... Ahışa hala taht-ı vilâyetdir.” şeklinde bilgiler vardır³².

Hezarfen Hüseyin Efendi ise, “Eyâlet-i Çıldır on üç sancaktır. Defter kethüdası ve timar defterdarı yoktur. Dört sancağı dahi yurdruk ve ocaklık ve mülkiyet tariki ile tasarruf olunur. Oltu, Ardahan-ı Büzürk, Ardanuç, Hacrek, Hartus, Posothov, Pertek, Taşir, Uru, Üstüha, Makelek /Ahılkelek, Hıtıla, Espin, Pinbek” şeklinde bilgi vermektedir³³.

²⁹ Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimâtı (1041/ 1631–32 Tarihli Bir İdarî Taksimât Defteri)”, Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Ankara 1963, s. 222–223.

³⁰ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi” 2. *Kitap*, haz. Z. Kurşun, S.A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul 1999, s. 163.

³¹ Midhat Sertoğlu(Haz), “Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi”, İstanbul, 1992, s. 36.

³² İnbâşi. “xviii. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri”, s.81.

³³ İnbâşi. “xviii. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri”, s.82.

Tablo:1. XVII. Yüzyılda Çıldır Eyâleti³⁴:

Ayn Ali (1609)	1631-1632 Tevcihat D.	Evliya Çelebi	Kâtib Çelebi
Acara Teralet	Acara	Acarpenk	Acara (Ocaklık)
Ardahan-ı Büzürk Tavuskar	Acara-i Süflâ	Ahıçka	Ahılkelek
Ardanuc	Acara-i Ulyâ	Ardahan	Ardahan-ı Büzürk (Ocaklık)
Çıldır	Altunkal'a ma'a Osha	Ardanuc	Ardahan-ı Küçük (Ocaklık)
Haçerek / Göle	Ardanuç	Haçerek	Ardanuc (Ocaklık)
Hartos	Asentuşah (?)	Hirtiz	Çıldır (Ocaklık)
Livane Yurtluk- Ocaklık-Mülkiyet	Beterek	Livâne	Haçerek /Göle (Ocaklık)
Macahil Ahılkelek	Emirhoy	Mahcil	Hartos (Ocaklık)
Nısf-ı Livane Yurtluk- Ocaklık-Mülkiyet	Çıldır / Ahışa	Nısf-ı Livâne	Livane (Ocaklık)
Oltu	Hacerek	Oltı	Mahcil (Ocaklık)
Penek Cırcır	Hartos	Posthû	Mamervan
Pertekrek Yurtluk- Ocaklık-Mülkiyet	Livane tabi Gürcistan	Pertekrek	Nısf-ı ivane (Ocaklık)
Posthov Ahışa	Mahcil	Şavşad	Oltı (Ocaklık)
Şavşad Yurtluk- Ocaklık-Mülkiyet	Penek		Penek (Ocaklık)
	Poshovi Şah		Petkerek (Ocaklık)
	Şavşad tabi Gürcistan		Posthov (Ocaklık)
			Sevka /Soka ? (Ocaklık)
			Şavşad (Ocaklık)
			Tavusker (Ocaklık)
			Teralet ?
14 Sancak	16 Sancak	13 Sancak	20 Sancak

* Sancak isimlerindeki farklılıklar, kaynaklardaki farklı yazılışlarından ileri gelmektedir.

³⁴ İnbaşı. "xviii. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", s.83.

Tabloda görüldüğü üzere, 1609'da Eyâletin sancak sayısı Paşa Sancağı ile birlikte 14 sancak idi. Çıldır Eyâletinde 1631–1632 tarihli teşkilat defterine göre 16 sancak, Evliya Çelebi'ye göre 13 sancak ve Kâtib Çelebi'ye göre 20 sancak bulunmaktaydı. Ayn Ali, Evliya Çelebi, Sofyalı Ali Çavuş ve Hüseyin Hezarfen Efendi sancak sayısını 13–14 olarak gösterirlerken 1631–32 tarihli defterde 15, Katib Çelebi ise 20 sancak ismini vermektedir. Eyâletin sancakları kaynaklarda farklı şekillerde yazılmış olmasına rağmen, sancaklar hemen hepsinde aynı iken sadece Kâtib Çelebi'de ilk defa Namervan / Narman sancağı Eyâlete dâhil edilmiştir.

1.2.3. 18–19. Yüzyıllarda Çıldır Eyaleti

18. yüzyılda Çıldır Eyâletinin sancak sayısında önemli değişiklikler olduğu görülmektedir. Nitekim yüzyılın başında Eyâlete bağlı sancak sayısı 22 iken, 1717–1730 tarihli tevcihat defterine göre sancak sayısı 20'ye düşmüş, 1740 tarihli tevcihata önemli bir azalma olmuş ve 15 sancak kaydedilmiştir. İncelediğimiz 1750–1800 yıllarına ait tevcihat defterinde ise Eyâletin sancak sayısı 21 olarak tespit edilmiştir.

Tablo:2. Çıldır / Ahıska Eyâleti

1682-1702 ³⁵	1717-1730 ³⁶	1740 ³⁷	1755-1800 ³⁸
Acara (Ocaklık)	Acara (Ocaklık)	Acara-i Ulyâ (Ocaklık)	Acara-i Süflâ (Ocaklık)
Acara-i Süflâ (Ocaklık)	Acara-i Süflâ (Ocaklık)	Ahılkelek (Ocaklık)	Acara-i Ulyâ (Ocaklık)
Acara-i Ulyâ	Acara-i Ulyâ (Ocaklık)	Altunkal'a (Ocaklık)	Ahılkelek
Ahılkelek	Altunkal'a	Ardahan-ı Büzürk(Ocaklık)	Altunkal'a
Altunkal'a(Ocaklık)	Ardahan-ı Büzürg	Astiha (Ocaklık)	Ardahan-ı Büzürk
Ardahan-ı Büzürk	Ardanuç	Çıldır	Ardanuc
Ardanuç (Ocaklık)	Aspinza (Ocaklık)	Emir Hoy (Ocaklık)	Çıldır
Astere (Ocaklık)	Hecerek / Göle	Hartus (Ocaklık)	Astize (Ocaklık)
Astiha (Ocaklık)	Çıldır	Mahcil (Ocaklık)	Hacerek / Göle
Çıldır	Emirhoy	Mamervan (Ocaklık)	Hartos
Emirhoy (Ocaklık)	Hartus	Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Ocaklık)	Hımıs ve Tekman
Hacerek / Göle	Macahil	Oltu (Ocaklık)	Keskim
Hartus (Ocaklık)	Mamervân	Pertekrek (Ocaklık)	Macahel (Ocaklık)
Keskim	Nısf-ıLivâne (Ocaklık)	Poshov (Ocaklık)	Malazgird
Mahcil (Ocaklık)	Nısf-ı Livâne ve Pertek (Ocaklık)	Şavşad (Ocaklık)	Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Ocaklık)
Nısf-ı Livane(Ocaklık)	Oltu		Oltu
Nısf-ı Livâne ve Pertek (Ocaklık)	Penek		Ostha
Oltu (Ocaklık)	Pertekrek		Penek (Malikane)
Pertekrek(Ocaklık)	Posthov		Pertekrek
Penek	Şavşad		Poshov
Posthov (Ocaklık)			
Şavşad (Ocaklık)			
22 Sancak	20 Sancak	15 Sancak	21 Sancak

* Sancak isimlerindeki farklılıklar, kaynaklardaki farklı yazılışlarından ileri gelmektedir.

³⁵ Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı; Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı", F. Ü. Sos. Bil. Der. Elazığ, 1997, s. 66.

³⁶ Fehameddin Başar, "Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı, (1717/1730)", Ankara, 1997, s.22, 119-125.

³⁷ Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı; Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı", s. 66.

³⁸ İnbaşı., "xviii. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", s.81.

Görüldüğü üzere, 1682–1702 tarihleri arasında 22 sancaktan 15 tanesi ocaklık olarak kaydedilmiştir. 1717–1730 yıllarına ait tevcihat defterinde 20 sancak kaydedilmiş olup bunlardan 6 tanesi ocaklık şeklindedir. 1740 yıllarına ait tevcihatta ise 15 sancaktan tamamı ocaklık olarak belirtilmiştir. 1750–1800 yıllarına ait deftere göre ise; Çıldır Eyâleti'nin sancak sayısı 21 olup bunlardan Nısf-ı Livane ve Pertekrek, Macahel, Acara-i Ulyâ, Acara-i Süflâ ve Estize sancakları ocaklık sancak, Penek sancağı da malikâne olarak kaydedilmiştir³⁹. 1832 yılına ait Çıldır Eyaleti nüfus defterine göre sancak sayısı 17'ye düşmüştür. Ayrıca bu nüfus defterine göre 653 köy, 29322 hane ve 78.358 erkek nüfus'nun olduğunu görmekteyiz⁴⁰.

14 Eylül 1829 tarihinde Edirne'de Ruslarla imzalanan Edirne Muahedesiyle 1828/1829 Osmanlı Rus savaşı sona ermiştir. İlk defa Anadolu'dan toprak koparmaya muvaffak olan Ruslar, Bayburt, Erzurum, Muş, Eleşkirt, Bayazıt, Kars ve Ardahan bölgelerinden ve Rumeli'den çekilerek Çıldır/Ahıska Eyaletinin Azgur, Hırtıs, Çeçerek, Ahılkelek, Ahıska, Kobliyan gibi altı sancağı ile Acaralar kuzeyindeki Güril, Megrel ve bütün Abaza ülkesi Anapa ve Poti iskele şehirleri gibi Kuban ağzından Çürüksu'ya değin Karadeniz doğusundaki yerleri savaş tazminatına karşılık aldıkları gibi Gürcistan ile Kuzey- Azerbeycan'daki fetihlerini de başardılar. Böylece, bugünkü Kars ilinin Çıldır, Ardahan ve Poshov kazalarının kuzeyinden geçen sınır Edirne muahedesine göre 1830 yazındaki "tahdid-i hudud komisyonu" tarafından kesilmiştir. Çıldır Eyaletinin Ardahan, Göle, Oltu, Ardanuç, Poshov, Şavşat, Livana (Artvin), Pertekrek (Yusufeli) gibi Yukarı Kür ve Çoruk boyunda; Aşağı ve Yukarı Acara ile Çürüksu gibi Karadeniz kesimlerindeki yerler Osmanlı Devleti'nde kalmış oldu⁴¹. Bu antlaşma ile kuzey ve kuzeydoğu sınırları daralan eyalet beş sancaktan ibaret bir idari bölge oldu.

Bab-ı Ali, taşrayı daha yakından kontrol edebilmek için eyaletlerin fiziki sınırlarını daralttı ve vilayet adını verdi. Sınırları daraltılan vilayetlerin geliri ve nüfusu az olduğundan kontrolü mümkün olabilirdi, bu aynı zamanda valinin de daha az sayıda sancak ve kazaları daha etkin biçimde yönetebilmesi demektir. Tanzimatçıların başlattığı bu gelenek II. Meşrutiyet'te devam etmiş, bazı sancaklar doğrudan doğruya idari birim olarak ele alınmış ve Cumhuriyet başında da eski

³⁹ İnbaşı., "xviii. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", s.81.

⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), ML-MSF 18892 No'lu defter. s:7.

⁴¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, "1855 Kars Zaferi", İstanbul, Işıl Matbaası, 1955,s.32.

sancaklar vilayet haline getirilmiştir⁴². Çıldır Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan düzenlemeler sonucu bir sancak haline getirilerek Erzurum eyaletine bağlandı⁴³.

1.2.4. Tanzimat'tan 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'na Çıldır Sancağı

1579 tarihinde fethinden beri Osmanlı Devletinin önemli bir idari birimi olan Çıldır Eyaleti 1829 Osmanlı – Rus savaşına kadar devam etmiştir. 1828 Osmanlı- Rus savaşı sırasında Ahıska ve Ahılkelek Rus işgaline uğradı ve 1829 Edirne Antlaşması'yla Ruslar'a terk edildi.⁴⁴

1829 Edirne Muahdesiyle “Çıldır Eyaleti” parçalanıp 1830 sınır kesiminde bugünkü Çıldır-Ardahan-Posof'un kuzeyinden geçen hudud tespit edildikten sonra, 1828'de tahrib edilmiş, 60.000'lik nüfusu 10.000'e düşmüştü. Çıldır ile birlikte Kars şehri de aynı akıbete maruz kaldığından Kars Eyaleti 1833 yılında lağvedilmiştir. Kars ve Çıldır başta olmak üzere bölgedeki diğer Osmanlı sancakları Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır. Tanzimatın ilanı ile yapılan son idari değişikliklere göre eski “sancak”⁴⁵lar “kaza” ve “kaza”lar nahiye sayılarak bu bölge tamamen Erzurum Eyaletine bağlanmıştır⁴⁶.

1856-1857'de Erzurum Eyaletine bağlı Çıldır Sancağı on sekiz kazadan ibaret iken 1866-1867'de on bir kazadan oluşmakta idi. Sancağın kazaları Oltu, Mamervan, Penek, Tavusger, Poshov, Kiskim, Ardanuç, Göle, Şavşad, Ardahan ve Çıldır idi. Ahıska'nın elden çıkması üzerine “Çıldır Eyaleti”nin kalan elde kalanlarından kurulan Çıldır Sancağı Oltu (Mutasarrıf Merkezi), Ardahan (Çıldır, Poshof, Göle ve Ardahan'ı içerisine alarak), Ardanuç (Şavşat) kazalarından ibaretti⁴⁷. 1846-1878 arasındaki Devlet Salnamelerine Göre Çıldır Sancağı Erzurum Eyaleti'ne bağlıdır⁴⁸.

⁴² Ortaylı, “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı”, Timaş Yay. İstanbul, 2009, s.149–150.

⁴³ Emecen, “Çıldır Eyaleti”. s. 300–301.

⁴⁴ Emecen, “Çıldır Eyaleti”. s. 300–301.

⁴⁵ **Sancak**: Memleketin idari taksimatından birine verilen addır. Bunun yerine “Liva” da kullanılırdı. Osmanlı saltanatının sonuna kadar Memleketin idari taksimatı nahiye, kaza, sancak ve vilayetti. Mehmet Zeki Pakalın, “Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü”, İstanbul, 2004, s.118.

⁴⁶ Kırzioğlu, “1855 Kars Zaferi”, s.48.

⁴⁷ Kırzioğlu, “1855 Kars Zaferi”, s.48.

⁴⁸ Selçuk Günay; “Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263–1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibarıyla Mülki Taksimatı” Erzurum, 1980, s.8–144. (Basılmamış Ön Doktora Tez çalışması)

Tablo:5, 1846-1878 Yılları Arasında Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Olan Çıldır Sancağı ve İdari Taksimatı (Devlet Salnamelerine Göre)

Salnamenin Ait Olduğu Yıllar	Eyalet ve Sancak	Çıldır Sancağına Bağlı Kaza ve Nahiye	Kaza sayısı
1263(1846) 1264(1847) 1265(1848) 1266(1849)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Oltu, Penek, Nahiye-i Narman, Göle, Şavşad, Nahiye-i Satlel, Ardahan, Çıldır, Nahiye-i Poshov, Livane-i Sufla(Vartan), Nahiye-i Mirhev, Nahiye-i Livane-i Ulga, Kiskim, Tavusker, Maa' Petekrek, Ardanuç, Çercer, Banalesho, Cebecirek, Halife.	20
1276(1859)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Oltu, Penek, Nahiye-i Narman, Göle, Şavşad, Nahiye-i Satlel, Ardahan, Çıldır, Nahiye-i Poshov, Livane-i Ulya, Nahiye-i Mirhev, Kiskim, Tavusker Maa' Petekrek, Ardanuç, Cercer, Bahalesho, Cebecirek, Namruvan.	19
1278(1861)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Çıldır, Penek, Göle, Satlil ve Mirhev, Ardahan, Oltu, Poshov, Kiskim, Ardanuç, Mamruvan, Nahiye-i Narman, Şavşad, Nahiye-i Livane-i Ulya, Tavuskır Maa' Petekrek, Cercer, Banalesho, Cebecirek.	18
1283(1866)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Oltu, Namruvan, Penek, Tavuskır, Poshov, Kiskim, Ardanuç, Göle, Mirhev nam-ı diğer Şavşad, Ardahan, Çıldır.	11
1285(1868)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Oltu, Penek, Maa'Namruvan, Ardahan, Göle, Poshov, Maa Nahiye-i Çıldır, Tavusker, Ardanuç, Mirhev, Maa Nahiye-i Şavşad, Livane, Maa Nahiye-i Macahil.	14
1286(1869)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Maa' Şavşid, Mirhev, Tavusker, Ardanuç, Maa' Maçahel, Livane, Maa' Göle, Çıldır, Boshov, Ardahan, Maa' Mamruvan, Penek, Oltu.	13
1289(1872)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Oltu, Ardanuç ve Ardahan.	3
1291(1874)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Maa' Şavşad, Mirhev, Tavusker, Ardanuç, Maa' Maçahel, Livane, Maa' Göle, Çıldır, Poshov, Ardahan, Maa' Mamruvan, Penek, Oltu.	13
1292(1875)	Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Çıldır Sancağı	Oltu, Ardanuç ve Ardahan.	3
1293(1876)	Erzurum'a Bağlı	Maa' Mülhikat-ı Ardahan, Ardanuç.	2
1294(1877)1878	Erzurum Eyaleti'ne	Ardanuç ve Ardahan.	2

1856-1857’de on sekiz kazadan ibaret Erzurum eyaletine bağılı bir sancak durumunda olan ıldır Sancağıının 1866-1867’de on bir kazası bulunmaktadır. Sancağın kazaları Şavşat, Tavusger, Ardanuç, Göle, Posof, Çıldır, Ardahan, Namervan, Penek, Kiskim ve Oltu idi⁴⁹. 1871–1872 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi’ne göre sancak Oltu, Ardahan, Ardanuç adlı üç kaza ve bunlara bağılı yedi nahiyeden oluşuyordu⁵⁰. 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşında ıldır’ın da içinde bulunduğu bölge Ruslar’ın eline geçmiştir.

1.2.5. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra Çıldır Sancağı’nın Durumu

Ruslar 23 Nisan 1877’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etti. “93 Harbi” denilen kanlı savaş yaklaşık bir yıla yakın sürdü. Batı cephesinde Plevne’de Gazi Osman Paşa ve Doğu cephesinde Gazi Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri kısmi başarılar göstermelerine rağmen savaş Osmanlı Devleti için bir felakete sonuçlandı. Rus orduları batı cephesinde Ayestefanos (Yeşilköy)’e kadar ilerleyerek İstanbul’a dayandı, doğuda ise Erzurum önünde durdurulabildi⁵¹.

Osmanlı Devleti’nin isteğı üzerine Osmanlı için çok ağır şartlar taşıyan Ayestefanos Antlaşması imzalanmıştır. Balkanlar’daki Osmanlı topraklarını koparan ve siyasi olarak da Osmanlı Devleti’ni Rusya’nın kucağına atan bu antlaşmaya İngiltere’nin itiraz etmesi üzerine Berlin Kongresi toplandı. Ayestefanos Antlaşması’nın çoğu maddesi Osmanlı Devleti lehine değıştirilerek kabul edildi. Fakat yine de Osmanlı Devleti hem Balkanlar’da hem de Anadolu’da büyük toprak kayıplarına uğradı⁵².

Doğu Anadolu’da Ayestefanos Antlaşması (3Mart 1878) ile Kars, Ardahan (Çıldır), Batum ve Bayezid sancakları Rusya’ya bırakılmış, Berlin Antlaşması’nda (13 Temmuz 1878) ise Bayezid Sancağıının Osmanlı Devleti’ne iadesi sağlanarak sınırda kısmi düzeltmeler yapılmıştır⁵³. Batum sancağı bugünkü Artvin ilinin büyük kısmını, ıldır sancağı da bugünkü Ardahan ili ile bugünkü Erzurum’un Oltu, Olur ve

⁴⁹ Emecen, “Çıldır Eyaleti”. s. 300–301.

⁵⁰ Erzurum Vilayet Salnamesi, s.138–144.

⁵¹ Mehmed Arif, “Başımıza Gelenler”, Kültür Yay. İstanbul, 2006, s.390–395.

⁵² Enver Ziya Karal, “Osmanlı Tarihi” VIII. Cilt, TTK Yay. Ankara, 1995, s.57–80.

⁵³Nihat Erim, “Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri”, I. (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara, 1953, s.384–400.

Şenkaya ilçelerini ve Artvin'in Ardanuç ve Şavşat ilçelerini kapsıyordu. Kars sancağı da bugünkü Kars ilini kapsıyordu⁵⁴.

Rusya'ya terk edilen bu üç sancaktan Batum Trabzon Vilayetine, Kars ve Ardahan sancakları ise Erzurum Vilayetine bağlı idi. Bu sancakların çoğu kaza, nahiye ve köyleri Rusya tarafında kaldı. Bunlara bağlı bir kısım kaza, nahiye ve köyler de Osmanlı tarafında kaldığı gibi bazı idari birimler de hudut tespitinde birbirinden ayrılarak bölündü. Hem Osmanlı hem de Rus tarafında bu yeni duruma göre idari yapılanmaya gidildi⁵⁵.

Bu savaş sonucunda Erzurum Vilayetinin iki sancağı Çıldır ve Kars sancaklarının hemen tamamına yakını Rusya'ya bırakılmıştır. Yukarıda da zikredildiği gibi antlaşma metinlerinde sancak merkezi olmasından dolayı Ardahan sancağı olarak geçen sancak aslında Çıldır sancağıdır. Ahıska bölgesi 1829'da Rusya tarafından işgal edilmiş ve bundan bir müddet sonra (Tanzimat sonrası) Çıldır eyaleti lağvedilip sancak haline getirilerek Erzurum Eyaletine bağlanmıştır. Oltu kasabası Çıldır Sancağının merkezi yapılmıştır. 1860 tarihinde ise Çıldır sancağının merkezi Ardahan'a nakledilmiştir⁵⁶.

Daha sonra sancak merkezi Oltu'ya taşınmışsa da savaş sırasında Ardahan'ın merkez olduğu anlaşılmaktadır. Oltu sancak merkezi iken Merkez kaza ile Ardahan ve Ardanuç kazaları Çıldır'a bağlıydı. Oltu Kazası Namervan (Narman), Penek, Tavusker nahiyelerinden, Ardahan Kazası Göle, Çıldır, Posof nahiyelerinden ve Ardanuç Kazası Şavşit (Şavşat) nahiyesinden ibaretti⁵⁷. Bu idari birimlerden Namervan nahiyesi hariç tamamı Rusya'ya bırakılmıştır.

---

⁵⁴ Candan Badem , “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti”, Birzamanlar Yay. İstanbul, 2010, s:30–31.

⁵⁵ Muammer Demirel, “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877/1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan Sonra)”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı:37, Erzurum,2008, s.247–258.

⁵⁶ BOA, A,MKT.UM, 397/22-397/76, 28 Receb 1276 (20 Şubat 1860)

⁵⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288, s.138; Erzurum Vilayet Salnamesi, 1291, s.80.

Tablo:3. 93 Harbi sonrasında ıldır Sancağı

Rusya'ya Verilen Kazalar	Rusya'ya Verilen Nahiyeler	Osmanlı Tarafında Kalan Nahiye
Oltu	Penek	Namervan
Ardahan	Tavusker	
Ardanuç	Göle	
	Çıldır	
	Poshov	
	Şavşit	

Rusya'ya bırakılan Kars sancağının dört kazası vardı. Bunlar merkez kaza Kars, Şuragel (Akyaka), Zaruşad (Arpaçay) ve Kağızman kazaları idi. Kars sancağı tamamen Rusya'ya bırakılmış olup kaza ve nahiye gibi hiçbir idari yerleşim birimi Osmanlı tarafında kalmamıştır⁵⁸.

Bu sınır değışimi neticesinde hem Osmanlı hem de Rusya'da yeni idari yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı tarafında tamamı işgale uğrayan Kars sancağında yeni bir yapılanmaya ihtiyaç kalmamış, kısmen işgal edilen Batum ve Ardahan sancakları için yeni yapılanma mecburiyeti hâsıl olmuştur. Çıldır sancağının hemen tamamı Rusya'ya terk olunduğı için Erzurum Vilayetine bağılı ıldır sancağı lağvedilmiştir. İşgalin ilk yıllarında ıldır Sancağı mutasarrıfı ve diğere memurları geçici olarak Bayburt'a nakledilmiştir. Berlin Antlaşmasından sonra da ıldır sancağı mutasarrıfı ve memurlarının durumları aynen muhafaza edilmiş, 6 Ekim 1878 tarihinde bu görevlilerin maaşlarının ödenmesine devam edilmiştir⁵⁹. Arazisi kalmayan ıldır sancağı bir müddet sonra lağvedilmiştir. Nitekim 1300 tarihli Devlet Salnamesi'nde ıldır sancağına ait kayıt bulunmamaktadır⁶⁰. Çıldır sancağından Osmanlı tarafında kalan yerleşim yerleri Namervan nahiyesi ve köyleri idi. Namervan Nahiyesi Erzurum merkez kazaya bağlanmıştır. Bir süre sonra Erzurum Vilayetinde yeni bir idari yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Namervan ve Tortum nahiyeleri birleştirilerek 23 Nisan 1882 tarihinde Tortum kazaya dönüştürülmüştür. Tortum Kazası Erzurum merkez sancağına bağılıdır. Tortum kaza merkezi ile Namervan

⁵⁸ Erim, "Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri", s.396.

⁵⁹ BAO, DH.MKT,1324/45.

⁶⁰ Emecen "Çıldır Eyaleti", s. 300-301.

arasındaki mesafenin uzun olmasından dolayı 1894 tarihinde Narman kaza haline getirilmiştir⁶¹.

Rusya ele geçirdiği yerler için yeniden bir idari yapılanmaya gitmiştir. Rusya, bütün Kafkasya'yı bir yönetimde toplayan Zakafkasya genel valiliği ile yönetmekteydi. Zakafkasya genel valiliğinin merkezi Tiflis olup birçok Guberniyalar (vilayet) ve oblastlardan (2. derece bölge) meydana gelmekteydi. Guberniyalar; Tiflis, Kutay, Yelizabetpol, Bakü, Erivan, Çernomorks, Stavropol'dur. Çarlık yönetimi Çıldır sancağı bölgesindeki Ardahan ve Oltu'yu Kars'a bağlamıştır. Kars Sancağı genişletilerek Kuban, Terek ve Dağıstan gibi doğrudan genel valiliğe bağlı bir Oblast haline getirilmiştir. Kars oblastının Kars, Kağızman, Ardahan ve Oltu ana okrug (kaza)'u vardı. Okruglar da alt idari birimlere ayrılmıştır. Kars oblastı 1878 yılında bugünkü Ardahan ve Kars illerinin tamamı ile bugünkü Erzurum'un Oltu, Olur ve Şenkaya ilçelerinin büyük kısmını ve Narman ilçe merkezini kapsıyordu⁶². Batum ayrı bir Oblast olarak kurulmuş olup Tiflis Guberniya'sına bağlanmıştır. Livane ve Ardanuç kazaları Batum oblastına bağlanmıştır⁶³. Kars Vilayeti başlangıçta altı sancağa bölünmüştü: Şuragel (sancak merkezi Argino ya da Ergine köyü), Kağızman, Taht (Sarıkamış, merkezi Çerkez Tepecik köyü), Zaruşat (merkezi Zaruşat köyü, bugünkü Arpaçay ilçe merkezi), Ardahan ve Oltu. Ayrıca Ardahan sancağı içinde Posof, Zaruşat sancağında Çıldır (merkezi Zurzuna köyü, bugünkü Çıldır ilçe merkezi) ve Taht sancağında bir ara doğrudan vilayete bağlanmış olan Horasan (merkezi Yeniköy- Erzurum Horasan ilçesi değildir.) bucakları oluşturulmuş idi⁶⁴. 1881 yılında idari bölümlemede değişiklik yapılarak bütün Kars Vilayeti dört sancağa (okrug) bölündü. Sancaklarda toplam 14 kazaya (uçastok) ayrıldı. Bu bölünme aşağıdaki gibidir⁶⁵.

---

⁶¹ Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma", s.254.

⁶² Badem "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti", s.32,

⁶³ İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler-1, Ankara,2000, s.400-401.

⁶⁴ Badem, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti", s:35.

⁶⁵ Badem, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti", s:38-39.

Tablo:4, 93 Harbi sonunda Kars ve ıldır'ın idari durumu

Okrug (sancak)	Kaza sayısı	Alt Birimler (Kazalar)
Kars	5	Merkez (Kars), Soğanlı (Sarıkamış), Şuragel (Argino, bugünkü Demirkent köyü), Zaruşad (merkezi Arpaçay), Ağbaba (merkezi Büyük Tepecik köyü)
Kağızman	3	Merkez (Kağızman), Horasan (merkezi Karakurt köyü-Erzurum Horasan ile karıştırılmamalı), Nahçıvan (merkezi Digor köyü-Azerbeycan Nahçıvan ile karıştırılmamalı)
Ardahan	4	Merkez (Ardahan), Poshov (merkezi Digur köyü), ıldır (merkezi Zurzuna köyü), Göle (merkezi Okam, bugünkü Çayırbaşı köyü)
Oltu	2	Merkez (Oltu), Tavusker (merkezi Olur)

Yukarıdaki bu idari bölünmede coğrafi koşullar ve ulaşım olanakları dikkate alınmış, ancak nüfus dengeli dağılmamıştı, Oltu sancağı Kars sancağının yarısı kadardır.

Sonuç olarak; 1877–1878 savaşında üç Osmanlı sancağı Kars, Ardahan (Çıldır) ve Batum'un Rusya'ya terk edilmesi üzerine hem Osmanlı tarafında kalan yerlerde ve hem de Rusya'ya terk edilen yerlerde yeni idari yapılanmaya gidilmiştir. Her iki tarafta kalan yerlerin halkının büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman olduğundan birbirine kavuşma hasreti ve isteğı sürekli canlı kalmıştır. Bazı sınır boylarında akrabalar bile bölünmüştür. Sınırdan geçişler hem akrabalık hem de yukarıda anlatıldığı üzere ekonomik nedenlerden dolayı zorunlu idi. İşgal edilen Kars ve Ardahan 1920'de anavatana katılırken Batum, Sovyetler Birliğı (Rusya) tarafında kalmıştır. Sovyetlerin dağılması ile birlikte Batum Gürcistan'da kalmıştır. İşgal sonucu bozulan idari yapıyı düzeltme onlarca yıl almıştır. Bir kısım idari yapılanma Osmanlı Devleti zamanında tamamlanıp problemler çözülrken bir kısım sorunlar ancak 1920'den sonra Kars, Ardahan ve Artvin'in anavatana katılması ile çözüme kavuşturulmuştur⁶⁶. 16 Mart 1921'de Moskova antlaşmasıyla Türk-Rus sınırı kesin şeklini aldı, ıldır'ın kuzey ve kuzeydoğı sınırları çizildi

⁶⁶ Demirel, "Doğı Anadolu'da İdari Yapılanma", s.257,

II. BÖLÜM

ÇILDIR SANCAĞI'NIN MÜLKİ YAPISI

2.1. SANCAK İDARESİ

2.1.1. Sancak ve Mutasarrıflık

Mutasarrıf; kavram olarak Tanzimat sonrası 1867 ve 1871 Vilayet Nizamnameleriyle yeniden şekillenen taşra idari yapılanmasında kullanılmıştır. Osmanlı idari teşkilatında mutasarrıf; “herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden” kişi anlamına gelir. Bu tabir ayrıca vekille unvan sahibini birbirinden ayırmak, malikâne, has ve tımara sahip olmak manasında sıkça kullanılmıştır. Kelimenin “sancağa veya liva’ya gönderilen idareci” anlamını kazanması 17. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen gelişmelerle ilgilidir. Sosyoekonomik değişimler taşra idare yapısının büyük ölçüde farklılaşmasına, yönetimde beylerbeyi/vali ve sancak beyi/ mirlivalardan ayrı olarak mutasarrıf, mütesellim, muhassıl, voyvoda ve ayan gibi yönetim silsilesinin doğmasına zemin hazırlamıştır¹.

---

¹Alî Fuat Öreñç, “Mutasarrıf”, İslam Ansiklopedisi, cilt:31, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, s.377-378

Mutasarrıfların günümüz il valiliklerine denk gelen görev ve yetkileri olsa da; bugünkü valilerin sorumluluklarından farklı bir takım görev ve yetkileri vardır. Mutasarrıf, “sancak” adı verilen teşekkülün başında bulunan memur hakkında unvan olarak kullanılır bir tabirdir. Liva da denilen sancak, kaza ile vilayet arasında idari bir teşekküldü. Bunların bir kısmı kazalar gibi vilayete bağlı, bir takımını da müstakildi. Vilayetlere olduğu gibi sancaklara bağlı kazalar da vardı¹. 17. Yüzyılda hem merkezi idare hem eyalet ve sancak yönetimi klasik şeklinden tamamen farklılaşmaya başladı. 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılda eyalet tevcihatında mutasarrıf kelimesine sıkça rastlanır. Bilhassa Nizam-ı Cedid sürecinde yapılan düzenlemelerle mutasarrıf tabiri taşra idaresinde yerleşti. Mutasarrıf tayinine dair ilk ciddi düzenleme III. Selim döneminde gerçekleşti. Padişahın onayıyla tayin edilen mutasarrıflar için her yıl tevcihat defterleri hazırlanır, ibka, azil ve yeni tayin muameleleri gerçekleştirilirdi. Birden çok sancağı tasarruf eden mutasarrıflar yerlerine merkezi hükümetin tasdiğiyle mütesellim gönderebilirdi. Mutasarrıflar maaş ve personel giderlerini sancak ahalisinden imdad-ı hazariye, imdad-ı seferiye ve aidat-ı muayyene isimleri altında tahsil ettikleri vergiden karşılar, ancak bazen belirlenenden fazlasını toplayıp halka zulmettikleri şikayetlere sebep olurdu. Mutasarrıflar görevlerini “saray” denilen konaklarında görürlerdi. Tanzimat’tan sonra mutasarrıflardan Tanzimat usulünün eksiksiz tatbiki ve her sınıf ahaliye eşit muamele etmeleri istendi. Tanzimat ile birlikte müstakil mutasarrıflık sistemi yaygınlık kazandı. Sancak idarecisi olarak mutasarrıflığın kesin biçimde kurumsallaşması 1864 Vilayet Nizamnamesi ile oldu ve eyalet yerine vilayet sistemine geçildi. Sancağın idaresi mutasarrıfa verildi. Mutasarrıflar çok zaruri durumlar dışında doğrudan merkezle yazışamazlardı. Ancak vali aracılığı ile haberleşebilirdi². Sultan Mahmut II. yeniçerilerin ilgasını (1826) müteakip ayanı ortadan kaldırıncaya (1837) sancak veya liva yahut mutasarrıflıklar basit birer idari bölge mahiyetini almıştır. Sancağın mutasarrıf veya valisi bu tarihten itibaren bir sivil memur mahiyeti almış, “liva paşası” olan Mir-liva’dan ayrılmıştır. Sancak veya Liva taksimi 8 Teşrin II. 1864 tarihli vilayetler (eski eyaletler) kanunu (sancakların idaresi bab IV ve V, mad. 29-37) ve 21 Kanun 1871 tarihli kanun

---

¹ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II., İstanbul, MEB Yayınevi, 2004, s.586.

² Örenç, “Mutasarrıf” maddesi, s.377-378

(sancakların idaresi, mad. 35-42 ve 90) ile muhafaza edilmiştir³. Cumhuriyet devrinde sancaklar vilayet sayılarak lağvedilmiştir

Mutasarrıfların görevlerine ilişkin dönemin resmi gazetesi Tasvir-i Efkâr Gazetesinde vali ve mutasarrıflara gönderilen tahrirat hakkında haberler yer almakta; ayrıca valilerin ve mutasarrıfların göreve atama ve yer değiştirmeleri de bu gazete aracılığıyla duyurulmakta idi.

1864 Vilayet Nizamnamesinin 31., 32., 33., 34., 35., 36., 37., 38., 39., 40., 41., 42., 43., 44., 45. ve 46. Maddeleri liva yönetimi ve memurların görev ve yetkileriyle ilgilidir ancak bu maddelerde ilgili memurların görevleri ve mutasarrıfa karşı sorumlulukları bir arada verilmiştir. Örneğin defterdarın görevi belirtilip bu görevlinin mutasarrıfa karşı sorumlu olduğu ve bu görevin yerine getirilmesinde birinci derecede sorumlu kişinin mutasarrıf veya kazalarda kaza müdürü olduğu beyan edilmiştir. Aynı durum nafia, adliye, zaptiye, maarif vb. alanlarda da vardır. Mutasarrıfların görev ve yetkileri 1864 Vilayet Nizamnamesinin aşağıdaki 31. maddesinde yer almıştır:

(Bâb-ı Sâni)

(İdâre-i Umûr-ı Livâ'iyye)

(Fasl-ı Evvel)

(Umûr-ı Mülkiyye)

Otuzbirinci Madde: Her sancakda oranın idâre-i umûr-ı mülkiyye ve mâliyye ve zabtiyyesinin nâzırı ve mercii olmak üzere irâde-i seniyye-i cenâb-ı şâhâne ile mansûb bir livâ ka'immakamı olup sancakca cereyân idecek kâffe-i evâmîri devletin vilâyet tarafından alınacak vesâyâ ve tenbîhâtın tenfizine me'mûr olduğu gibi ta'yîn olunan me'zûniyyet hudûdu dâhilinde ahkâm-ı dâhiliyye-i livâ-yı icrâyâ me'mûrdur⁴.

Otuzbirinci Madde : Her sancakta oranın mülki (yönetim) ve maliye ve zaptiyesinin (güvenlik güçleri) amiri padişah tarafından atanan ve merkeze (başkente) bağlı bir Liva Kaymakamı⁵ olup, sancakta devletin emirlerini ve vilayet tarafından alınan tavsiye ve tembihlerin uygulanmasıyla görevli olduğu gibi tayin olduğu sancağın

³ "Sancak", İslam Ansiklopedisi, cilt 10, Ankara, MEB Yayınları, 1997, s.189.

⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, Sayı 5 (Eylül 1996), s.89-103.

⁵ 1288 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesinde ve dönemin resmi belge ve yönetmeliklerinde Livaların başında bulunan yöneticiler için "Mutasarrıf" yerine "Liva Kaymakamı" unvanı kullanılmaktadır.

sınırları içinde ülke kanunlarının sancakla ilgi olanlarını uygulamakla görevlidir. Yine 1871 Vilayet Nizamnamesinin 35., 36., 37., 38., 39., ve 40. maddelerinde mutasarrıfların farklı alanlardaki (mülki, adli, mali, maarif, nafia, zaptiye vb.) görev ve yetkileri verilmiştir. Ancak bu maddelerin sadece ilk **ikisi esas olarak** mutasarrıfların görev ve yetkileriyle ilgilidir diğer maddeler ise farklı memurların görevlerini ve mutasarrıflara karşı olan sorumluluklarını düzenlemektedir.

(Bâb-ı Sâlis)

(İdâre-i Mülhakat Beyânındadır)

(Fasl-ı Evvel)

(Livâ İdâresi Beyânındadır)

Otuzbeşinci Madde: Livâ mutasarrıfları umûr-ı mülkiyye ve maliye ve zabtiyenin idâresine ve ahkâm-ı cezâ'îyye ve hukukiyyenin me'zûniyyet-i nizâmiyesi da'iresinde icrâatına me'mûr olup bâb-ı sanide t'ayîn kılınan veza'ifin idâre-i livâyâ taalluk iden kısmında vülât ile (valilerle) mes'ûliyyetleri müşterekdir (sorumlulukları ortaktır) ve nevâhi mecâlisinin vâli-i vilâyetden bilâ-istizân t'ayin-i zaman-ı ictimâ'ı ve mecâlis-i mezkûre kararlarından kazâ ka'immakamları vasıtasıyla istizân olunacak mevaddın mühimm olanlarının taraf-ı vilâyetden alacağı me'zûniyyet üzerine nizâmât-ı umûmiyye ile idâre-i livâyâ a'id olanlarının lede'l-hâce (gerektiğinde) meclis-i idâre-i livâ kararıyla icrasına me'zûniyyet i'tâsı dahî mutasarrıfların vezâ'ifi iktizâsındandır.

Otuzaltıncı Madde: Mutasarrıflar vâliden alacakları evâmir (emirler) ve t'alimâtı infâz ideceği gibi kavanînin cereyânına ve ale'l-umûm me'mûrîn-i livânın harekâtına nezaret iderek kanun ve nizâma muhalif hareket idenler olduğunda öyle bir halin derecesini ve ıslahı hakkında olan mütalâasını ve umûr-ı nâfiada ve vezâ'if-i vilâyetin idâre-i livâyâ taalluk iden cihetleri hakkında tedkikat ve teftişât mütevâliyyesini vâliye tebliğ iderler.

Otuzbeşinci madde: Liva mutasarrıfları mülki işlerde ve maliye ve zaptiyenin (güvenlik) idaresinde ve caza hükümlerinin ve hukuk işlerinin düzenlenip uygulanmasının idaresiyle görevli olup ikinci bölümde tayin edilen görevlerin liva idaresine denk gelen kısmında valilerle sorumlulukları ortaktır ve nevahi meclisinin vali ve vilayetten izinsiz toplanma zamanı ve adı geçen meclislerde alınan kararların kaza kaymakamları vasıtasıyla izin istenecek maddelerin önemli olanlarının vilayetten tarafından alınacak izin üzerine genel düzenleme ile liva idaresine ait

olanların gerektiğinde liva idare meclisi kararıyla uygulanmasına izin verilmesi dahi mutasarrıfların görevi gereğidir.)

Otuzaltıncı madde : Mutasarrıflar validen alacakları emirler ve talimatı uygulayacağı gibi kanunların akışına ve genel liva memurlarının hareketlerini takip ederek kanun ve düzene aykırı hareket edenler olduğunda bu durumun derecesini(hangi aşamada olduğunu) ve bu durumun nasıl düzeltilebileceği hakkındaki düşüncesini-araştırmasını ve inşaat işlerinde ve vilayetin görevlerinin liva idaresiyle alakalı olanlarına inceleme ve denetleme ve gidişatını valiye bildirir.)

2.1.2. Çıldır Sancağı Mutasarrıfları

Çıldır sancak haline getirildikten sonra mutasarrıflar tarafından idare edilmiştir. Elimizden geldiğince bazı yıllara ait Çıldır sancağı Kaymakam ve Mutasarrıflarının adları şu şekilde tespit edilmiştir:

Çıldır Kaymakamı Hasan Paşa 1261/1844–45 uygunsuz hareketlerinden dolayı azledilmiştir⁶.

Çıldır Kaymakamı Zarim Bey'in adına azli konusunda rastlanmıştır. 1845–1846 yıllarında Erzurum'da bulunan 4. Alay Kaymakamı Ahmed Bey vekâleten Çıldır Kaymakamlığına tayin edilmiş, arkasından liyakatinden dolayı asaleten bu göreve atanmıştır.

“Selefi Atufetlu Esad Paşa hazretlerinin kethüdası olub Çıldır Kaymakamı bulunan Zarim? Beyin azli lazım gelerek Erzurum mevkiinde bulunan asker-i nizamiye dördüncü alay kaymakamı Ahmed Bey buyuruldu. Kaymakam vekili tayin olunduğu ve geturusu imkidadından bulunduğu beyanıyla mum-i ileyhin ahdesine müceddeden mir-ilemirlik rütbesi tevcihıyla Kaymakamlık-ı mezkureden icra-yı memuriyeti hususuna dair Erzurum Valisi Atufetlu Paşa hazretleri tarafından tavarüd eden tahrirat meclis-i valaya ledelhusus tahrirat-ı mezkurenin su-i âlilerine nisbetle bu babda olan da-i devletlerinin istifadeye luzum geleceği Meclis-i Vala-yı mezkureden ifade olunarak manzur-ı same-i askerileri buyurulmak için tahrirat-ı merkume leffen taraf-ı âlilerine tisyar kılınmış olmağla bilmütala'a bu babda olan

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Amedi Mektubi (A.MKT), 24/96

zat-ı sermayelerinin ifade ve tahrirat-ı mezkurenin i'adesi babında irade efendimindir.”⁷.

1848–1849 yıllarında Çıldır Kaymakamı Bican Paşa'dır.

“Devletlû serasker paşa hazretlerinin manzur-ı âli cenab-ı cihanbani buyurulmak üzere takdim kılınan tezkiresiyle Çıldır Kaymakamı saadetlu Bican Paşa,,,,”⁸.

Ancak Bican Paşa uygunsuz halleri ve halkın kendisinden memnun olmamasından dolayı azledilmiştir.

“Çıldır Kaymakamı saadetlu Bican paşanın Livane kazası müfettiş ve biraderi Ahmed efendi ile bilittifak ahali hakkında mütecasir olduğu olduğu mezalim ve te'diyatın bittahkik iş'arı müteallik ve şerefsudur buyurulan emr-u ferman isabet ? unvanı hazreti padişahı iktiza-i alisinde bulunduğu veside-i dest-i tevkir olan bir kıt'a tezkire-i behiyelerinde beyan ve iş'ar buyurulmuş olduğundan derhal Erzurum valisi Atufetlu Paşa Hazretlerine isti'lamname yazılarak bu babda tahkikat-ı icabiyeye teşebbüs kılınmış olup ancak paşa-yı muma-i ileyhin hakkında biddef'at vukubulan şikayete göre bilfarz kendisi bahs olunan hareketlerde bulunmuş. Böyle hakkında vukubulan rivayetlerin taaddud ve teksiri her ne suretle ise kendusunden halkın nahoşnud bulunmasından neşet etmiş olacağı ve öyle bir nazik mahalde bulunan memurdan zir idaresinde kain mahaller halkının hoşnud olmaması mehazirden salim olamayacağı mülahazalarına göre mumaiileyhin hakkında denilen şeylerden beraati tebeyyün eder ise başka memuriyetle kayırılmak ve şehameti zuhur ider ise icabına bakılmak üzere yine tahkikat-ı muktezasının icrasıyla beraber tebdili muvafik maslahat gibi görünüp bu halde yerine erbab-ı liyakat ve ehliyetten birinin intihabı lazım geldiğine ve Bağdad evkaf müdirliğinden bilisti'fa bu def'a dersaadete gelmiş olan rikab-ı humayun cenab-ı şahane kapucu başından Edhem efendi zaten müstakim varidatlı ve bu memuriyete liyakatlı bendegândan olduğuna muahharen bulunduğu memuriyet nezaketli pek yolunda idare eylediği beyanıyla hakkında hoş şehadet vukubulduğuna binaen rivayet ve şikayet vakıayı dahi bilitiraf tahkik ve iş'ar eylemek üzere efendi muma-i ileyhin zikr olunan Çıldır kaymakamına ta'yiniyle yerine etraflı talimat i'ta olunmuş ve mumai ileyh Bican Paşa mir-i miranda bulunduğu cihetle halkının ondan pek de aşağı düşmemesi elzem olup hususuyla böyle nazik mahallere

⁷ BOA, İrade-i Meclis-i Valâ (İ-MVL),83/1671

⁸ BOA, İ-MVL,202/11599

memur olacak zatda paşalık ünvanı bulunmasında dahi maslahatca tesiri ziyade olacağına binaen mumai ileyhe mir-i emirlik rütbesi tevcih buyurulması munasib gibi görünmüş olunmuş ise de olbabda her ne vecihle emr-u ferman mekarim-i beyan hazreti padşahi müteallik ve şerefsudur buyurulur ise mükteza-i hal üzere hareket olunacağı beyanıyla tezkir i senaveri terkim kılındı efendim.”⁹.

Belgeden de anlaşıldığı gibi Bican Paşa azledilerek yerine daha liyakatli, düzenli bir geliri olan ve hakkında iyi intibah olan Bağdat Evkaf Müdürlüğü'nden istifa ederek başkente gelen Kapucu Başı'ndan Edhem Efendi 1850'de Çıldır Sancağı'na Kaymakam olarak tayin edilmiştir.

1853'de Çıldır Sancağı Kaymakamı Feyzullah Efendidir¹⁰.

1860 tarihinde Çıldır Sancağı Kaymakamı Ziya Paşa olup yörenin havasından rahatsız olduğundan dolayı rütbesine uygun başka bir yerin mutasarrıflığı ile becayış için merkeze müracaat etmiştir¹¹.

1865'de Çıldır Sancağı Kaymakamı Behram Paşa bazı uygunsuz hallerinden dolayı azledilerek sabık (eski) Lazkiye Kaymakamı İskender Bey yerine tayin edilmiştir¹².

1869'da Çıldır Sancağı Mutasarrıfı Celal Paşa bölgenin iklim koşullarını mazeret göstererek istifa etmiş, yerine Erzurum'un önde gelen ailelerinden Osman Paşa aynı maaşla atanmıştır.

“..liva-yı mezburinin ab ve havasıyla imtizac idemediğinden vukubulan istifası ma'ruzat-ı sahiha üzerine olduğundan şayan-ı kabul görünmesiyle.. yerine Erzurum hanedan-ı kadiminden Osman Paşanın mezkur maaş ile icra-yı memuriyete başladığı bu suret-i halin Erzurum Vilayetine iş'arı ve hazinece ifa-yı muktezasının Maliye Nezaret-i Celilesine havalesi tezkir kılınmış ise de...”¹³.

1872'de Çıldır Sancağı Mutasarrıfı Süleyman Bey'dir¹⁴.

1875'de Çıldır Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Bey'dir¹⁵.

1876'da Çıldır Sancağı Mutasarrıfı Hasan Bey'dir¹⁶.

1877'de Çıldır Sancağı Mutasarrıfı Süleyman Kamil Paşa'dır¹⁷.

⁹BOA, İrade-i Dahiliye (İ-DH),235/1419

¹⁰BOA, İ-MVL,511/23069.

¹¹BOA, A.MKT.UM., 436/29

¹²BOA, İ-MVL,511/23069

¹³BOA, İ-MVL,5/265

¹⁴Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288, s.81.

¹⁵Erzurum Vilayet Salnamesi, 1291, s.112.

¹⁶Erzurum Vilayet Salnamesi, 1292, s.115.

Kaymakam tayin edilenlerin unvanlarına bakıldığında “efendi, bey, paşa” gibi unvanlar tespit edilmiştir. Klasik dönemde “Paşa” unvanı eyalet yöneticisi için kullanılmakta iken, sancak yöneticisi de “bey” unvanlı idi. “Efendi” ise ulema sınıfına ait bir tabirdi. Yine bu kaymakamlardan Osman Paşa hem bölgeye yakınlığı hem de Erzurum’a bağlı sancak oluşu nedeniyle Erzurum’un ileri gelen aileleri içinden seçilmiştir. Kaymakamların yönetiminde halkın hoşnut olmaması azil sebebi olmuştur. Kaymakamların halka zulmetmeleri kanun dışı keyfi muameleler yapmaları vb. sebepler halkın hoşnut olmadığı hareketlerin başında gelir. Çıldır sancağı nazik mahal olarak görülmüş bunun için de liyakatli ve tecrübeli kişilerin atanmasına özen gösterilerek problemlili olan yöneticiler hemen azledilmişlerdir. Bunun için de genellikle atanan Kaymakamların görev süreleri çok kısa olmuştur.

2.1.3. Çıldır Sancak İdare Meclisleri

Sancak idare meclisleri “1864 Vilayet Nizamnamesi”nin yayınlanmasından sonra vilayet merkezlerinde oluşturulan Vilayet İdare Meclisleri emsal alınarak vilayet idaresinin livaya denk gelen görevlerinin yürütülmesi amacıyla oluşturulmuştur. Gerek sancaklarda ve gerekse diğer idari birimlerde meclislerin faaliyete geçmesinin en önemli sonuçlarından biri de gayrimüslimlerin yönetim sürecine dâhil olmalarıdır¹⁸.

Mutasarrıf başkanlığında toplanan bu meclis liva sınırları içinde maliye, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işlerin görülmesiyle mükellefti. Yönetim görevinin yanı sıra tıpkı vilayet idare meclislerinin yürüttüğü gibi liva sınırları içindeki idari uyuşmazlıkları görüşüp karara bağlamak, memurların idari davalarına bakmak, vergi anlaşmazlıklarını görüşmek, nahiyelerden gelen konuları görüşmek, güvenlik işlerinin yürütülmesini sağlamak vb. başlıca görevleri arasındaydı. Liva Merkez Hâkimi, Muhasebe Müdürü, Tahrirat Müdürü, Müftü ve Müslüman olmayan gurupların dini önderleri meclisin doğal üyeleriydiler. Ayrıca halk tarafından seçilen iki Müslüman ikisi gayrimüslim dört üye de meclisin üyesiydi. Gayrimüslimlerin bazı yerlerde az olmaları yer yer meclislerde gayri Müslim üye sayısının bazen bire düşmesine bazen de bu meclislerde yer almamalarına neden olmuştu. Liva İdare Meclisleriyle ilgili 1864 Vilayet Nizamnamesinin aşağıdaki 35., 36., 37. maddeleri bu

---

¹⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293, s.82.

¹⁸Tahir Öğüt, “19.Yüzyılda Halep Vilayetinde Mahalli Meclisler”, Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi, İstanbul, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2008, s 355.

meclislerin üyeleri (seçim usulü vb), görev ve yetkilerini belirlemekte ve bu meclislerin işleyişleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi vermektedir:

Otuzbeşinci Madde: Ka'immakam-ı lîvâ maiyyetinde bir idâre meclisi olup makarr-ı ka'immakamî olan kazânın hakimi ve müfti-i belde ve ahâlî-i gayrimüslimenin ruhânileri ve mal ve tahrîrât müdürleri ve üçü müslim ve üçü gayrimüslim altı a'zâ-yı dâ'imîden mürekkeb olacaktır ve meclis-i idarenin riyâseti ka'immakamda olup gıyâbında ka'immakam her kangısını ta'yîn ve tensîb ider ise o vekâlet edecektir.

Otuzaltıncı Madde: Meclis-i İdâre umûr-ı mülkiyye ve mâliyye ve zabtiyye ve tahsîliyye ve nâfia ve muaccelât ve tapu ve ziraate da'ir mevaddın icrââtına a'id olan umûra me'mûr olup umûr-ı hukûkiyyeye müdâhale itmeyecektir ve işbu meclisin usûl-ı müzâkeratı ve kararlarının sûret-i icrâsı nizamnâme-i mahsûs ile ta'yîn olunacaktır.

Otuzyedinci Madde: Merkez-i lîvâya merbût olan kazânın bir müdiri olup daâvîsi lîvâ meclislerinde rü'yet olunur müdir hem kazanın umûr-ı mülkiyyesine me'mûr olacak ve hemde ka'immakama umûr-ı umûmiyyede iane idüb ünvanı ka'immakam muavini olacaktır.¹⁹

Otuzbeşinci Madde: Liva kaymakamının emrinde bir idare meclisi olup kaymakamın karar yeri olan livanın hâkimi, müftüsü, gayri Müslim ahalinin ruhanileri, mal ve tahrirat müdürleri ve üçü Müslim üçü de gayri Müslim daimi üyeden oluşacaktır. Liva idare meclisinin başkanlığı kaymakamda olup kendisinin olmadığı durumlarda kimi tayin ederse o meclise vekâlet edecektir.

Otuz altıncı Madde: İdare Meclisi, mülki, mali, güvenlik, vergi, bayındırlık, ödemeler, tapu ve ziraat işlerinin icraatına ait olan kanunların uygulanmasıyla görevli olup hukuki işlere müdahale etmeyecektir. Bu meclisin toplanma usulü ve kararların uygulanması özel bir nizamname ile belirlenecektir.

Otuzyedinci Madde: merkez sancağa bağlı olan kazanın bir müdürü olup davası liva meclislerinde görüşülür. Kaza müdürü hem kazanın mülki işleriyle görevlidir hem de hem de kaymakama genel işlerde yardımcı olur ve unvanı da kaymakam yardımcısı olacaktır.

---

¹⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu,"Yerel Yönetim Metinleri I: ,Çağdaş Yerel Yönetimler, cilt 4, sayı 6 (Kasım,1995), s. 85-102.

Ayrıca 1864 Vilayet Nizamnamesinin 77. 78. 79. Ve 80. maddeleri livalarda uygulanacak seçim usulünü belirlemektedir. Bu maddeler ekler bölümünde verilmiştir. Yine Liva İdare Meclisleri ile ilgili 1871 Vilayet Nizamnamesinin 90. ve 91. maddelerinde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

“Fasl-ı Sâlis

Livâ İdâre Meclisi Beyânındadır

Doksanıncı Madde: Fasl-ı sâinde beyân ve ta’dâd olunan husûsâtdan meclis-i idâre-i livâyâ â’id olan vezâ’if nizâmât-ı mahsûsasınha tevfikân vâridâtve mesârifât-ı livânın tedkîki ve menâf’i-i umûmîyye sandıkları muhâsebâtının teftîşi ve hükümetin kâffe-i emlâk-i menkule ve gayri-menkulesinin nezâret ve muhâfazası ve me’mûrîn muhâkemâtının me’zûniyyet-i nizâmiyyesi dâ’iresinde rü’yeti ve kazalar beyinde olan turuk-ı husûsiyyenin inşââtı ve hükümete â’id müzâyedât ve mübâyaât ve mukavelât ve sarfiyâtdan nizâmât ve evâmîr-i mahsûsasıyla mutasarrıfın me’zûniyyeti dâ’iresinde olanlarının doğrudan doğruya rü’yeti ve me’zûniyyeti hâricinde bulunanları hakkında meclis-i idâre-i vilâyete tahkîkat-ı ibtidâ’iyye istihzârı ve dâhil-i livâda teshîl-i ziraat ve ticarete ve maarif ve menâf’i-i umûmîyye ve te’sîsât-ı nâfiaya ve sıhhat-i umumîyyeye ve devletce bir karar-ı resmî üzerine meclis-i idâre-i vilâyetden livâyâ tarh olunan tekâlifin kazâlarca sûret-i taksîm ve tahsîline â’id mevâddın müzâkeresi ve bu işlere dâ’ir kazâlardan gelen evrakın tedkîki husûslarından ibâretidir. Meclis-i livâ kararlarını hâvî olan mazbatalar mutasarrıfa takdîm olunur.

Doksanbirinci Madde: Meclis-i İdâre-i Livânın müzâkerâtı ve müzâkerâtının zabtı ve muhâkemâtının sûret-i cereyânı fasl-ı sâininin ahkâm-ı umûmîyye kısmında mûnderic olan kavâ’id-i mahsûsaya tâb’idir”²⁰.

Doksanıncı Madde: ikinci bölümde belirtilen konuların liva idare meclisine ait olan görevler özel nizamnameye uygun olarak livanın gelir ve giderinin araştırılması, genel mal sandıklarının teftîşi ve hükümetin bütün menkul emlak ve gayrimenkullerinin gözetimi ve korunması ve memurların mahkemelerinin tamamlanması, düzenli bir şekilde işleyişinin sağlanması ve kazalardaki özel yolların inşası ve hükümete ait olan mal girişleri, satın almalar, sözleşmeler ve harcamalardan düzenleme ve özel emirlerin mutasarrıfın görev sınırları içinde olanların doğrudan

²⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, Sayı 5 (Eylül 1996), s.89-103.

doğruya görev alanı içinde olmayanların vilayet idare meclisine havale edilerek ilk incelemelerin hazırlanması ve liva içinde ziraat ve ticaret ürünleri ve eğitim ve genel çıkarlara ve bayındırlık işlerinin yürütülmesine ve genel sağlığa ve devletçe alınan resmi bir karar üzerine vilayet idare meclisinden livaya bildirilen tekliflerin kazalar tarafından bölümlendirilmesine ve tahsilâta ait maddelerin görüşülmesi ve bu işlere dair kazalardan gelen evrakın incelenmesi konularından ibarettir. Liva meclisi aldığı kararlarını mutasarrıfa sunar.

Bu açıklamalardan sonra 1288/1871 ve 1293/1877 Erzurum Vilayet Salnamelerinde Çıldır Sancağı İdare Meclisinin şeması ve üyeleri hakkında bilgi vermek gerekir.

1871 tarihinde Çıldır Sancağı İdari Yapısı

Liva Mutasarrıfı: Süleyman Bey

Naib : Mehmet Keşfi Bey

Müftü : -

Muhasebeci : İsmail Hakkı Bey

Tahrirat Müdürü: Ya'kub Kenan Efendi

Liva-yi İdare Meclisi

Reis :Mutasarrıf Bey

Azalar :

Naib Efendi

Tahrirat Müdürü Efendi

Müftü Efendi

Muhasebeci Efendi

Mehmet Ali Bey

Yusuf Ziya Bey

Kirkor Ağa

Hacator Efendi

Katib: İsmail Efendi

Yukarıda da görüldüğü gibi Liva İdare Meclisi Reis ki Mutasarrıf Beydir, 5 üyesi Naib, Muhasebeci, Müftü, Tahrirat Müdürü, İdare Meclisi Kâtibi ve seçilmiş 4 üyesi vardır. Bu üyelerden ikisi Müslim diğer ikisi de gayr-ı Müslim'dir²¹.

1877 tarihinde Çıldır Sancağı İdari Yapısı

Liva mutasarrıfı: Süleyman Kamil Paşa (Mir-i Miran)

Naib : Mustafa Suphi Efendi

Müftü : Hasan Fehmi Efendi

Muhasebeci : Osman Enver Efendi

Tahrirat Müdürü : Ya'kub Kenan Efendi

Vakıf Muhasebecisi Vekili: Yusuf Ziya Bey

Liva-yi İdare Meclisi

Reis :Mutasarrıf Bey

Tabii Azalar :

Naib Efendi

Tahrirat Müdürü Efendi

Müftü Efendi

İntihab (Seçilmiş) Azalar:

Derviş Bey

Yusuf Ziya Bey

Salih Tufan Bey

Baş Kâtip: Mehmet Şerif Efendi

Mukayyit: Akif Efendi

Burada tabii ve seçilmiş azalar açıkça salnamede belirtilmiştir. Yine ilk defa Vakıf Muhasebecisi Vekili bir idare meclis görevlisi olarak görülmektedir. 1877'de gayrimüslim azaların varlığı görülmemektedir.

Çıldır Sancağı Liva İdare Meclisi'nin tabii üyeleri Mutasarrıf, Naib, Müftü, Muhasebeci, Tahrirat Müdürü'nden oluşmaktadır. Bu görevliler sancağın tüm yönetiminden sorumlu idiler. Ayrıca Belediye Meclisi, Liva Temyiz Meclisi, Tahrirat Kalemi, Tahrirat Komisyonu, Defterhane Kalemi, Menfaat Sandıkları ve Nahiye Mülhakası gibi birimler de sancak yönetiminde etkindiler.

Çıldır Sancağı'nın yıllara göre sınırları, nüfusu, köy ve hane durumları değişiklik göstermektedir. Aşağıdaki tablolardan da görüleceği gibi Çıldır Sancak

²¹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288, s.81.

olduktan sonra Eyalet sınırları daraldığı gibi Sancak sınırları da zamanla daralmıştır. İlk sağlıklı nüfus sayımının yapıldığı 1831 tarihinden²² sadece bir yıl sonrasına ait 1250/1832 tarihli Çıldır Eyaletine ait nüfus defteri Çıldır Eyaletine bağlı sancak ve köy sayıları, hane sayıları ve nüfus sayıları hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bu deftere göre Çıldır Eyaletinde bu tarihte 17 sancak ve 653 köyde 29322 haneden müteşekkil toplam 78358 nüfus bulunmaktadır. Ancak burada sadece erkek nüfus sayıldığını belirtmek gerekir²³.

Tablo: 2-1 Çıldır Eyaleti Nüfus, Köy Ve Hane Toplamı

LİVA İsimleri	KURÂSI (Köy sayısı)	HANE sayısı	NÜFUS sayısı(erkek)
Acere-i Ulya (Acara)	21	1666	5804
Acere-i Sufla	28	1966	4874
Çürüksu	13	1133	3267
Machil	23	1145	3822
Livane	83	6373	16805
Kiskim	20	1759	4763
Namervan	42	1045	3477
Olti (Oltu)	67	2020	6203
Penek	52	1287	4008
Göle	38	472	1431
Çıldır	21	468	1455
Ardahan	70	2091	6120
Posof	41	1046	3282
Mirhov	20	789	1561
Satlil	31	826	3203
Ardanuç	48	2039	5329
Tavusker	25	1167	2854
YEKÜN	653	29.322	78.358

Çıldır Sancağı Tanzimat ile birlikte eyalet statüsünden sancak merkezine düşürüldükten sonra nüfus, köy ve hane sayıları aşağıdaki gibi değişmiştir. 1288/1871-72 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır Sancağının nüfus, köy ve

²² Fazıla, Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", Belleten, C.XV, 1961, s.60.

²³ BOA. Maliye Nezareti Masârifât Muhasebeciliği Defteri (ML-MSF) 18892 No'lu defter. s.7.

hane verilerine bakıldığında Oltu, Ardahan ve Ardanoç olmak üzere 3 kaza, bunlara bağlı, 7 nahiye, toplam 584 köy, 13.448 hane, 1.870 Hıristiyan ve 43.189 Müslüman nüfus ile toplam nüfus 45.059 kişi olarak tespit edilmiştir.

Tablo: 2-2 1871-1872 Tarihlerinde Çıldır Sancaęı²⁴

Kaza ve Nahiye İsimleri	Erkek Nüfus				
	Köy sayısı	Hane ²⁵ sayısı	Hıristiyan sayısı	İslam sayısı	Toplam sayı
Oltu Kazası	70	1883	296	5711	6007
Namervan Nahiyesi	48	1091	339	3137	3476
Tavusker Nahiyesi	28	983	-	3041	3041
Ardahan Kazası	110	2007	-	6786	6786
Göle Nahiyesi	76	871	19	2942	2961
Posof Nahiyesi	49	938	-	3337	3337
Çıldır Nahiyesi	31	600	-	1990	1990
Ardanoç Kazası	51	1887	549	5213	5762
Şavşat Nahiyesi	53	1760	647	5801	6448
Penek Nahiyesi	68	1428	25	5226	5251
Toplam sayı	584	13.448	1.870	43.189	45.059

1293/1876-77'de Çıldır Sancağı'nın 1872'deki yapı gibi 3 kaza, 7 nahiye, 595 köy, 12.424 hane, 1.945 Hıristiyan ve 50.952 Müslüman nüfus olmak üzere toplam 52.897 kişiden ibaret olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁴ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.14

²⁵ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.100

Tablo:2-3 1876-1877 Tarihlerinde Çıldır Sancağı²⁶

Kaza ve Nahiye İsimleri	Erkek Nüfus				
	Köy sayısı	Hane sayısı	Hıristiyan sayısı	İslam sayısı	Toplam sayı
Oltu Kazası	70	1890	312	5910	6222
Namervan Kazası	48	1115	346	3217	3563
Tavusker Nahiyesi	28	1012	-	3112	3112
Ardahan Kazası	90	1450	-	7250	7250
Göle Nahiyesi	100	500	50	5450	5500
Posof Nahiyesi	44	800	-	4500	4500
Çıldır Nahiyesi	48	600	-	5000	5000
Ardanuç Kazası	51	1922	555	5312	5867
Şavşat Nahiyesi	48	1625	657	5846	6503
Penek Nahiyesi	68	1510	25	5255	5380
Toplam sayı	595	12.424	1.945	50.952	52.897

Çıldır Sancağı genelinde 50.952 Müslüman erkeğe karşılık 1.945 Hıristiyan erkek nüfus vardır. Sancak merkezi olan Oltu kazasında 5.910 Müslüman erkeğe karşılık 312 Hıristiyan erkek nüfus mevcuttur. Her iki salnameler karşılaştırıldığında 1293'de köy sayısında 11 adet artışa karşılık 1.024 hane azalmıştır. Yine her iki yıllardaki verilere baktığımızda 1293 verilerinde 75 Hıristiyan, 7.763 Müslüman nüfusun artmış, toplamda nüfus artışı 7.838 kişi olmuştur.

2.2. KAZA İDARESİ

2.2.1. Kaza İdare Meclisleri

Kazaların mülki amiri olan Kaymakam başkanlığında Kaza Mal Müdürü, Tahrirat Kâtibi, Kaza Naibi, Müftü ve halk tarafından seçilen ikisi Müslüman diğer ikisi gayri Müslim dört üye de meclisin daimi üyeleri idi. Bu meclislerde livadakine benzer bir kuruluş ve görev şemasına sahipti. İdari davalar, gelir ve giderlerin

²⁶ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 s.144

incelenmesi, devlete ait kurum, kuruluş ve binaların korunup bakımı ve onarımının yapılması gibi görevleri vardı. Kaza idare meclisleri yönetsel faaliyetlerinden çok kazadaki eşrafın yöneticilerle işbirliği yapmasını böylece işlerin daha kolay ve hızlı yürütülmesini sağlamıştır.

Kaza İdare Meclisleriyle ilgili 1864 Vilayet Nizamnamesinin aşağıdaki 50., 51., 52. maddeleri bu meclislerin üyeleri, görev ve yetkilerini belirlemektedir:

Ellinci Madde: Müdür-i kazâ maiyyetinde bir idâre meclisi olup müdirlerin makarrı olan kazânın hâkimi ve müfti-i belde ve ahâlî-i gayrimüslimenin re'is-i ruhânîleri ve kazâ kâtibi ve dört nefer a'zâ işbu meclis-i idârenin a'zâsı olacak ve riyâseti müdirde bulunacaktır.

Ellibirinci Madde: Madde-i ânifede mezkûr dört nefer a'zânın ikisi müslim ve ikisi gayrimüslim olmak üzere beşinci bâbda beyan olunan ka'ideyetatbîkan intihâb olunacaktır.

Ellikinci Madde: İşbu meclis-i idare kazaca umûr-ı mülkiyye ve mâliyye ve zabtiyye ve tahsîliyye ve nâfia ve tapu ve ziraate da'ir mevâddın icrââtine a'id olan umûra me'mûr olup umûr-ı hukûkiyyeye müdahale itmeyecekdir ve bu meclisin usûl-i müzâkeratı ve kararlarının sûret-i icrası nizâmname-i mahsûs ile ta'yîn olunacaktır.²⁷”

Ayrıca 1871 Vilayet Nizamnamesinde de Kaza İdare Meclislerinin üyeleri, görev ve yetkileri aşağıdaki maddelerde belirtilmiştir:

“Fasl-ı Râb’

Kazâ Meclis-i İdâresi Beyânındadır

Doksanikinci Madde: Fasl-ı sânde gösterilen husûsâtdan Meclis-i İdâre-i Kazânın vezâ'ifi vâridât ve mesârif-i kazânın tedkiki ve menâfi-i umûmîyye sandıkları muhâsebâtının rü'yeti ve hükümetin kâffe-i emvâl-i menkule ve gayri-menkulesinin idâre ve muhâfazası ve Meclis-i İdâre-i livâ kararıyla tarh olunan tekâlîfin mahallât ve kuraya (mahalleler ve köylere) taksîmi ve sıhhat-i umûmîyyeye müteallik tedâbir ittihâzı ve me'mûrîn muhâkemâtından nizâmen hükümlerine me'zûn oldukları mevâddın rü'yeti ve karyeler ile idâre-i mahsûsa tahtında olan nâhiyeler beyninde (arasında) turuk-ı husûsiyyenin inââtı ve hükümete â'id müzâyidât ve mübâyaât ve mukavelât ve sarfiyyâtdan nizâmât veya evâmir-i resmiyye ile ka'immakamın me'zûniyyeti dâhilinde olanlarının doğrudan doğruya rü'yeti ve me'zûniyyeti

²⁷ Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri I: s. 85-102.

hâricinde bulunanları hakkında meclis-i idâre-i livâyâ tahkikat-ı ibtidâ'îyye istihzârî husûslarıdır. Kazâ idâre meclisleri kararlarını bâ-mazbata ka'immakama tebliğ ider.

Doksanüçüncü Madde: Meclis-i İdâre-i Kazânın müzâkerâtı ve müzâkerâtının zabtı ve muhâkemâtının sûret-i cereyânı fasl-ı sâninin ahkâm-ı umûmiyye kısmında mûnderic olan kavâ'id-i mahsûsaya tâb'idir."²⁸.

2.2.2. Oltu Merkez Kazası

Oltu Osmanlı idaresine 1537'de girmişti. 1547'de Oltu Erzurum'a bağlı bir sancak konumunda idi.²⁹ Ancak 1579'da Çıldır Eyaletinin kurulmasıyla buraya bağlandı³⁰. 16. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı idaresine giren Oltu, Gürcistan'a giden yol üzerinde bulunması dolayısıyla stratejik bir öneme sahipti. Bu yüzyılda Oltu'ya bağlı iki yüz köyün bulunduğu belirtilmektedir³¹. 18. Yüzyılda da Oltu'nun idari yapısında herhangi bir değişiklik görülmemektedir³².

1829'da Rus işgalinden sonra Çıldır eyaleti beş sancaktan ibaret bir idari bölge oldu. Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan düzenlemelerle de sancak haline getirilerek Erzurum Eyaletine bağlandı. Oltu kasabası Çıldır Sancağının merkezi yapılmıştır. Sancak merkezinin Çıldır'dan Oltu'ya taşınması Tanzimat ile başlayan yeni yapılanmadır. Merkezi Oltu olan Çıldır sancağı 1263/1846 Salnamesinde Erzurum Eyaletine bağlanmış durumdadır. 1276/1859 Salnamesine göre ise Erzurum Eyaletine bağlı Çıldır Sancağının toplam on dokuz kaza ve 4 nahiyesi vardı. Sancağın kazaları Şavşat, Tavusker, Ardanuç, Göle, Posof, Çıldır, Ardahan, Mamruvan, Penek, Kiskim, Oltu, Petekrek, Cercer, Bahalesho, Cebecirek, Nahiye-i Satlel, Nahiye-i Narman, Nahiye-i Livane-i Ulya ve Nahiye-i Mirhev idi³³.

²⁸ Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri, s.89-103.

²⁹ Dündar Aydın; "Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı. Kuruluş ve Genişleme Devri". (1535–1566). Ankara, 1998, s.38–46;257–258

³⁰ Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri" Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 7, Sayı 1 (2006), s. 80.

³¹ Ahmet Aydın; "Çoruh Vadisi (Tao) ve Oltu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi" Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. c.VII, s.I. Erzurum 2006. s.212.

³² Orhan Kılıç; "XVIII. yy'ın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tercihâtı". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Elazığ, 1997.s.66.

³³ Feridun Emecen, "Çıldır Eyaleti" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, T.D.V. Yay. Ankara, 2002, s.300.

1860 tarihinde ıldır sancağının merkezi Ardahan'a nakledilmiştir.³⁴ Ancak çok kısa bir süre sonra sancak merkezi tekrar Oltu'ya taşınmış ve hükümet mahalli olarak 300 kuruşa bir ev kiralanmıştır 1861/1278³⁵.

Oltu Sancağının adı 1867 Vilayet Nizamnamesi'yle Oltu Livane, daha sonra da Livane (Artvin) oldu. Livane sancağı, Ardahan ve Ardanuç kazalarını da kapsıyordu³⁶.

1871-1872 Erzurum Salnamesine göre Oltu kazası merkez vilayete 18 saat uzaklıktadır. Ayrıca Oltu sancağı üç kaza (Namervan, Penek ve Tavusker), 70 köy ve 1883 haneden oluşmaktadır³⁷. Bu nahiyelerin yanı sıra bir ara Bardız nahiyesi de Mutasarrıflık makamına bağlanarak yönetilmiştir.

1877-1878 Erzurum Salnamesine göre ise Oltu kazası 70 köyden 2200 haneden ibaretti³⁸.

Erzurum Vilayet Salnamelerinde Oltu ıldır'a bağlı bir nahiye olarak da geçmektedir. 1288 (1871–1872) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre ıldır Sancağı Oltu, Ardahan, Ardanuç adlı üç kaza ve bunlara bağlı yedi nahiyeden oluşuyordu³⁹.

Oltu, 1876-77 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 1918'e kadar süren Rus işgalinde kaldı. Bolşevik ihtilaliyle Rusların bölgeden çekilmeleri üzerine Oltu Şura Hükümeti kurulmuş, 17 Mayıs 1920'de Anavatana ilhak edilmiştir⁴⁰.

Liva-yi İdare Meclisi (Merkez Kaza İdare Meclisi)⁴¹

Reis :Mutasarrıf Bey (Süleyman Bey)

Azalar :

Naib Efendi (Mehmed Keşfi Bey)

Tahrirat Müdürü Efendi (Ya'kub Ken'an Efendi)

Müfti Efendi -

Muhasebeci Efendi (İsmail Hakkı Bey)

³⁴ BOA, Amed-i Mektub-i Umumui(A,MKT.UM), 397/22-397/76, 28 Receb 1276 (20 Şubat 1860)

³⁵ BAO, İ-MVL,459/20638. 20 Cemaziyyevvel 1278 (1861).

³⁶ Feridun Ababay , "Çıldır Tarihi", , Ankara, Kadioğlu Matbaa, 1987, s.191.

³⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 sh.138-150.

³⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 sh:144

³⁹ Emecen, "Çıldır Eyaleti" s.300-301.

⁴⁰ Emecen, "Çıldır Eyaleti" s. 301.

⁴¹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 sh:81.

Mehmed Ali Bey

Yusuf Ziya Bey

Kirkor Ağa

Hacator Efendi

Katib: İsmail Efendi

2.2.3. Ardahan Kazası

1568–1574 yılları arasında Erzurum Eyaleti dâhilinde bir sancak merkezi olan Ardahan, Liva-yı Ardahan-ı Küçük ve Liva-yı Ardahan olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. 1578’de Çıldır’ın fethinden sonra Çıldır Eyaletine dâhil edilmiş, 1578–1588 arasında Erzurum Eyaleti sancaklarından biri olmuştur. Ardahan 1609’da yeniden Çıldır Eyaletine, 1632–1641 tarihlerinde ise eyalet haline getirilen Kars’a bağlanmıştır. 1635’te Liva-yı Ardahan-ı Küçük Kars Eyaleti’ne, Ardahan-ı Büzürk ise Çıldır’a bağlanmıştır. 18. Yüzyılda ise (1777–1778) Çıldır’a bağlı bir sancak konumundadır⁴². 19. Yüzyılın başlarından itibaren Rus tehdidi altına giren Ardahan 1828–1830 arası Rus işgalinde kaldıktan sonra Tanzimat ile başlayan yeni idari yapılanmada Çıldır Sancağına bağlı bir kaza haline getirilmiştir.

Ardahan Çıldır Sancağının merkezi olarak da kullanılmıştır. Bu konuda Çıldır Kaymakamı Ziya Paşa 1860 tarihinde kaymakamlık makarrı olan Oltu kasabasının havasından ve maaş azlığından dolayı Kars Mutasarrıflığı ile becayış isteği için başvurmuş, ancak bu isteğin yerine getirilemeyeceği buna karşılık Ardahan kasabasının kaymakamlık makarrı (merkez) yapılabileceği kendisine bildirilmiştir⁴³. Yine bölge halkı bu konuda hükümete müracaatda bulunmuş, Çıldır Kaymakamlık makarrı olan Oltu’nun hem kötü havasından hem zabıta işlerinin kolaylığı açısından idare merkezinin Ardahan olması için istida vermişlerdir⁴⁴. Bu talepler sonucunda 1860 tarihinde Çıldır Sancağının merkezi Ardahan’a nakledilmiştir⁴⁵.

⁴² Yusuf HALAÇOĞLU “Ardahan”, İslam Ansiklopedisi/3, Ankara, T.D.V. Yay. 2002, s 350.

⁴³ BAO, A. MKT. UM, 397/67

⁴⁴ BAO, İ-MVL,480/21753 “Atufetlu Efendim Hazretleri: Çıldır kaymakamlığının tahvil-i makarrı hakkında liva-ı mezkûr tarafından sebkât eden işgar üzerine Erzurum valisi devletlû paşa hazretlerinden sorulmuşdu. Vali muşarun ileyhın cevaben varid olub 29 cemaziyelahir 1279 ve 9 kanun-ı evvel 1278 tarihli meclis-i valaya havale buyurulan bir kıt’a tahriratında liva-yı mezburun makarrı bulunan Oltu kasabasının vehamet havasından ve makarr-ı ittihazi istenilen Ardahan kazasının vasıta-ı livada olarak idare-i maslahata merkez olmasında muhsenat olacağından bahsedilmiş olub suret-i iş’ara nazaran kaza-ı mezburin makarrı ittihazi ahalinin hükümete müracaatlarında mazhar-ı teshilat olmalarını ve zabıtaca dahi muhsenat ve kavaid-i mücib olarak muvafık emsal ve maslahat bulunmuş olmağla ber mucib-i inha icra-yı icabının vali-i müşarün ileyh

1871-1872 Erzurum Salnamesine göre Ardahan kazası merkez vilayete 36 saat, merkez livaya 18 saat uzaklıktadır. Ayrıca Ardahan kazası üç nahiye (Çıldır, Posof ve Göle) ile 110 köy ve 2007 haneden ibarettir. Kaymakam, Naib, Muhasebeci, Tahrirat Müdürü kazanın önde gelen memurlarıdır⁴⁶. Kaza yönetiminde en etkili mekanizma Kaza İdare Meclisi olup yapısı aşağıdaki gibidir. Bu tarihte kaymakam Derviş Bey'dir.

Ardahan Kazası İdare Meclisi⁴⁷

Reis : Kaymakam (Derviş Bey)

Azalar :

Naib Efendi (Yusuf Ziyaeddin Efendi)

Mal Müdürü Efendi (Şerif Efendi)

Müfti Efendi (Ali Efendi)

Mustafa Şakir Efendi

Salih Ağa

Katib: Abid Efendi

1877-1878 Erzurum Vilayet Salnamesine göre ise Ardahan kazası 90 köyden 1650 haneden oluşmaktadır. Kaymakam Mustafa Ağadır. 1293 yılına ait Ardahan **Kazası idare meclisi** aşağıdadır⁴⁸:

Ardahan Kazası İdare Meclisi

Reis : Kaymakam (Mustafa Ağa)

Tabi' Azaları :

Naib Efendi (**Munhal**)

Mal Müdürü Efendi (Abdulhamit Efendi)

Müfti Efendi (Ali Efendi)

İntihab(seçilmiş) Azalar:

Mustafa Şakir Efendi

---

iş'ariyle beraber maliye nezaret-i celilesine dahi beyan-ı ma'lumat olunması tezkir kılındı ise de olbabda emr-u ferman hazreti menlehül emrindir. 22 Kanun-ı evvel 1278"

⁴⁵ BOA, A,MKT.UM, 397/22-397/76

⁴⁶ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.138-150.

⁴⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.83.

⁴⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 s.112-144

Hacı Firuz Ağa
Derviş Ağa
Abdulhamit Ağa
İdare Katib: Şerif Efendi

2.2.4. Ardanuç Kazası

Ardanuç Kazası Çıldır Sancağına bağlı bir kaza olarak Erzurum Salnamelerinde yer almaktadır.

1288 yılı Erzurum Salnamesine göre merkez livaya 18 saat ve merkez vilayete 36 saat uzaklıkta olan Ardanuç Kazasına 51 köy bağlı olup 1883 hane ve 5762 erkek nüfus tespit olunmuştur. Şavşat Nahiyesi de bu kazaya bağlı idi. Kaymakam, Naib, Muhasebeci, Tahrirat Müdürü kazanın önde gelen memurlarıdır. Kaza İdare Meclisi yapısı aşağıdaki gibidir:

Ardanuç Kazası İdare Meclisi⁴⁹

Reis : Kaymakam (Ali Efendi)

Azalar :

Naib Efendi (Mustafa Efendi)

Mal Müdürü Efendi (Hasan Tahsin Efendi)

Nuri Bey

Ali Bey

Tomas Ağa

Vartan Ağa

Katib: Ali Rıza Efendi

1293 yılı Erzurum Salnamesinde ise 51 köy, 1922 hane ve 5867 nüfus kayıtlıdır. 1293 yılına ait Ardanuç Kazası idare meclisi şeması aşağıda görüldüğü gibidir⁵⁰.

Ardanuç Kazası İdare Meclisi

Reis : Kaymakam (Hasan Bey)

Tabi' Azaları:

---

⁴⁹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.85.

⁵⁰ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 s.144–113

Naib Efendi (Mustafa Efendi)

Mal Müdürü Efendi (Mehmet Sabit Efendi)

Müftü Efendi (Hasan Efendi)

İntihab(seçilmiş) Azalar:

Ali Bey

Munhal(Boş)

Süleyman Ağa

Tomas Ağa

İdare Kâtibi: Ali Rıza Efendi

2.3. SOSYAL VE İKTİSADİ YAPI

Toplum hayatının sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için en önemli faktörlerden birisi de hiç kuşkusuz o toplumda yaşayan nüfus ve o nüfusun birbirleri ile münasebetleri (sosyal yaşamı) ve uğraştığı ekonomik faaliyetlerin güçlülüğüdür. Bu bağlamda Çıldır Sancağındaki nüfus yapısı, nüfusun sosyal ve ekonomik yaşamı ile ilgili bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

2.3.1. Nüfus Ve Sosyal Yapı

Nüfus bir ülke, bölge veya bir şehirde yaşayan insanların toplamıdır. Toplum hâlinde yaşayan insanlar, miktarları ile ilgilenip zaman zaman sayımlar yapmışlardır. Bu anlamda devletler de kendi nüfuslarını merak ederek çeşitli ihtiyaçlar için sayımlar yapmışlardır. Osmanlı Devleti de nüfus sayımı yapmıştır.

2.3.1.1. Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları

Eski Çin ve Roma'da yapıldığı bilinen ilk sayımın, askerlik ve vergi toplamak için olduğu belirtilmektedir. Vergi vermemek, askere gitmemek isteyen halk, bu sayımları hiç hoş karşılamazdı.

Osmanlı Devleti'nde, çeşitli dönemlerde modern nüfus sayımı niteliğinde olmayan sayımlar yapılmıştır. Çeşitli istatistikler yanında demografik veriler de içeren genel olarak "Tahrir Defterleri" denilen kayıtlar Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi için oldukça zengindir. Geçmiş Osmanlı öncesine kadar giden bu sayımlarda, "Memleket Tahriri" adı altında ülke kaynaklarının saptanması için defterler tutulmuş, bu gelenek Osmanlı tarafından daha da geliştirilmiştir. Toprakla ilgili kayıtlar hazırlanırken

devlet sınırları içindeki arazinin miktarı saptamakla kalınmamış, mali ve askeri konular da göz önüne alınarak, Osmanlı İmparatorluğu içersindeki her köy ve kasabadaki yetişkin erkek nüfus, ellerindeki toprak miktarı, tabi tutuldukları vergi mükellefiyetlerine dair rakamlar, mükelleflerin ve babalarının isimleri tek tek kaydedilmiştir. Tahrir defterleri, Osmanlı tarihinin sayısal veriler içeren temel kaynaklarının büyük çoğunluğunu oluşturan defterlerdir. Bilindiği gibi bu defterler 1940'lardan sonra Osmanlı ülkelerinin içtimai, iktisadi ve demografik tarihiyle olduğu kadar, tarihi coğrafyasıyla ilgilenen muhtelif araştırmacılar tarafından kullanılmışlardır⁵¹. Bu defterler vergi verebilecek nüfusun tespitini sağlayan, sayım sonuçlarını içeren defterlerden oluşmaktadır. Bugün yalnız Başbakanlık Arşivi'nde irili ufaklı 1000 kadarı bulunan bu defterler sayesinde biz muayyen bir tarihte Osmanlı Devleti içerisinde, her köy ve kasabada bulunan yetişkin erkek nüfusunu, ellerindeki toprak miktarını “çift”, “nim çift” ve “dönüm” olarak gösteren işaretler ve vergi mükellefiyetleri tespit eden rakamlarla birlikte, isimleri ve babalarının adları ile birlikte ayrı ayrı kaydedilmiş görmekteyiz. Elinde toprağı olmayan vergi yükümlüsü bekârlarında yine bu defterlerde kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır⁵².

Bu defterlerde demografik yönler bulunmakla beraber, bu özellik ön planda olmayıp tam bir nüfus sayımı niteliğini taşımazlar. XVII. yüzyıldan başlarından itibaren Osmanlı Devleti, iç ve dış etkiler altında klasik yapısından uzaklaşmağa ve memleket tahrirleri yapılmamağa başlanmıştır. Bu sayımlardan temel nitelikleri itibariyle tamamen farklı olan modern nüfus sayımları ise, belli bir zamanda ve belli bir coğrafyada yaşayan, gerçek kişilerin sayısının tespiti amacına yöneliktir. Dünyada 17. ve 18. Yüzyıllardan itibaren, gerçek kişilerin sayımı çerçevesinde, modern resmi nüfus sayımları yapılmaya başlandığını görmekteyiz. Dünyadaki ilk modern nüfus sayımlarının gerçekleştirilmesinin üzerinden çok geçmeden, Osmanlı Devleti'nde de insan kaynakları, meslekler, şahısların fiziki durumu vb. gibi özelliklerin saptanmasına yönelik olarak, modern anlamda genel bir nüfus sayımı ilk kez II.

---

⁵¹Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, Vakıflar Dergisi, XXII (Ankara, 1991), s. 429.

⁵²Ömer L. Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, İÜİFM., II, s.1-2 (İstanbul, 1940-1941), s.20, Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler, İstanbul 1991, s. 145

Mahmut devrinde gerçekleşmiştir. 1830 Haziranından itibaren hazırlıklarına başlanan ve 1830 senesinin ikinci 6 ayı ve 1831 senesinin ilk 6 ayı içinde gerçekleşen bu sayımda Anadolu ve Rumeli esas alınarak, Mısır ve Arabistan bu işin dışında tutulmuştur. Bu ilk modern genel sayıma dair, başta Enver Ziya Karal'ın yayınladığı hülasa defteri olmak üzere, çeşitli monografiler yayınlanmıştır. Bütün bu çalışmalarda imparatorlukta yapılan çağdaş veya modern anlamda "ilk genel nüfus sayımı" olarak 1830 sayımı gösterilir⁵³.

Tanzimat'ın ilanından sonra askeri ve mali alanda yapılan düzenlemelerin, yeni bir nüfus sayımını gündeme getirmesi üzerine 1843'te imparatorlukta yaşayan müslim ve gayrimüslim erkek nüfusunun tespiti kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine 1262/1845'te yapılan nüfus sayımında daha önceki uygulamalarda olduğu gibi sadece erkek nüfusun yazıldığı görülmektedir ve bu sayım defterleri Mart 1873(Mart 1289) tarihine kadar kullanılmıştır. Bu tarihten sonra yeni bir nüfus sayım ve yazım gereğinin ortaya çıkması üzerine 1874'te Şura-yı Devlete yeni bir Sicil-i Nüfus Nizamnamesi hazırlatılıp, 5 Temmuz 1881'de II. Abdülhamid'e onaylatılıp yürürlüğe konulduğu ve bu nizamnameye dayanılarak 1882'de yapılmaya başlanan sayımda, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez kadınların da sayımı yapıldığı ve sicile yazılan herkese bir nüfus tezkeresi verildiği belirtilmektedir⁵⁴. 1870'te gerçekleştirilen bu sayıma ilişkin Esas Nüfus Defterlerindeki kayıt usulüne bakıldığında, sayıma tabi tutulan yerleşim birimlerindeki nüfusa ilişkin bilgilerin, kaydedilen nüfusun tespit ve takibinde kullanılacak bilgiler olduğu görülmektedir. Söz gelimi yazımı yapılan hanenin eğer varsa aile lakabı, hane reisinin baba adı ve daha sonra ailede yer alan fertlerin isimleri, doğum tarihleri, yaşları; ayrıca birbirleriyle olan akrabalık dereceleri ve yine en başta hane reisi olmak üzere çalışabilir durum ve yaştaki erkek nüfusun mesleği, sanatı, temettu denilen yıllık kazancı ve bu kazançtan alınan vergi miktarı; başka bir yere gitmiş ise gittiği yerin adı; keza alil, malul, mecnun, kötürüm gibi amel-mânde (çalışamaz) durumdaki erkek nüfusun da mevcut durumunu açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir. İmparatorlukta, 1870 sayımından daha önce 1830,

---

⁵³ Sedat BİNGÖL, "İstanbul'da 1829 nüfus sayımı ve bazı mahallelerin Müslüman nüfusu üzerine bir inceleme" Ankara Üniv. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XXIII,sayı 36, 2004, s.44-45

⁵⁴ Hasan YÜKSEL, "Osmanlı'da modern anlamda yapılan ilk nüfus sayımına Göre Divriği'nin demografik yapısı" Nüfus Bilim Dergisi\Turkish Journal of Population Studies, 2006-07, 28-29, 73-89

1831 ve 1845 tarihlerinde gerçekleştirilen bütün sayımlarda da her ne kadar kadınlara yer verilmemiş ise de, aynı amaçlar doğrultusunda benzeri yöntemler kullanılmıştır⁵⁵.

2.3.1.2. Çıldır Sancağı Nüfus'un Dini-Sosyal Yapısı

Yukarıda belirtildiği gibi ilk sağlıklı nüfus sayımının yapıldığı 1831 tarihinden sadece bir yıl sonrasına ait 1250/1832 tarihli Çıldır Eyaletine ait nüfus defteri Çıldır Eyaletine bağlı sancak ve köy sayıları, hane sayıları ve nüfus sayıları hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bu deftere göre Çıldır Eyaletinde bu tarihte 17 sancak ve 653 köyde 29322 haneden müteşekkil toplam 78358 nüfus bulunmaktadır. Ancak burada sadece erkek nüfus sayıldığını belirtmek gerekir⁵⁶.

Tablo: 2-1 Çıldır Eyaleti Nüfus, Köy Ve Hane Toplamı

LİVA İsimleri	KURÂSI (Köy sayısı)	HANE sayısı	NÜFUS sayısı(erkek)
Acere-iUlya (Acara)	21	1666	5804
Acere-i Sufla	28	1966	4874
Çürüksu	13	1133	3267
Machil	23	1145	3822
Livane	83	6373	16805
Kiskim	20	1759	4763
Namervan	42	1045	3477
Olti (Oltu)	67	2020	6203
Penek	52	1287	4008
Göle	38	472	1431
Çıldır	21	468	1455
Ardahan	70	2091	6120
Posof	41	1046	3282
Mirhov	20	789	1561
Satlil	31	826	3203
Ardanuç	48	2039	5329
Tavusker	25	1167	2854
YEKÜN	653	29.322	78.358

⁵⁵ Musa ÇADIRCI, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", İstanbul, Osmanlı Araştırmaları I, 1980, s.109-132.

⁵⁶ BOA. ML-MSF 18892 No'lu defter. s.7.

Tablo: 2-2 1871-1872 Tarihlerinde Çıldır Sancağı Nüfusu⁵⁷

Kaza ve Nahiye İsimleri	Erkek Nüfus				
	Köy sayısı	Hane ⁵⁸ sayısı	Hıristiyan sayısı	İslam sayısı	Toplam sayı
Oltu Kazası	70	1883	296	5711	6007
Namervan Nahiyesi	48	1091	339	3137	3476
Tavusker Nahiyesi	28	983	-	3041	3041
Ardahan Kazası	110	2007	-	6786	6786
Göle Nahiyesi	76	871	19	2942	2961
Posof Nahiyesi	49	938	-	3337	3337
Çıldır Nahiyesi	31	600	-	1990	1990
Ardanuç Kazası	51	1887	549	5213	5762
Şavşat Nahiyesi	53	1760	647	5801	6448
Penek Nahiyesi	68	1428	25	5226	5251
Toplam sayı	584	13.448	1.870	43.189	45.059

Tablo:2-3 1876-1877 Tarihlerinde Çıldır Sancağı Nüfusu⁵⁹

Kaza ve Nahiye İsimleri	Erkek Nüfus				
	Köy sayısı	Hane sayısı	Hıristiyan sayısı	İslam sayısı	Toplam sayı
Oltu Kazası	70	1890	312	5910	6222
Namervan Kazası	48	1115	346	3217	3563
Tavusker Nahiyesi	28	1012	-	3112	3112
Ardahan Kazası	90	1450	-	7250	7250
Göle Nahiyesi	100	500	50	5450	5500
Posof Nahiyesi	44	800	-	4500	4500
Çıldır Nahiyesi	48	600	-	5000	5000
Ardanuç Kazası	51	1922	555	5312	5867
Şavşat Nahiyesi	48	1625	657	5846	6503
Penek Nahiyesi	68	1510	25	5255	5380
Toplam sayı	595	12.424	1.945	50.952	52.897

⁵⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.14

⁵⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.100

⁵⁹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 s.144

Yukarıdaki 1871 Erzurum Salnamesine göre Tavusker, Ardahan, Posof ve Çıldır'da gayrimüslim nüfus bulunmamaktadır. Çıldır Sancağı genelinde 43.189 Müslüman erkek, 1.870 Hıristiyan erkek nüfus olarak toplam 45.059 nüfus mevcuttur. 1876-1877'de Çıldır Sancağı nüfusu 1.945 Hıristiyan ve 50.952 Müslüman olmak üzere toplam 52.897 nüfus mevcuttur. 1871'de olduğu gibi 1877'de de Tavusker, Ardahan, Posof ve Çıldır'da gayrimüslim nüfus bulunmamaktadır. Müslüman nüfusun üstünlüğü açıkça anlaşılmaktadır. Çıldır Sancağı genelinde 50.952 Müslüman erkeğe karşılık 1.945 Hıristiyan erkek nüfus vardır. Her iki yıllardaki verilere baktığımızda 1877 verilerinde 75 Hıristiyan, 7.763 Müslüman nüfusun artmış olduğu, toplamda 7.838 kişi artmıştır.

Çıldır Sancağı bulunduğu konum itibari ile yukarıdaki tablolardan da anlaşıldığı üzere farklı dine mensup insanları barındırmaktadır. Bu farklı dini gruplar nedeniyle sancak merkezi ve bağlı yerlerde camii kilise gibi ibadet mekânları kullanılmıştır.

1288 ve 1293 tarihlerinde Oltu merkez kaza, diğer kaza ve nahiyelerdeki kilise ve camii sayıları aşağıda yer almaktadır.

Tablo:2-4 Çıldır Sancağı cami ve Kiliseleri

Kaza ve Nahiyeler isimleri	Kilise 1288	Camii 1288	Kilise 1293	Camii 1293
Oltu kazası	5	50	5	50
Namervan nahiyesi	4	32	4	33
Tavusker nahiyesi	-	18	-	18
Penek Nahiyesi	1	31	1	31
Göle nahiyesi	-	6	-	17
Posof nahiyesi	-	13	-	13
Çıldır Nahiyesi	-	20	-	7
Ardanuç kazası	4	45	4	35
Şavşad nahiyesi	5	41	2	15
Ardahan kazası	-	59	-	23
Toplam	19	315	15	242

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı gibi Tavusker, Göle, Posof, Çıldır ve Ardahan'da kilise bulunmamaktadır. Göle'de çok az da olsa Hıristiyan nüfus olmasına rağmen kilise olmadığı, cami sayısında ise çok ciddi bir artış olduğu

gözlemlenmektedir. Yine 1293 yılı itibarı ile kilise sayısının 4 adet, cami sayısının da 315'ten 242'e düşerek 73 adet azaldığını da görülmektedir.

2.3.2. İktisadi Yapı

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılda iktisadi anlamda büyük sıkıntı içerisinde idi. Bu sıkıntı birçok sebebe bağlı olarak çok önceden başlayarak devam etmekteydi. Bu dönemde ekonomik olarak çok zorlanan Osmanlı Devleti çareyi dışarıdan borç para almakta bulacaktı. Devlet, ilk kez Kırım savaşında Avrupalı bankerlerden borç para aldı. Bunu ikinci, üçüncü ve dördüncü borçlanmalar takip etti. Devlet bu borçlanmaların faizini de ödemeyecek hale gelerek bunun için “Düyun-ı Umumiye” denilen Genel Borçlar İdaresi kurulmuş ve ülke gelir kaynaklarını kendi denetimi altına almış oldu Osmanlı ekonomisinin yapısı ve kötü yönetilen hazine, bu yükselmenin ardında yatan nedenler arasındaydı. Osmanlılar için bir başka kısırdöngü başlamıştı. Osmanlı Maliye Nezareti, 6 Ekim 1875te bir ilan yayınlanıp bütçe açığının 5.000.000 lirayı ve hükümetin 5(beş) yıl süreyle bu borç faizlerini ödemeyi durdurduğunu açıklamıştır. Borçların bir bankalar kuruluna devredileceğinin açıklanması ise Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin ayak sesleri olurken, siyasi gücü ve prestiji bitmiş olan Osmanlının da itibarı yok oluyordu. Bu ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun İflasının ilanıydı⁶⁰.

2.3.2.1- Maliye Ve Muhasebe

Tanzimat'la beraber eyalet ve sancaklarda maliye işlerini yürütmek üzere vergilerin doğrudan hazine adına toplanması görevi “*Muhasıllara*” verilmişti. 1842 yılında muhasıllık sisteminden gerekli verim alınamayınca “*iltizam*” usulüne geri dönmüştür. Buna ek olarak her eyalete merkezden tayin edilen bir defterdar görevlendirilmiştir. Defterdar eyalet merkezlerinde kurulan idare meclislerinin tabii üyesi olarak kabul edilmiş ve eyaletteki her türlü maliye işlerinin görüşülüp karara bağlanması ve merkezden gelecek kanun ve değişikliklerin uygulanmasından sorumlu idi. Defterdarların karşılaştığı çeşitli sorunlar, vergi toplamada karşılaşılan zorluklar,

---

⁶⁰ Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamit Ve İslâm Birliği”, İstanbul, Ötüken Yay., 1995, s. 49-50.

defterdarların karıştığı rüşvet ve zimmete mal geçirmeler vb nedenlerden dolayı 1859 yılında alınan bir kararla defterdarlık ve mal müdürlükleri kaldırılmış vilayet ve sancakların maliye işlerinden doğrudan doğruya valiler ve mutasarrıflar sorumlu tutulmaya başlanmıştır. İşlerin yürütülebilmesi için eyaletlere birer muhasebe memuru ve yeterli sayıda kâtip görevlendirilmişti. Bu sistem 1864 Vilayet Nizamnamesiyle yeniden değiştirilmiştir⁶¹.

1864 Vilayet Nizamnamesiyle eyaletlerdeki ve livalardaki maliye işleri yeniden düzenlenmiş ve direkt maliye nezaretine karşı sorumlu olan ancak eyalet valisine (livalarda mutasarrıflara) karşı da sorumlulukları olan bir Muhasebe Müdürü tayin edilmiştir. İlgili nizamnamenin 7. 8. 32. ve 33. maddeleri bu konuyla ilgilidir:

Yedinci Madde: Vilâyetin umûr-ı mâliyye ve hesâbiyyesi vilâyet muhasebecisi ünvânıyla bir mâliye me'mûruna muhavvel olub vilâyetin kâffe-i mesâlih-i maliyyesine merci olarak, kendüsü vâlinin maiyyetinde olmakla beraber umûr-ı hesâbiyyede Mâliye Nezâret-i Celîlesi'ne karşı doğrudan doğruya mes'ûl olacaktır.

Sekizinci Madde: Umûr-ı mâliyye ve hesâbiyyede vâliye a'id olan vezâ'if ile muhasebeciye a'id olan vezâ'if nizâmnâme-i mahsûs ile ta'yîn olunacak ve vilâyetin umûr-ı hesâbiyyesi muhasebecisinin zîr-i idâresinde olmak Mâliye Nezâret-i Celîlesi tarafından ta'yîn olunan usûlde hareket eylemek üzere bir muhasebe kalemine ihale kılınacaktır."

Otuzikinci Madde: Sancağın umûr-ı maliyye ve hesâbiyyesi Mal Müdürü nâm ve ünvânıyla vilâyet muhâsebecisi merc'î olmak ve Mâliye Nezâret-i Celîlesi'nin intihâbıyla taraf-ı devletden nasb olunmak üzere bir me'mûra muhavveldir.

Otuzüçüncü Madde: Umûr-ı mâliyye ve hesâbiyyede ka'immakama a'id olan vezâ'if ile mal müdirine a'id olan vezâ'if nizâmnâme-i mahsûs ile ta'yîn olunacak ve livânın umûr-ı hesâbiyyesi mal müdirinin zîr-i idâresinde olmak ve vilâyet muhâsebecisi tarafından tesviye kılınan usûlde hareket eylemek üzere bir mal kalemine ihale kılınacaktır"⁶².

1871 Vilayet Nizamnamesinde vilayet ve livalardaki maliye işleriyle ilgili olarak ise aşağıdaki maddeler yer almıştır:

(Fasl-ı Sâlis)

⁶¹Musa ÇADIRCI, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara,T.T.K., 1991, s.230

⁶²Mehmet Seyitdanlıoğlu,"Yerel Yönetim Metinleri I: ,Çağdaş Yerel Yönetimler, cilt 4, sayı 6 (Kasım,1995), s. 85-102.

(Defterdârların Vezâ'ifi)

(Fasl-ı Sâlis)

(Defterdârların Vezâ'ifi)

Onsekizinci Madde: Defterdârların veza'ifi umûr-ı maliyye-i vilâyât nizâm-nâmesinin t'ayîn ettiği ahkâmın icrââtından ibaret olup umûm me'mûrin-i vilâyetden umûr-ı mâliyece nizâmât ve kavâ'id-i hesâbiyyeye tevfiik hareket etmeyenler olduğunda o misüllü nizâm ve ka'ideye muhalif görünen halin derecesiyle ıslahı emrinde mütalaasını ve muhasebeci ve mal müderlerinin intihâb ve azilleri hakkında olan mülâhazâtını vâli-i vilâyete tebliğ ve ihtâr ider.

Otuzyedinci Madde: Livâ muhasebecisinin vazifesi umûr-ı mâliye-i vilâyet nizâm-nâmesinin t'ayin ettiği ahkâmın idare-i livâyâ taalluk iden kısmının icrââtından ibaret olup idâre-i hesâbiyye defterdar-ı vilâyetin vâli vasıtasıyla mutasarrıfa tebliğ ideceği t'arifnâmelere tevfiik olunur.⁶³

Her iki madde de açık ve anlaşılır olduğundan daha önceki başlıklarda olduğu gibi maddeler tek tek açıklanmamıştır.)

Muhasebeci: Yeni vilâyet nizamnamesiyle valilerin maliye alanındaki sorumlulukları ellerinden alınarak doğrudan maliye nezaretine karşı sorumlu olan ancak eyalet valisine (livalarda ise mutasarrıflara) karşı da sorumlulukları olan bir Muhasebe Müdürü tayin edilmiştir.

1871 tarihinde Çıldır Sancağı muhasebecisi İsmail Hakkı Bey'dir.

1871 tarihinde Çıldır Sancağı **muhasebe liva kalemi** memurları aşağıdadır:

Muavin: Süleyman Talat Efendi

Refik-i Evvel: Fevzi Efendi

Refik-i Sanı: Emin Efendi

Diğeri: Sefer Efendi

Sandık Emni: Bağos Ağa

1293 tarihinde Çıldır Sancağı muhasebe vekili Yusuf Ziya Bey'dir. Bu yıldaki defterhane memurları ise şunlardır.

Memur: Şemsi Efendi

Katib-i Evvel: Mehmet Refet Efendi

---

⁶³Mehmet Seyitdanlıoğlu,"Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri",*Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, Sayı 5 (Eylül 1996), s.89-103.

Refiki: İsmail Efendi

Tapu Kâtibi: Abdülhamit Efendi

Arazi işleri sancak dâhilinde oluşturulan tahrir komisyonu tarafından takip edilmiştir. 1871 Çıldır Sancağı **tahrir dairesi** memurları şu şekildedir⁶⁴.

Mukim Memurlar:

Baş Kâtip: Mehmet Efendi

Vukuat Kâtibi: Feyzi Efendi

İ'lamat kâtibi: Sabit Efendi

Yevmiye Tahsilât Kâtibi: İbrahim Efendi

Defterci: Hafız Mustafa Efendi

Ardahan Vukuat Kâtibi: Dede Efendi

Ardanuç Vukuat Kâtibi: Arif Efendi

Seyyar Memurlar

Muharrir-i Evvel: Mustafa Nail Efendi

Muharrir-i sanı: Muhyiddin Efendi

Mükayyit: Mehmet Efendi

Diğerleri: Necip Efendi, İbrahim Efendi, Emin Bey, İzzet Efendi, Derviş Efendi

Çıldır Sancağı arazisinde tapu faaliyetleri Arazi Kanunnamesi ile başlamıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanmış, modern anlamda teşekkül etmiş bir kanundur. Kanunnamenin düzenlediği saha miri arazi, yani devlete ait arazidir. “Osmanlı bu kanunname ile özel mülkiyeti tanımıştır. Bu dönemde devlete ait olan topraklar özel şahısların eline geçmiş, mirî arazi sistemi gündemden çıkmış, yerine özel mülk ikame olmuştur.” 1858 Arazi Kanunnamesi de eski arazi kanunlarında olduğu gibi mülkiyeti özel şahısların veya vakıfların elinde bulunan topraklarla mülkiyeti devlete ait olan topraklar arasındaki toprak ikiliğini devam ettirmiştir⁶⁵. Ancak şahsi arazileri tapulama işlemleri hız kazanmıştır. 1275 senesinde 300 kuruş aylıkla Ali adlı şahıs Tapu Kâtipliğine tayin edilmiştir⁶⁶. Bu tapu işlemleri sancağın köylerine varıncaya kadar gitmiştir. Örneğin Çıldır Sancağına bağlı Tavusker kazasının Hors köyünde

⁶⁴ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288, s.82.

⁶⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi” *Türkiye 'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, s.291.

⁶⁶ BOA. İrade-i Dâhiliye (İ-DH), 421/27842

oturan şahsın başvurusu sonucu müşterek olan tarlasının sınırları belirlenmiş ve tapulanmıştır⁶⁷. Çıldır Sancağı memurları arasında tapu kâtipleri de yer almıştır. 1293'de Ardahan Kazası Tapu Kâtibi Mehmet Şerif Efendi ve Ardanoç Kazası tapu Kâtibi Ziverkani Efendiler bu işle işğal etmişlerdir⁶⁸.

2.3.2.2. Tarım Ve Hayvancılık

Ülke genelinde olduğu gibi Çıldır Sancağı'nın da en önemli geçim kaynağı hiç kuşkusuz tarım ve hayvancılık olmuştur. Ayrıca Oltu ve Posof gibi yerlerde bostancılık da yapılmakta idi. Büyük baş hayvancılık ve küçükbaş hayvancılık, arıcılık, balıkçılık, dericilik ve kıl keçisi kılı diğer önemli ekonomik faaliyetlerdir.

Ardahan ve Çıldır'ın geniş otlaklar ve çayırlarla çevrili olması hayvancılık için çok uygun bir zemin oluşturmuştur. Ancak tarım konusunda iklimin elverişsizliği yüzünden her yıl iyi verim elde edilemiyordu. Sık sık yaşanan dolu, kırağı, kuraklık, aşırı yağışlar ve salgın hastalıklar ekinlere ve hayvanlara zarar vermekte, hatta yöredeki halk ozanlarının destanlarına konu olmaktadır. Örneğin 1895 yazında Ardahan köylerinde ekinleri vuran dolu felaketi Hanaklı Âşık Mazlumi'nin "1311 (1895) Meşe Ardahan Dolu Destanı"na konu olmuştur⁶⁹. Ruslar zamanında arıcılık yapılmış, Ardahan ve Kars bölgesindeki bal dışarıya satılan ürünlerin başında gelmiş ve ithal ballara göre daha pahalı olduğu vurgulanmıştır⁷⁰. 1288 ve 1293'de bölgede yetiştirilen tarım ürünleri ve hayvan bilgileri tablolar halinde aşağıdadır.

---

⁶⁷ BOA. A-MKT, 87/8, "Çıldır Sancağı'nda Tavusker kazasına tabi' Hors karyesinde kain bir kıt'a tarlanın mutasarrıfı sahib-i istid'a bu babda Mustafa nam kimesne merbut sened mücibince mücerreden bir kıt'a tapu senedi i'tası hususunu iş bu arzuhaliyle niyaz istirham etmiş vu bu mukavele arazi-i miriyenin hiss-i ferağ ve intikal ve ..... Konağı kaza ve karye ve tımar ve mukata'a dâhilinde olduğu ve hududu sınır ve mikdarı dönümü ve kimden kime geçmiş olduğu ve keyfiyyat-ı saire-si açılarak kaza meclisinden tanzim olunacak mazbataya derc ile sancak başına gönderilerek mücibince mezkûr mazbatanın biltanzim dersaadete takdim kılınmış tapu hakkında tabi' ve neşr-i ifasına nizamnamede münderiç bulunmuş olmakla bu sürette müsted'a-ı merkumin cedid sened istid2a etmekte olduğu tarla uhdesine kimden geçmiştir. Ve keyfiyyat-ı tasarrufu ne vecihle der nizamına tevfikan ya mazbata inha olunması zamanında Çıldır Kaymakamına hitaben sub-i valayı vekalet penahilerinden bir kıt'a-i emirname-i sami-i tastir-imenut-i da-i ahde-i sedaretpenahileri şerefsudur mevleulemrindir.2 Şevval 1274.

Devletlu Efendim Hazretleri Çıldır Sancağı'nın Tavusker kazasına tabi' Hors karyesi sınırı dahilinde kain etrafı bayır bir kıt' tarlaya mutasarrıf olub ..... karye-i mezburin imam ve azaları tarafından müşterek olmağla sınırı yeni olmağla merahim-i alilerinden mezkurunin mutasarrıfını defterhane-i amireye sual olvecihle ..... tevfikan mücaddeden defterhane-i amireden tapu ..... i'tası mutasarrıfını musa'ade-i alilerinde evzan buyurulmak üzere hazreti mevleülemrindir.16 Safer 1273"

⁶⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 s.112-113

⁶⁹ Fahrettin Kırzioğlu, "Edebiyatımızda Kars" İstanbul, Işıl Matbaası, 1958, s.69-77.

⁷⁰ Candan Badem, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti", İstanbul, Birzamanlar Yay. , 2010, s:185,

Tablo:2-5 1288 Yılı Çıldır Sancağı Tarım Ürünleri

Sancak	Badem	Fasulye	Zeytin	Üzüm	Soğan	Duhan	Buğday	Arpa
Çıldır	400	40000	30000	327200	68750	15100	770000	986000 0
Sancak	Ceviz	Elma	Armut	Kiraz	Vişne	Tut	Ayva	Kavun- Karpuz
Çıldır	557900	5290000	504965	93810	18895	57667	82580	383980 0

Tablo:2-6⁷¹ 1293(1877) Çıldır Sancağı Tarım Ürünleri

Sancak	Armut	Üzüm	Ayva	Tut	Laz ot	Çiriş	Şalgam	Lahan a
Çıldır	16300	33000	10500	410000	89500		13500	15000
Sancak	Kavun- karpuz	Soğan	Pirinç	Patates				
Çıldır	210000	24600	500	6100				

*Bilgiler ton olarak verilmiştir.

Tablo:2-7⁷² 1288(1871) Çıldır Sancağı Hayvancılık Bilgileri

Sancak	Himar adedi	Ester adedi	Oğlak adedi	Dişi Keçi adedi	Dana adedi	Ayır adedi	Kısrak Adedi	Tay adedi
Çıldır	4470	58	44730	67920	21110	1540	6990	3515
Sancak	Arı kovan adedi	Keçi- Koyun derisi adedi	İnek manda gönü adedi	İpek böceği	Öküz adedi	Keçi kılı (ton)	Erkek Keçi Adedi	Oğlak
Çıldır	12530	5058	2027	-	29600	46130	1710	44730
Sancak	Manda adedi	Malak adedi	Boğa adedi	İnek adedi	Dişi Koyun adedi	Koç adedi	Kuzu adedi	Andı adedi
Çıldır	4510	2170	1522	29510	177500	1875	132660	-

⁷¹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288, s.155

⁷² Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293, s.157

Tablo:2-8⁷³ 1293 (1877) Çıldır Sancağı Hayvancılık Bilgileri

Sancak	Himar adedi	Ester adedi	Oğlak adedi	Dişi Keçi adedi	Dana adedi	Ayır adedi	Kısrak Adedi	Andic adedi
Çıldır	4151		77000	95500	19300	4300	5910	550
Sancak	Arı kovan adedi	Keçi-Koyun derisi adedi	Öküz Manda derisi adedi	İpek böceği				
Çıldır	19700	10300	3070					

Çıldır Gölü de ekonomik bir iraddı. Göl balıkçılık alanında önemliydi. 1877/1878 tarihinden sonra Rusların eline geçen Çıldır Gölü 1879 yılında 280 ruble karşılığında kiraya verilmiştir⁷⁴.

2.3.2.3. Menfaat Sandıkları

II. Mahmut zamanında “Memleket Sandığı” adı altında oluşturulan kuruluşlar ile giderlerin tek elden karşılanması amaçlanmıştır. Bu sandığın yönetimine getirilen ve “Sandık Emini” denilen kimse, sancak merkezinde oturan ileri gelenler tarafından seçilmekte idi. Yaptığı hizmet karşılığında kendisine vergilerden ücret ödeniyordu. Tazimattan sonra da bu kurum aynen varlığını korumuştur⁷⁵.

Vilayetlerdeki meclis idarelerin dışında yerli halkın temsilcilerinden oluşan menafi-i umumiye sandıkları, ziraat ve nafia komisyonları, mahalli üyelerin katıldığı ticaret mahkemeleri memleketin iktisadi hayatını düzenlemekte küçümsenmeyecek rolü olan kurullardı. Rumeli vilayetlerinde, özellikle Tuna vilayetlerinde kurulan menafi-i umumiye sandıkları önemli bir sermaye birikimi gerçekleştirmişlerdi. Bu sermayenin kullanılış biçimi, yatırım yapılacak alanlar mahalli sandık kurullarınca kararlaştırılıyordu. Bununla birlikte sandıklar İmparatorluğun her yerinde aynı etkinliğe ve güce sahip değildi. Yerli tüccarların güçsüzlüğü ve iktisadi gelişmenin yavaşlığından dolayı, mahalli idarelerin gerçek anlamda güçlenişini sağlayacak bu kuruluşlar bir müddet sonra etkinliklerini tamamen kaybettiler. Özellikle Osmanlı-

⁷³ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293, s.157

⁷⁴ Badem, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti”, s.169.

⁷⁵ Çadırıcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları” s. 230-231.

Rus Savaşı'ndan sonra sadece var olan menafi-i umumiye sandıklarına değil Osmanlı şehirlerindeki esnafın geleneksel avarız sandıklarına bile devletçe el konmuştur⁷⁶.

Osmanlı döneminde köylüye özellikle tarım aletleri, öküz ve kıtlık yıllarında tohumluk alabilmesi için ucuz kredi vermek amacıyla kurulmuş olan menfaat sandıklarının sermayesi buğday ve arpa hâsılatından bir kez alınan %2 oranındaki vergi idi. 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlı memurları menfaat sandıklarını Ruslara bırakmamak için sandıkları yanlarından götürmüşlerdi. Ruslar her sancak merkezinde bu sandıkları yeniden açmışlardır⁷⁷. 1879 yılındaki kuraklık ve kıtlık bu sandıkların yararını ortaya koydu.

1288 senesi Çıldır (Merkez Kaza) Sancağı ve kazaları menfaat sandığı vekilleri ve sermayesi şu şekildedir⁷⁸.

Çıldır (merkez kaza) Menfaat Sandığı:

Vekilleri:

Tufan Bey

Hacı Sefer Efendi

Bedrus Ağa

Haço Ağa

Katib ve Sandık Emni: Hacı Sefer Efendi

Sermayesi: 69984 kuruş

Ardanuç Kazası Menfaat Sandığı:

Vekilleri:

Ahmet Efendi

Es'ad Efendi

Tomas Ağa

Katib ve Sandık Emni: Hacı Ahmet Efendi

Sermayesi: 56430 kuruş

Ardahan Kazası Menfaat Sandığı:

Vekilleri:

---

⁷⁶ İlber Ortaylı, "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı" İstanbul, Timaş Yay., 2009, s.166.

⁷⁷ Badem, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti", s.187.

⁷⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288, s.81–84.

Salih Ağa

Hacı Süleyman Ağa

Ali Efendi

Katib ve Sandık Emini: Ali Efendi

Sermayesi: 48000 kuruş

1293 senesi Çıldır(Merkez Kaza) Sancağı ve kazaları menfaat sandığı vekilleri ve sermayesi şu şekildedir⁷⁹.

Çıldır (merkez kaza) Menfaat Sandığı:

Vekilleri:

Hacı İrfan Ağa

Osib Efendi

Katib ve Sandık Emini: Mustafa Efendi

Sermayesi: 310234 kuruş

Ardanuç Kazası Menfaat Sandığı:

Vekilleri:

Ahmet Efendi

Emin Efendi

Tomas Ağa

Sermayesi: 165000 kuruş

Ardahan Kazası Menfaat Sandığı:

Vekilleri:

Hacı Abdullah Efendi

Ali Efendi

Diğer Ali Efendi

Sermayesi: 11000 kuruş

Her iki yıllardaki isimlere baktığımızda özellikle gayrimüslim halkın yaşadığı Çıldır ve Ardanuç kazalarında Müslüman üyelerin yanı sıra bu vatandaşlar da görevlendirilmişlerdir.

2.3.2.4. Sanayi, Ticaret, Zanaat ve Madenler

Osmanlı döneminde Kars ve Çıldır bölgesinde birkaç imalat haricinde herhangi bir sanayiden bahsedilemez. Yolların (ulaşım) düzgün olmaması, sermaye

⁷⁹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293, s.96-138.

yetersizliği v.b. sebeplerden dolayı ticaret de gelişmemiştir⁸⁰. 1288 (1871)'de Çıldır Sancağında 496 dükkân, 13 han ve 15 hamam mevcuttur⁸¹. 1293 (1877)'de ise 559 dükkân, 9 han ve 5 hamam mevcuttur⁸².

Çıldır sancağı'nın Rusya sınırında olması hasebiyle özellikle hayvan ticareti konusunda bu ülke ile ticari münasebetler gelişmiştir. 26 Muharrem 1264(Hicri) tarihli belgeye göre Çıldır'a bağlı Akalcık denilen yerde Rus tüccarlar ile hayvan ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu ticarete özellikle gümrük rüsümü nedeniyle şikayetler vuku bulmuş, durum konsoloslara bildirilmiştir. Gelen cevap tercüme ettirildikten sonra Osmanlı Devletine gönderilmiştir.⁸³. Yine hububat mallarının sınırdaki kaza halkı ihtiyaç fazlası olması durumunda istekli olanların Rusya'ya bu malları satmaları uygun görülmüştür⁸⁴.

1288 ve 1293 Salnameleri Çıldır Sancağında ahalinin başta dokumacılık, dericilik olmak üzere bir çok zanaat ile meşgul oldukları bilgisini içermektedir. Özellikle el sanatları anlamında kadınlar küpe, kemer, kol bağı v.b zanaatlarla meşguldürler. Yine renkli şallar, bez tespihler, ayakkabılar, halı ve kilimlerin imalatı yapılmakta, çitçilik ve kotan ile ilgili tamirciliğin yaygın olduğu, balta v.b. alet edevatın imalatının yanı sıra terziciliğin de geliştiği görülmektedir⁸⁵.

Çıldır Sancağında madencilik de söz konusudur. Özellikle Çıldır'da çıkarılan çeşitli şeylerin (sigara kutusu, fincan kutusu v.b.) imalatında kullanılan siyah kehribar

⁸⁰ Badem, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti", s.187.

⁸¹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288, s:100

⁸² Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293, s:116

⁸³ BOA, A.MKT. 106/94 Devletlû Efendim Hazretleri ma'lum-u alileri buyurulduğu vecihle Çıldır eyaletinde vaki' Akalcık nam mahalde hayvanat mübayaa(satış) ve ihraç etmek üzere azimet iden Rusya tüccarının ber mücib-i muahareten ticaretin gümrük rüsümünü tediye etmemekte olduklarından dolayı şikâyeti mütazammın bundan akdem i'ta olunan mezkure üzerine keyfiyeti tarzında mükim konsoloslarına yazıp ol bab da olmuş oldukları cevabnamenin bir süreti cenab-ı sefaretten bu kere bab-ı aliye verilmiş olduğundan tercüme ettirilerek manzur-ı devletleri buyurulmak üzere leffen irsal su-i valaları kılındığı beyanıyla tezkire-i senaveri terkimine iktidar kılındı. 26 Muharrem 1264

⁸⁴ BOA, HR. MKT. 39/62 "Atufetlü Efendim Hazretleri; Anadolu tarafından Rusya devletine hemhudud bulunan kazalardan Rusya memaliki lazimesiçün zahire mubaya'a olunmasına mübalağat olunmaması istidgasını mutazammın cenab-ı sefaretten i'ta olunan bir kıt'a takrir menzur-u mekarim nuşur Hazreti Şahenşahi olmak üzere leffen takdim kılındı zahire kalet üzere olub da harice satılması ahalinin zaruretinin mucib olduğu halde men'i usul cariyeden ise de halka luzumundan ziyade olduğu takdirce her tarafta istekli olanların furuhat olunmuş ziraat ticaretce ve mülkce faideden hali olmayub ihtiyacat-ı dahiliyeden fazlasının kalmış .....ve o cihetle ashabının mağduriyetini müstelzim olacağından takrir-i mezkureden muharrer olduğu üzere olhavalide zahirenin kesreti biraz Rusya tarafına satulur ise ahalinin zarurete düşmeyeceği ledeltahdik tebyin eylediği surette ruhsat'a matlubenin i'tası hususunun Erzurum valisi devletlu paşa hazretlerine işgari munasib gibi mutala'a olunması ise de olbabda her ne vecihle emr-u ferman cenab-ı cihanbatı mutaallik ve şerefsudur buyurulur ise muktezay-ı munazaanın icrasına munaderet olunacağı beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim. 10 muharrem 1268."

⁸⁵ Evs, 1288-1293, s.162-165

taşı, Şavşat nahiyesinde çıkarılan bipleki taşı madeninin (çiftçilik edevatı, balta ve tırpan gibi malzemenin imalatında kullanılır) hem iç piyasa hem de dış piyasaya satıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Ardanuç kazasının Tanzut köyünde çıkarılan değirmen taşı madeni yılda büyüklü küçüklü 30-40 çift üretilmekte ve kullanılmaktadır. Bu değirmen taşı Mart 1274 senesinden Şubat 1278 senesine kadar beş yıllık süreliğine 2000 kuruş bedelle Tevfik Efendi'ye ihale edilmiştir⁸⁶. 1867 tarihinde Çıldır Sancağı dâhilindeki Penek ve Tavusker nahiyelerinde çıkan altın madeni numunesi incelenmek üzere gönderilmiştir⁸⁷.

Bölgenin Ruslar eline geçmesi ile Oltu'da gümrük ve karantina noktası kurularak ithalat ve ihracata devam edilmiştir. 1886'da Oltu Sancağında 185, Ardahan Sancağında ise 230 değirmen bulunuyordu⁸⁸.

2.3.2.5. Ormanlar

1288 ve 1293 tarihli Salnamelerde Çıldır Sancağının Oltu, Ardahan, Göle, Penek, Şavşat, Bardız, Soğanlı, Tavusker gibi mıntıklarında ormanlar olduğu ve bu ormanlardaki ağaç türlerinin çam, kavak, köknar, v.b. cins çeşitli türden oldukları vakidir. Bu ormanlar ahalinin yakacak, kereste (ev yapımında kullanılmak için tahta), çiftçilik alet ve edevatı için ham madde ve geçim ihtiyacını karşılamakta idi. Osmanlı Devletinde bir orman nizamnamesi mevcut olup neşr ve ta'b edilmediği için ormanların korunması yetkisi bölge valilerine verilmiştir. Erzurum Vilayeti mahallince Soğanlı ormanlarının harab ve su-i istimalinin önlenmesi için halkın ihtiyacı için mayıs ayı başı ile teşrin-i evvel sonuna kadar yakacaklık odun ve kereste temini için izin verildiği ve 500 kuruş maaşla iki neferin muhafaza memuru olarak görevlendirildiği, ayrıca bunlara yardımcı olunmak için de aylık 200 kuruş maaş ile sekiz neferin zaptiye olarak hizmet ettiği ve bunların maaşlarının da senelik rusumdan verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca buradaki kereste ve odunun dışarıya naklinin

---

⁸⁶ BOA. İ.MVL. 410/17865 “Çıldır Sancağı dâhilinde kâin Ardanuç kazasında Değirmen Taşı madeninin yetmiş dört (74) senesi martından yetmiş sekiz(78) senesi Şubatı gayatına kadar beş seneliğinin takrir iden 2000 kuruş bedel ile Tevfik Efendi uhdesine maktu' en ihalesi zamanında ifa-yı muktezasının Maliye Nezareti Celilesi'ne havalesi tezkir olunduğuna dair Meclis-i Vala'nın bir kıt'a mazbatası melfufuyla beraber manzur-ı âli buyurulmak için arz ve takdim kılınmış olmakla her ne vecihle irade-i seniye cihanban-i müteallik şerefsudur buyurulur ise ona göre hareket edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılını efendim. 24 C. 1275”

⁸⁷ BOA, A. MKT-MHM. 397/24 “Maliye Nezaret-i Celilesi'ne; Çıldır Sancağı dahilinde kâin Penek ve Tavusker nahiyelerinde zuhur eden Altın madeninin numunesi postaya verilerek gönderildiği...2.N. 1284”

⁸⁸ Badem, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti”, s.189

yasak olduğu ve caza gerektirdiği gibi ormansız alanlarda fidan ve koza tohumunun ekilmesi istenmiştir⁸⁹.

1878 yılından itibaren Rusların eline geçen bölge ormanlarının daha düzenli ve kanunlarla korunduğu, orman muhafaza memurlarının görevlendirildiği, orman izin belgesi olmadan kimsenin ormanlara sokulmaması, yaş ağaç kesilmemesi gibi emirler yayınlanmıştır. Bölge ormanları yedi bölgeye ayrılarak korunmuştur. Orman gelirleri 1879 tarihinde Rusya Devletinin tüm gelirlerinin %10'undan fazla çıkmıştır⁹⁰.

2.3.2.6. Vergiler, Memur Maaşları ve Tamirler

Tanzimat öncesinde halktan çeşitli adlarla vergiler alıyordu. Bunlardan birincisi “Tekâlif-i Şer’iyye” denilen dinsel esaslara göre alınan “Rüsum-ı Şer’iyye” (öşür, resm-i çift, resm-i ağnam v.b.) denilen vergi idi. Diğeri ise “Rüsum-ı Örfiyye” (cürüm, cinayet, arus, bennak, mücerret v.b.) denilen devletin yürütme ve uygulama görevlerini yapmakta olanlara hizmetleri karşılığı halktan alınan bedel vergisidir. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde bu vergilere bir çok vergi daha eklenmiştir. Örneğin damga resmi, bac-ı bazar, yevmiye-i dekkakin, ihtisap resmi v.b. idi⁹¹.

Osmanlı reayasından alınan başlıca dolaysız vergiler şunlar idi: öşür, ağnam resmi, salyane ve gayrimüslimlerden alınan bedel-i askeri. 1291 Erzurum Salnamesi’ne göre 1288 (1872/1873) yılında Erzurum Vilayetinin Kars ve Çıldır sancaklarından toplanan vergiler ile Rus yönetiminde toplanan vergilerin miktarları karşılaştırıldığında öşür vergisi gelirlerinin toplam gelirler içinde en önde geldiği görülmektedir.

Kars Valiliği kıdemli memurlarından İsa-Sultan Şahtantinski 1879 yılında Kars Valisine sunduğu raporda halktan alınan vergileri belirtmiştir: öşür (ya da a’şar ya da başka bir deyişle behre), salyane, emlak vergisi, ağnam resmi, ihtisap resmi, temettü vergisi, bedel-i askeriye, orman resmi, gümrük resmi, pasaport tezkiresi, mürur tezkiresi, tuz vergisi, müskirat vergisi, tütün vergisi, damga resmi, yaylakiye, balık tutma ihalesi. Kars Sancağı aşarı 1870 yılında 30.000 Osmanlı lirasına ihaleye verilmişti. Ancak ihale bedeli genelde 20.000 lirayı aşmıyordu. Şahtantinski devletin

⁸⁹ BOA. İrade-i Şuray-ı Devlet “İ-ŞD” 7/341 “Atufetlu Efendim Hazretleri; Erzurum ve Muş ve Bayezid ve Kars ve çıldır sancakları arasında kain Soğanlı Ormanlarının muhafazası hakkında ittihazı lazım gelen tedabire dair...”

⁹⁰ Badem, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti”, s.194.

⁹¹ Çadırıcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”, s.105

Çıldır Sancağı bünyesindeki Ardahan, Çıldır ve Poshov kazalarıyla Göle nahiyesinin aşar miktarlarını bilmediğini, ancak tahminen Kars Sancağı aşarının yarısından az olacağını ifade etmiştir. Ancak 1291 Salnamesine göre 1873 yılı Kars ve Çıldır sancakları aşar geliri toplam 50.000 Osmanlı altın lirasından biraz fazla idi⁹². Çıldır Sancağının 1279 senesi öşrü 13 yük 80.250 kuruş olarak hesaplanmıştır⁹³. Çıldır Sancağının 1279 senesi ağnam rusumu 439.320 kuruş bedel ile ihale olunmuştur⁹⁴. Çıldır Sancağının Namervan Kazasının yurtluk ocaklık olan altı köyünün hâsılatı senelik 13300 kuruş bedel ile Abdurrahman ve Atıf beylere tahsis edilmiştir. Ayrıca kazanın dokuz köyü de daha sonra yurtluk ve ocaklık olarak bedel-i senevîsi 25474 kuruş ile aynı kişilere tahsis edilmiştir⁹⁵.

1293 (1877) yılında Çıldır Sancağının Ardahan Kazası ve Çıldır, Poshov ve Göle nahiyelerinin toplam vergi gelirinin yaklaşık 20.000 lira olduğu tahmin edilmektedir⁹⁶.

Genellikle taşrada Rüsumat Müdürlüğü vergi ile ilgili konularda birinci derecede ilgili birimdir. Çıldır Sancağı Rüsumat Memurları; Müdür, Baş Katip, Katib-i Sani ve diğer kaza ve nahiyelerdeki Rüsumat memurlarından teşekkül olunmuştur. 1288’de Çıldır Sancağına bağlı Ardahan Kazası Rüsumat Müdürlüğü’nün yapısı şu şekilde idi:

Ardahan Rüsumat Müdürlüğü

Müdür: Rağıb Bey

Katib: Erselan Efendi

Katib-i Sani: Mahmud Derviş Efendi

Çıldır Nahiyesi Rüsumat Müdürü: Mehmet Ağa

⁹² Badem, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti”, s.197.

⁹³ BOA, İ-MVL 500/22600 “Atufetlu Efendim Hazretleri Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyeden kaleme alınub melfufuyla beraber arz ve takdim kılınan mazbata-i melinden müsteban olduğu vecihle Çıldır Sancağının Ğayr-ı Ardahan varidat-ı öşriyesinin 1279 senesine mahsuben mahallince icra kılınan müzayedesinde 13 yük 80250 kuruş çıktığı inha kılınması üzerine ...10 Receb 1280”

⁹⁴ BOA, İ-MVL 493/22291, “Atufetlu Efendim Hazretleri mazbata-i ma’ruzası mealinden müsteban olduğu vecihle Çıldır Sancağı’nın ağnam rüsümü 79 senesine mahsuben 439.320 kuruş bedel ile mahallinden taleble ahdelere ihale olunarak .....10 Ramazan 1280”

⁹⁵ BOA, İ-MVL 429/18880, “Meclis-i Vala’dan kaleme alınub melfufıyla beraber manzur-ı aliye buyurulmak üzere arz ve takdim kılınan bir kıt’a mazbata-i ma’alinden müstefad olduğu vecihle Abdurrahman ve Atıf beylerin Çıldır Sancağı’nda Namervan kazasında Yurtluk ve Ocaklık vechiyle mutasarrıf oldukları karyelerden altı adedinin kuyud defterhane-i amireye muvafakatı cihetiyle hazinece zabtı bilicra bunların hasılat ve bedelat-ı seneviyesi olan 13360 kuruş bedel takdir ve münafaten muma-i ileyhaya maaş tahsis olunmuş ve haricde bırakılan ma’lumül esami dokuz adet karyenin dahi muma-i ileyhanın Yurtluk ve Ocaklıkları dahilinde olduğu anlaşılmiş olup bu halde mecmununun bedel-i senevisi olan 25475 kuruşunmahalli emvalinden.....18 Şaban 1276”

⁹⁶ Badem, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti”, s:201

Posof Nahiyesi Rüşumat Müdürü: Ağa Bey

Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi kazalarda vergi idaresi anlamında bir müdürlük teşkil edildiği gibi nahiyelerde de müdür makamında vergi memuru görevliler vardır.

Osmanlı Devleti II. Mahmut ile başlayan süreçte memur maaşlarını vergi gelirleri ve diğer gelirlerinden ödemeye başlamış, memurlar aylık maaş ile çalıştırılmışlardır. Çıldır Sancağı Posof Müdürü Ali Bey'in 1266 yılı maaşı 500 kuruş olup istifa edince yerine Erzurum hanedanından Halim Efendi aylık 750 kuruş ile atanmıştır. Ayrıca Penek Kaza Müdürü Mehmet Ali Bey'in ve diğer kaza müdürlerinin aylık maaşı 750 kuruştur⁹⁷. Çıldır Sancağına bağlı Posof, Tavusker ve Kiskim kaza müdürlerinin 1280 yılı aylık maaşları 750 kuruş, Çıldır kaza müdürünün geçmiş aylık maaşı da 500 kuruştur⁹⁸. 1279 senesi mart ayı başlangıcından Kanun-ı sani sonuna kadar Çıldır Sancağı (Çıldır, Oltu, Namerven ve Ardahan kaza müdür, katip ve sandık eminleri) idaresinde istihdam olan memurlara hazinece 17890 kuruş tahsis edilmiştir⁹⁹.

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılda ekonomik, siyasal v.b. alanlarda her ne kadar zor durumda olsa sosyal devlet anlayışından asla taviz vermemiştir. Bu anlamda devletin en uç bölgelerinden biri olan Çıldır Sancağı'ndaki halkın her problemi ile yakından ilgilenmiştir. Çıldır Sancağı'nın Göle kazasına bağlı Mehkerek karyesi sakinlerinden Ali adlı şahıs savaşta sakatlandığı için kendisine aylık 280 kuruş maaş bağlandığını "*Meclis-i Vala'yı ahkâm-ı adliyeden kaleme alınub melfufuyla beraber manzur-ı âli Cenab-ı Mülükane buyurulmak için arz ve takdim kılınan mazbatadan müsteban olduğu vecihle Çıldır sancağında kâin Göle kazasına tabi Mehkerek karyesi ahalisinden ve avniye miralay Arslan Bey takımından olub mesele-i harbiyede sakat olan Ali'ye emsali misüllü 280 kuruş maaş tahsisi zımında ifa-ı müktezasının Maliye Nezaret-i Celilesine havalesi tezkir kılınmış ise de olbab da her ne vecihle emr-u ferman hazret-i padişaha muteallik ve şerefsudur buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyarıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim. 26 Receb 1278*"¹⁰⁰. Görmekteyiz.

---

⁹⁷ BOA, İ-MVL 161/4672

⁹⁸ BOA, İ-MVL 294/11909

⁹⁹ BOA, İ-MVL,496/22441

¹⁰⁰BOA, İ.MVL 458/20544

2.4. POSTA ve TELGRAFHANELER :

19. Yüzyıl her alanda yenilik ve değişimlere sahne olduğu gibi iletişim alanında da çağın yeniliklerine göre bir değişim ve modernizasyon söz konusudur. . Klasik dönemde **Ulak** ve **Menzilhane** Teşkilatları aracılığıyla resmi haberleşme işleri yürütülüyordu. Menziller, Osmanlı haberleşme ve ulaşım teşkilatının son derece önemli bir unsuru olarak yollarda coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde, önemli devlet işleri ile ilgili haberlerin ve görevlilerin bir an önce ulaştırılması amacıyla konaklama noktaları şeklinde tesis edilmiş olan mekânlardır. Bu konaklama noktalarında haber getirip götürülen ulakların hizmetine tahsis edilmek üzere belirli sayılarda beygir bulundurulmaktaydı. Menzilin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli olan finansman ise, “menzilkeş” adı verilen ve menzilin bulunduğu yerleşim yerinin veya yakın çevre halkının avarız ve bedel-i nüzülleri mukabili gördükleri hizmetle ve ulakların, kullandıkları beygire karşılık, kendilerine daha önceden devlet tarafından tahsis olunan beygir ücretlerini menzilciye ödemek suretiyle sağlanmaktaydı. Menzil masrafları ayrıca, bir yerin mukataa mallarının ocaklık şeklinde menzile bağlanmasıyla veya gümrük malından da karşılanabilmekteydi. Eğer menzil masrafları menzilcilerin çekemeyecekleri derecelere ulaşırsa, o zaman “ımdadiyye” adıyla başka bir kazadan yardım tayin edilmekteydi¹⁰¹. Osmanlı Devleti’nde menziller, sadece haber amacıyla kullanılmamıştır. Ordunun sefere çıktığı anlarda ihtiyaç duyulan iâşe ve emtianın sağlandığı ve toplandığı mahaller olarak da vazife görmüştür. Ayrıca özel haberleşmede ve kısmen de olsa ticari mal naklinde de kullanılmıştır¹⁰².

II. Mahmut döneminde 1832 yılında mevcut teşkilatlara alternatif bir örgütlenmeye gidilmiş ve bazı devlet adamlarının da girişimiyle İstanbul ve Edirne arasında Posta Teşkilatı kurularak bu teşkilatın işleyişiyle ilgili kanunlar Avrupa’dan getirtilerek uygulamaya konulmuştu¹⁰³. Tanzimat’ın ilanından sonra haberleşme konusu yeniden gündeme gelmiş bu konuda Mustafa Sami Efendi Ticaret Nezaretine bağlı olmak üzere Posta Müdürü olarak görevlendirilmişti.(1840) Bu konuda gerekli hazırlıklar tamamlanarak Ekim 1840 tarihinde **Posta Nezareti** kurulmuştur. Bu

¹⁰¹ Yusuf Halaçoğlu, “XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı”, Ankara, TTK, 1995, s.166.

¹⁰² Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)”, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları. 2002, s.66.

¹⁰³ Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”, s.294.

gelişmelerin ardından resmi evrakların yanı sıra halkın mektup ve diğer posta malzemeleri de taşınmaya başlamıştı. Başta İstanbul olmak üzere taşrada hemen her vilayet ve sancakta postaneler açılmıştır. Yine 1840 yılındaki kanuna göre taşradaki bu postanelerin birer odalı ve hücreli veya dolaplı raflarla döşenmiş olması, görevlilerle gelenler arasında bir kapı veyahut pencere olması gerekiyordu. Odanın giriş kapısının üzerine “**Postahane**” levhası konulacaktı¹⁰⁴. Ayrıca terazi, sandık, defter, mühürler ve gerekli eşya ile tarife listeleri bulundurulacaktı. İstanbul dışında ilk postane müdürü Edirne’ye atanmış, ardından Ankara, Kayseri, Adana, Erzurum ve Trabzon gibi eyalet merkezlerinde posta idareleri kurulmuş daha sonra giderek taşranın her vilayetine yayılmıştır. Ayrıca eyalet merkezine bağlı kazalarda birer posta memuru görevlendirilmişti¹⁰⁵. 1868 yılına gelindiğinde posta teşkilatıyla ilgili yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuş ve posta teşkilatı yeniden yapılandırılmıştır. Posta teşkilatı, ilgili dairelere ayrılarak teftiş usulü getirilmiştir. Postalar genelde at veya yük hayvanlarıyla taşınmış, yer yer deniz ulaşımından yararlanmış ve ilk olarak 1847 yılında posta arabası kullanılmıştır. Yol güvenliği için de vali ve mutasarrıflara sadrazamlık makamınca yazıyla görev verilmiştir¹⁰⁶.

1840’lı yıllardan itibaren Avrupa’da kullanılan telgraflar Osmanlı ülkesine Kırım savaşı vesilesiyle İngilizler aracılığıyla gelmiştir. 19. Yüzyılın Osmanlı merkezîyetçiliğinin imdadına telgraf yetişti. İlk telgraf bağlantısı 16 Ağustos 1853 tarihinde İstanbul-Edirne arasında hizmete girdi. Bu hat Rusçuk üzerinden Avusturya şebekesine bağlandı¹⁰⁷. Önceleri telgraf, sadece ordu haberleşmeleri için Fransızca ve Latin harfleriyle yapılırken 1861’den sonra Türkçe yapılmaya başlanmıştır. 1868 yılına gelindiğinde İstanbul ve belli başlı bazı kentler arasında telgraf yazışmaları yapılabiliniyordu. Bu durum merkezi hükümetin taşra üzerindeki hâkimiyet ve kontrolünü arttırmıştır. 1876 yılına gelindiğinde hemen her tarafla telgraf iletişimi sağlanmıştı. Posta idaresi dışında şekillenen telgrafhanelerde vilayet merkezlerine bir müdür, müdür yardımcısı ve muhabere memuru görevlendirilirken; sancak merkezlerinde ise müdür ve muhabere memuru bulunuyordu.

---

¹⁰⁴ Cihat Kürkçüoğlu, “Şanlıurfa 1850-1950”, Şanlıurfa , Şurkav Yayınları, 2008, s.106.

¹⁰⁵ Çadircı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”, s.295.

¹⁰⁶ Çadircı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”, s.297.

¹⁰⁷ Ortaylı, “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı” s.151.

1872 yılında Posta ve Telgraf İdaresi adı altında iki kuruluş birleştirilmiştir. Böylece iki kuruluşun örgüt ve imkânları daha da artmıştır. Ayrıca Avrupa'dan her yenilik ve gelişme getirilmiş ve uygulanmıştır¹⁰⁸.

2.4.1. Çıldır Sancağı Posta İdaresi ve Telgrafhanesi:

Bu teşkilat Anadolu'da yayılmaya başladığından itibaren Erzurum'da da kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. 1860'lı yıllar itibarı ile ülke genelinde yaygınlaşan telgraf ve posta teşkilatı Erzurum Vilayetinden bağlı kazalara kadar yaygınlaşmıştır. 1288 Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır Sancağı merkezi olan Oltu'da telgraf müdürü Mehmet Faik Efendi, yanında muhabere memuru Cemal Efendi'nin görevli oldukları kayıtlıdır¹⁰⁹. 1293 tarihinde de aynı kişilerin müdür ve muhabere memuru olarak görev yaptıkları görülmektedir¹¹⁰. Ayrıca bu hizmetlerin yalnız sancak merkezi ile sınırlı kalmadığı buradan diğer kazalara da, özellikle Erzurum Vilayetine bağlı askeri üs olarak konumlandırılmış Ardahan kazasına halkın yardımları ile yeni bir telgraf hattının ulaştırıldığı bunun sonucunda atanacak memurların maaşları kazanın imkânları dâhilinde bulunduğu bundan dolayı gerekli memurların ve eşyaların(Posta alet ve edevatı malzemesi) gönderilmesi için başvurdukları anlaşılmaktadır¹¹¹. Ayrıca Ardanuç Rüştüye Mektebi öğrencilerinin kitap ihtiyaçları Posta yolu ile Erzurum'dan Ardanuç'a gönderilmiştir¹¹².

2.5. EĞİTİM VE ÖĞRETİM HİZMETLERİ

19 Yüzyıl başlarından itibaren Osmanlılarda eğitim alanında meydana gelen değişimler, Tanzimat döneminde medrese dışında yeni öğretim müessesesinin kurulması yolunda teşebbüslerin doğmasına sebep oldu.

¹⁰⁸ Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları", s.298.

¹⁰⁹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.126.

¹¹⁰ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 s.123.

¹¹¹BAO, İ-ŞD,27/1262 "Atufetlu Efendim Hazretleri; Şura-yı Devlet dahiliye dairesinin mazbata-i ma'ruzası malinden müsteban olacağı vecihle Erzurum vilayeti dahilinde mevki'i askeri ittihaz olunmuş olan Ardahan kasabasında i'ane-i ahali ile yapılan telgraf merkezi için lüzüm görünen memur maaşı zaten muvazene dahilinde ve iş bu bahası bulunan 12330 Frankik dahi hutut-u saire-i cedidenin eşya bahası olmak üzere gündelik muvazene ye idhal idilan mübalağadan taskisi imkan tahtında olduğuna mebni iktiza iden memurlar ile eşyanın irsal ve tedariki tezkir olunmuş olmağla irade-i seniye-i cenab-ı padişahı tevafuk eylediği halde mücibince ifay-ı müktezasına ibtidar olunacağı beyanıyla tezkire-i senaveri terkim olundu efendim.14 Receb 1290"

¹¹²BAO, MF-MKT, 35/76. "... Çıldır sancağına tabi Ardanuç kazası Rüştüyesi Mektebi şakirdi için Erzurum Vilayet-i Celilesinden talep olunan risaleler bir sandık derununa vaz' olunarak postaya teslim ve olbabda vilayet-i müşarünileyhaya yazılan bir kut'a tahrirat acizi dahi leffen irsal kılınmış olmağla vusulune mahalline isaliyle keyfiyetin iş'ar buyurulması. 25 Rebiülevvel 1293"

1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, yeni bir toplum oluşturabilmek için, yeniliklerin kalıcılığı için bilgili bir toplum, yeni bir seçkin tipi ve kadro oluşturmak gerektiğini biliyorlardı. İlk uygulama örgün ve yaygın eğitim kurumlarının açılmasıyla başladı. Eğitimde yenileşme hareketleri hem tarihi süreç içinde kaçınılmaz görünüyordu, hem de Avrupa kamuoyunu böylece kazanmak düşünülmüyordu. Avrupa'nın baskıları da yönlendiriciydi. Tanzimat döneminde, milli eğitim alanında yeni bir yönetim yapılanmasına gidildi. Tanzimat Fermanı'nın yayımından sonra Milli Eğitim alanında yapılması kararlaştırılan reformları gerçekleştirmek için gerekli tedbirleri düşünmek ve lüzumlu nizamları gerçekleştirmek üzere bir "Geçici Eğitim Meclisi"nin kurulması uygun görüldü. O zamana kadar eğitim işleri hakkında karar veren merciler ise, hiyerarşide aşağıdan yukarı doğru şunlardı¹¹³:

- 1) Meclis-i Umur-ı Nafia, (Kuruluşu: 7 Temmuz 1838),
- 2) Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali,
- 3) Divan-ı Ahkam-ı Adliye, (Kuruluşu: 31 Mart 1838).

Bu karar mercileri ve daha sonraki gelişmeler sonucunda ortaya çıkan en önemli çalışmalardan birisi muhakkak ki Rüşdiyelerin açılması olmuştur.

2.5.1. Rüşdiyelerin Açılması

Tanzimat öncesinde eğitim ve öğretim alanında çağdaşlaşma girişimleri Anadolu kentlerine yansımada. Mektep ve medrese dışında açılan yeni okulların tümü İstanbul'da buldukları gibi, mezunları da yine orada görevlendirilmişlerdir. Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve askeri Tıphane İmparatorluğun askerlik alanında gerek duyduğu elemanları yetiştirmek amacı ile açılmışlardı. Verdikleri hizmetler çok sınırlı kaldığından, ülke genelinde ve Anadolu'da etkinlikleri söz konusu değildi.

II. Mahmut döneminin son yıllarından başlanarak, diğer kurum ve kuruluşlarda yapılan yenilikler, eğitim ve öğretim alanında da kendini göstermektedir. 1838 yılında ülkenin ziraat, bayındırlık, sanayi, sanat ve her türlü fenniyle ilgilenmek

---

¹¹³ Necati Cemaloğlu "Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları Ve Sonuçları (1839-1876)" Gazi Üniv. Sos. Bil. Derg. s.154-164.

üzere “Meclis-i Umur-ı Nafia” (Bayındırlık İşleri Meclisi) oluşturuldu. Eğitim yararlı işlerden sayıldığından buraya bağlandı¹¹⁴. Bu meclis, 1839’da eğitim alanında yapılması düşünülen yenilikleri kapsayan bir lâyiha (rapor) yayınladı. Burada eğitimin yararlarına değiniliyor, ülkenin kalkınmasında, insanların varlıklı ve mutlu yaşamalarında önemli bir öge olduğu vurgulanıyordu. Çocukların mutlaka okula gönderilmelerinin sağlanması, bilgili öğretmenlerce sınıf usulüne göre ders görmeleri öneriliyordu. Ayrıca bağımsız bir “Maarif Teşkilatı” kurulması teklif ediliyordu¹¹⁵.

Bu öneriler, Meclis-i Vâlâ ve Dâr-ı Şura’da görüşülerek benimsenmiş, Padişahın onayı ile “Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti” adı altında kurulan bakanlığa eğitim işlerini düzenleme görevi verilmiştir. Ancak bu sıralarda “Mekteb-i Maarif-i Adli”den başka Rüşdiye mektebi bulunmuyordu. Bu yüzden Nezaret, Mekteb-i Maarif’in işleri dışında önemli bir etkinlik gösteremedi. 1846’da “Mekâtib-i Umumiye Nezareti” kurulana kadar çalışmalarını sürdürdü¹¹⁶.

Tanzimat’ın ilanı ile birlikte ülke yönetiminde askerlik ve maliye alanlarında yapılan düzenlemelerin yanısıra, eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması önemle ele alındı. Ancak öncelik askerlik ve yönetim işlerine verildiğinden, bir süre bu alanda önemli bir atılım yapılamadı. 1845 yılında “Meclis-i Maarif-i Muvakkat” adı altında yeni bir kurul oluşturuldu. “İlim ve fennin yaygınlaştırılması ve eğitim işlerinin bir düzene konulması” ile görevlendirildi. Meclis, Babıali’de haftada iki defa toplanarak eğitimin ıslahı ile ilgili sorunları tartışarak, görüşlerini Meclis-i Vâlâ’ya bildirecekti. Nitekim bu doğrultuda yapılan görüşmeler ve tartışmalar 1846 Temmuz’unda sonuçlandırılıp, Meclis-i Vâlâ’ya bildirildi¹¹⁷.

Sibyan mekteplerinin yeniden düzenlenmesi, Rüşdiyelerin herkes için öğrenimi gerekli ilimlerin okutulduğu eğitim kurumları olarak faaliyet geçirilmesi, İstanbul’daki bütün teb’a çocuklarının devam edebileceği ve her türlü ilmin okutulduğu bir “Darülfünun” kurulması önerilmekte idi. Sürekli bir “Maarif Meclisi” teşkili de isteniyordu¹¹⁸.

Tasarıya göre eğitim sistemi ilk, orta ve yüksek olmak üzere düşünülüyor, her derecedeki okulların, belirlenecek kurallara göre öğretim yapması öngörülüyordu. Bu

¹¹⁴ Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”, s.284.

¹¹⁵ Niyazi Berkes “Türkiye’de Çağdaşlaşma” İstanbul, 1973, s.161

¹¹⁶ Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”, s.285.

¹¹⁷ Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”, s.285.

¹¹⁸ Cahit Yalçın Bilim, “Tanzimat Döneminde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma” (1839-1876), Eskişehir, 1984,s.22.

öneriler, Meclis-i Vâlâ'da benimsenmiş, bir mazbata ile Abdülmecit'e sunulmuştur. Padişahın onayı üzerine 17 Temmuz 1846'da "Meclis-i Maarif-i Umumiye" kurulmuştur. Nafia Nezareti bünyesinde oluşturulan bu kurul, ülkenin bütün eğitim ve öğretim işlerini görüşüp gerekli kararları almakla yetkili idi. Alacağı kararların uygulanması için ayrı bir örgütlenme gerekli görüldüğünden, 8 Kasım 1846'da "Mekâtib-i Umumiye Nezareti" kuruldu. Görevi Sibyan mekteplerinin ıslahı ve rüşdiye mekteplerinin çoğaltılması olarak belirlenmişti. Bu sıralarda tamamen ulemanın denetiminde olan sibyan mekteplerinde önemli bir düzenleme yapmak mümkün değildi. Rüşdiyelerin çoğaltılması ise İstanbul ve merkeze yakın büyük kentlerden başlanarak 1847 yılından itibaren gerçekleştirilmeye başlandı¹¹⁹.

Anadolu kentlerinde eğitim için bu dönemde yapılan en büyük yenilik rüşdiyelerin açılması olayıdır. 1847 yılında İstanbul'da faaliyete geçen ilk rüşdiyeden sonra diğerleri de açılmış ve 1853'e gelindiğinde sayı 10'a yükselmişti¹²⁰. İstanbul rüşdiyelerinin başarılı eğitimi, aynı kurumun diğer kentlere de açılmasını hızlandırdı. 1 Temmuz 1853 tarihinde başlıca büyük kent merkezlerinde 25 rüşdiye açılmasına karar verildi. Bunlardan yedisi Anadolu'da ön beşi Rumalı'de ve üçü Ege Adaları'nda kurulacaktı. Karar doğrultusunda gerekli ödenek ayrılarak uygulamaya geçildi. İmparatorlukta ilk taşra rüşdiyelerinden yedisi Bosna'da biri Tekirdağ'da olmak üzere 1855 yılında faaliyete geçti. Bir yıl sonra bu sayı on üç'e çıkmıştı. Anadolu tarafında ise ilk rüşdiyeler 1859'da Yozgat, İzmir, İzmit, Karahisar-ı Şarkî ve Kastamonu'da açıldılar¹²¹. Bundan sonrada sayı hızla arttı ve 1869'a gelindiğinde Anadolu'da rüşdiyeler, 58'i buldu. 1869-1870 Devlet Salnamesinde verilen bilgilere göre Bursa, Yozgat, İzmir, Karahisar-ı Şarkî, Kastamonu, Alaiye, İsparta, Biga, Konya, Trabzon, Sivas, Tarsus, Samsun, Van, Burdur, İnegöl, Çankırı, Niğde, Sinop, Bursa Yenişehir, Amasya, Erzurum, Aydın, Balıkesir, Bolu, Geyve, Merzifon, Ereğli, Çeşme, Zile, Karahisar-ı Sahip, Antalya, Bayezid, Maraş, Manisa, Oltu, Bayburt, Seferhisar, Kars, Pertek, Kemah ve Ankara gibi kent merkezlerindeki 58 okulda 5450 öğrenci öğrenim görüyordu¹²².

¹¹⁹ Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları", s.285.

¹²⁰ Bilim, "Tanzimat Döneminde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma" (1839-1876),s.45.

¹²¹ Bilim, "Tanzimat Döneminde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma" (1839-1876),s.46.

¹²² Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları",s.286.

Yeni okulların açılması ile birlikte kent merkezlerinde bina yapımı, öğretmen bulma ve benzeri eğitim sorunları gündeme gelmişti. Yasal düzenlemeler, hükümet merkezinde alınan önlemlerin yanısıra kent merkezlerinde de öğretim ile ilgilenmek üzere özel kurullar oluşturulmaya başlandı. Özellikle 1864 düzenlemesinden sonra Vilayet merkezlerinde “Maarif Meclisleri” kurulmuş ve birer “Maarif Müdürü” görevlendirilmeye başlanmıştır.

2.5.2. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

Tanzimat’ın ilanından 1869 yılına kadar geçen sürede eğitim ve öğretim alanında yapılan düzenlemelerle klasik Osmanlı öğretimi yanısıra çağdaş denilebilecek yapıda düşünülmüş yeni bir anlayışın yavaş da olsa yerleştiği görülüyor. Medresenin yetersizliği, kendi kendini yenileyememesinin yanında yeni yönetimin gerektirdiği elemanların yetiştirilmesi mecburiyeti, rüşdiye ve benzeri okulların açılmasında en büyük etkendi. Batılı ülkeler yapılan yenilikleri yeterli görmüyorlar, hristiyanlara tanınan hakların uygulamaya konulmadığını ileri sürerek İmparatorluğun içişlerine karışıyorlardı. İlgilendikleri en önemli konuların başında eğitim-öğretim geliyordu. 22 Şubat 1867’de Fransa, Islahat Fermanı ile vaadedilen reformların gerçekleştirilmesi için verdiği notada Osmanlı eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesini de istiyordu. Hristiyan okullarının korunması, yenilerinin açılması, İmparatorluktaki bütün okulların karma hale getirilmesi, herkesin yararlanabileceği kütüphaneler açılması öneriliyordu. Padişah, üst düzey yöneticileri ve Maarif Nazırı da Fransa’daki öğretim düzenini beğeniyorlardı. Nitekim Maarif Nazırı Savfet Paşa’nın başkanlığında oluşturulan kurul, bir yönetmelik hazırlayarak eğitim-öğretim işlerini yeniden düzenledi. “1869 Nizamnamesi” denilen bu yönetmeliğe göre şöyle bir örgütlenme öngörüyordu:

Maarif Nezareti; Meclis-i Kebir-i Maarif, Vilayet Maarif Meclisleri; Muhasebe ve Maarif Sandıklarından oluşacaktı. Hükümet merkezindeki Meclis-i Kebir-i Maarif (Büyük Maarif Meclisi) ilmiye ve idare dairelerine ayrılıyordu. Türkçe’yi iyi bilen bir yabancı dile vakıf sekiz dahili, yeterince harici üye ve bir katipten kurulan İlmiye Dairesinin yüksek mekteplerin nazır ve müdürleri doğal üyeleri idiler. Görevi, mektepler için gerekli kitapları telif ve tercüme ettirmek, Avrupa okullarıyla ilişki kurmak ve Türkçe’nin gelişmesini sağlamak şeklinde belirlenmişti. (Nizamnamenin 133-137. maddeleri). Yarısı Müslüman, yarısı

Müslüman olmayan üyeden oluşan idare dairesi ise ülkedeki bütün mekteplerin, maarif meclislerinin, kütüphane, müze ve matbaa işlerine bakacaktı. Eğitimle ilgili her türlü plan, proje ve programları hazırlayacaktı.

Meclis-i Kebir-i Maarif ise, yılda iki defa Maarif Nazırı'nın başkanlığında toplanacak, sözü edilen dairelerin çalışmalarını, önerilerini değerlendirerek karara bağlayacaktı. Vilayet merkezlerinde maarif müdürlerinin başkanlığında iki muavin, dört müfettiş, bir muhasip, bir sandık emini, Müslüman ve Müslüman olmayan üyelere oluşacak; Vilâyet Maarif Meclisleri ise, Maarif Nezareti'nin vilayetlerdeki şubeleri olarak faaliyet göstereceklerdi.(143-152. maddeler).

Maarifi Umumiye Nizamnamesi 1 Eylül 1869'da yayımlandı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin bazı maddeleri şunlardır¹²³:

1. Her mahalle ve köyde en az bir sıbyan mektebi bulunacak, Müslüman-hıristiyan karışık yerlerde her toplum için ayrı bir mektep bulunacaktır.
2. Sıbyan mekteplerinin inşa, tamir ve öğretmen masrafları ilgili toplum tarafından karşılanacaktır.
3. Öğretmenler (yapılacak) nizamnameye göre seçilip atanacaktır.
4. Sıbyan mekteplerinin öğretim süresi 4 yıldır ve programı şöyledir: Ūsûl-i Cedide veçhile Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Ahlâk risaleleri, İlmihal, Yaz Talimi, Muhtasar fenn-i Hesap, Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Cografya, malûmat-ı Nafia risaleleri.
5. 4 yıllık süreden sonra hafızlığa çıkmak isteyen öğrenciler bir süre daha okulda kalabilirler. Hıristiyan sıbyan mekteplerinde kendi dinleri ve Osmanlı tarihi kendi dilleri ile okutulacaktır.
6. Kızların 6-10, erkeklerin 7-11 yaşları arasında mektebe devamları zorunludur.
7. İlköğretim zorunluluğunun uygulanışı ve buna uymayan ana babalara verilecek para cezalarıyla ilgilidir. Nizamname, yalnızca bedenî-ruhî önemli kusuru olan çocukların, ailesinin geçimini sağlamak zorunda olan çocukların, en az yarım saat uzaktabir okula gitmesi gerekenlerin, evinde okuyup yazma öğrenenlerin vs. devam zorunluluğundan muaf tutulduklarını belirtiyor.

---

¹²³ Akyüz, Yahya, "Türk Eğitim Tarihi, Başlangıçtan 1998'e" İstanbul, Alfa yayınları, 1989, s.181-182.

8. Bir yerde iki sıbyan mektebi varsa, bunlardan bir, kızlara, öteki erkeklere ayrılacaktır. Böyle olmayan yerlerde, kızlara mahsus mektepler yapılınca kadar onlar erkek çocuklarla aynı mektebe gidecekler, fakat onlarla karışık oturmayacaklardır.

9. Aynı kız sıbyan mekteplerinin hoca ve dikiş ustaları kadın olacak, fakat yeterli sayıda ehliyetli muallimler yetişinceye kadar “musin ve edip adamlardan muallim tayini caiz” olacaktır.

10. Rüşdiyelerin 500 evi geçen kasabalarda kurulması zorunludur. Okulların yapım masrafları ve muallim maaşları illerin maarif idaresi sandığından karşılanacaktır. Öğretim süreleri 4 yıldır ve sıbyan mekteplerini bitirip şهادetname alan öğrenciler sınavsız kabul edilir. Nizamname erkek ve kız rüşdiyelerinin programlarını da ayrıntılı olarak ifade etmiştir.

11. Ortaöğretimin üst basamağını teşkil etmek üzere il merkezlerinde okullar açılmasını öngörmüş ve bunlara da Sultaniye demiştir. Bu okullar, Rüşdiye üzerine 6 yıllık bir öğretim vereceklerdir.

12. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, İstanbul’da bir Darülfünun-ı Osmanî kurulacağını belirtmektedir. Ayrıca, ayrıntılı programı da belirtilmektedir.

13. Nizamname, Osmanlı tebaasının ve yabancıların özel okul açma esaslarını ve ceza usul ve uygulamalarını da belirlemiştir.

Nizamname, okulları umumi ve hususi olarak ikiye ayırıyordu. Sıbyan mektepleri, rüşdiye, idadi ve sultanilerle yüksek öğretim kurumları olan Dârülfünun, Dârümuallimin, Dârümuallimat, umumi mektepler arasında sayılıyordu. Hususiler ise Müslüman, Müslüman olmayan Osmanlı uyruğu ile yabancıların açacakları özel kurumlardı.

Her köy ve mahallede bir sıbyan; 500 evli kasabalarda rüşdiye; 1000 haneli olanlarında idadi, vilayet merkezlerinde sultani, İstanbul’da kız ve erkek muallim mektepleri ve bir darülfünun, ayrıca uygun yerlerde kız rüşdiyeleri açılması öngörülüyordu. Sıbyan ve rüşdiyeler Müslüman, Müslüman olmayanlar için ayrı, kızlar için ayrı, diğerleri ise karma olacaktı. Bütün okullarda Osmanlı uyruğu diplomalı öğretmenler ders verecekler, terfilerinde “liyakat ve kıdem” esas alınacaktı.

Devlet bütçesinden ayrılan ödenek, her türlü bağışlar, tahsis edilen vakıf gelirleri ve öğrencilerden alınacak harçlarla öğretim giderleri karşılanacaktı. Bu paralar “Maarif Sandıkları’nda toplanıp harcama buraca yapılacaktı.(192-198.

maddeler). Muallim-i evvele 800, muallim-i saniye 500, Mubassır'a (gözetmen) 250, okul hademesine 150 kuruş aylık ödenecekti. İlköğretimin bina, araç-gereç giderleriyle öğretmen aylıkları, halktan toplanacak iane ile karşılanacaktı¹²⁴.

1869 nizamnamesinin getirdiği temel ilkelere uygun olarak imparatorluğun her tarafında rüştiyelerin hızla açıldığını görüyoruz. 1848-1869 döneminde 138 rüştiye açılmışken, 1869-1876 yılları arasında sayı 287'i geçmiştir¹²⁵.

2.5.3. Çıldır Sancağı'nda Eğitim

Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı ile başlayan eğitimdeki yenilikleri İmparatorluğun her tarafında uygulamaya koydu. Bu bakımdan başta Rüşdiyelerin açılması olmak üzere yeni eğitim müesseseleri Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Çıldır Sancağında da açıldı. 5 Muharrem 1284/1867 tarihli belgeden Hükümet Konağı olarak bir evin aylık 500 kuruşa kiralandığı ve daha sonra bu evin darlığından dolayı geniş olan Rüştiye Mektebinin hükümet konağına çevrildiği anlaşılmaktadır. Yeni Rüştiye Mektebinin inşasına halkın yardımları sonucunda başlanarak alt katı tamamlanmış olmasına rağmen tamamı için 15.000 kuruşa ihtiyaç olduğu Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir¹²⁶. Çıldır'da Müslüman ahali ile birlikte gayrimüslim ahali de eğitimleri için kendi okullarını açmışlardır.

1871 tarihli Salnameye göre; Oltu merkez kaza ve diğer kaza ve nahiyelerin eğitim kurumlarının durumları şöyledir¹²⁷;

¹²⁴ Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları", s.288.

¹²⁵ Bilim, "Tanzimat Döneminde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma" (1839-1876),s.52.

¹²⁶ BAO, İ-MVL,572/25681.

¹²⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.150.

Tablo:2-9 1288(1872) Yılı Çıldır Sancağındaki Okullar

Kaza ve Nahiyeye isimleri	Hiristiyan Sıbyan Mektebi	Müslüman Sıbyan Mektebi	Medrese
Oltu kazası	3	25	50
Mamervan nahiyesi	4	13	30
Tavusker nahiyesi	-	12	10
Penek Nahiyesi	-	15	20
Göle nahiyesi	-	8	5
Poshof nahiyesi	-	7	15
Çıldır Nahiyesi	-	5	-
Ardanuç kazası	4	23	30
Şavşad nahiyesi	3	17	50
Ardahan kazası	-	30	100
Toplam	14	155	310

Çıldır Sancağının nüfus yapısına uygun olarak hem mektep hem de kiliseler mevcuttur. 1877'de ise durum şöyledir:

Tablo:2-10, 1293(1877) Yılı Çıldır Sancağındaki Okullar

Kaza ve Nahiyeye isimleri¹²⁸	Hiristiyan Sıbyan Mektebi	Müslüman Sıbyan Mektebi	Mekteb-i Rüşdiye	Medrese
Oltu kazası	3	25	1	3
Mamervan nahiyesi	4	15	-	1
Tavusker nahiyesi	-	12	-	-
Penek Nahiyesi	-	15	-	1
Göle nahiyesi	-	8	-	-
Poshof nahiyesi	-	7	-	-
Çıldır Nahiyesi	-	8	-	-
Ardanuç kazası	4	22	-	-
Şavşad nahiyesi	2	17	-	1
Ardahan kazası	-	20	-	3
Toplam	13	149	1	9

1871'deki medrese sayısı 1877'de çok ciddi bir şekilde azalmış, bunun yanı sıra 1877 yılında bir Rüşdiye mektebi açılmıştır.

Çıldır Sancağı merkezi Oltu'ya taşınır taşınmaz ilk olarak Rüşdiye mektebinin yapılması gündeme alınmıştır. Daha önceki Rüşdiye Mektebinin Hükümet Konağı'na dönüştürüldüğü bunun yerine yeni bir Rüşdiye Mektebi'nin halkın yardımları sonucu alt katın tesviyesinin yapıldığı ancak işin tamamlanması için gerekli 15.000 kuruşa ihtiyaç olmuş ve bu miktarın hazinece karşılanması için gerekli yazışmalar yapılmıştır. Bu yazışma 1867 de yapıldığı halde mektebin faaliyete tam geçmesi bir hayli gecikmeli olarak ancak 1877(1293) Erzurum Vilayet Salnamesinde Rüşdiye Mektebi'nin varlığı karşımıza çıkmaktadır¹²⁹.

¹²⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 s.151.

¹²⁹BAO, I-MVL,572/25681. ".....iane-i inşa edilen ve vüs'atlice bulunan Rüşdiye Mektebi'nin Hükümet Konağı ittihazi ile diğer bir Rüşdiye Mektebinin inşasına karar verilerek i'ane-i ahali ile alt katı tesviye olunmuş ise de ikmal-ı noksanı 15.000 kuruşa muhtaç olduğuna mebni meblağ-ı mezburun canib-i miriyeden şukkası mahallinden inha olundığını beyanla icra-ı icabına dair maliye nezaret-i celilesinin tezkiresi üzerine Meclis-i Vala'dan kaleme alınan mazbata leffen arz ve takdim kılını...5 Muharrem 1284"

1876/1877 yıllarında Ardanuç'ta da Rüşdiye Mektebi açılmıştır. Bu mektebin hoca ihtiyacı Maarif Meclisi tarafından yapılan imtihan sonucu atama usulu ile giderilmiştir. Buraya Dârümuallimin sınıf-ı evvel talebesinden Ardahan'lı Hürşid Efendi imtihan sonucu 1292 senesinde aylık 600 kuruş ile muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir. Kendisine masrafları için 1005 kuruş harcırah verilmesi Maarif Meclisi'nce de uygun görülmüştür¹³⁰. Yine Ardanuç Mekteb-i Rüşdiyesi'ne muallim-i sani olarak 315 kuruş aylıkla Süleyman Re'fet Efendi tayin edilmiş, ayrıca aylık 80 kuruş ile bir nazır (yardımcı) atanmış bir senelik masraflar için 1000 kuruş mutasarrıflığa tahsis edilmiştir¹³¹. Yine aynı tarihlerde Rüştiye öğrencileri için Erzurum Vilayetinden ihtiyaç olan kitaplar posta ile gönderilmiştir¹³². Atanan hocaların maaşlarının yanı sıra yol ve diğer masraflarının da düşünülerek belli bir tahsisatın yapılmış olması personelin özlük haklarının ve öğrencilerin ders dökümanları olan kitap ihtiyaçlarının karşılanması son derece önemsendiğini görmekteyiz.

---

¹³⁰ BAO, MF-MKT, 40/116. “ *Bâb-ı Âli'ye Ardanuç Mekteb-i Rüşdiyesine Dârümuallimin sınıf-ı evvel talebesinden Ardahanlı Hürşid Efendi'nin indelimtihan ehliyet tebeyyün eylediğinden doksan iki senesi maarif-i buraca idarecesini beşinci fasliyle üçüncü maddesinde muharrir tertibden şehrin 600 kuruş maaşla mekteb-i mezkur muallim-i evveline ta'yini ve fasl-i mezkurin onuncu maddesindeki zuhurat masrafından mumaileyhe 1005 kuruş harcırah i'tası meclis-i maarifde tensib olunmağla muvafık, irade-i aliye cenab-ı vekaletpenahileri buyurulduğu halde keyfiyetin maliye nezaret-i celilesine emr ve havale buyurulmuş babında..... 11 Şaban 1293.*”

¹³¹ BAO, MF.MKT,29/169. “ *Erzurum Vilayet-i Celilesine; Vilayet-i Celilenin dahilinde vaki' Ardanuç kazası mekteb-i rüşdiyesi için mahallince intihab olunan Süleyman Refet Efendi'nin şehrin(aylık) 315 kuruş maaşla Muallim-i Sani ta'yini ve yine mahallince 80 kuruş aylıkla bir Nazır buraya intihab ve istihdamıyla bu mektebe senevi 1000 kuruş masarîf mutasarrıfa tahsisi vukubulan işgarane-i istifadeleri üzerine meclis-i maarifde bittensibleri istibdana mütaallik buyurulan irade-i aliye mücibince maliye nezaret-i celilesince ve nezaret-i acize-i iktizası icra kılınmış bulunduğundan mahallince rah-i ifay-ı mutasarrıflığı.. 2 C. 1292*”

¹³² BAO, MF-MKT, 35/76. “.. *Çıldır sancağına tabi' Ardanuç kazası Rüşdiyesi Mektebi şakirdi için Erzurum Vilayet-i Celilesinden talep olunan risaleler bir sandık derununa vaz' olunarak postaya teslimen ve olbabda vilayet-i müşarünileyhaya yazılan bir kut'a tahrirat acizi dahi leffen irsal kılınmış olmağla vusulüne mahalline isaliyle keyfiyetin iş'ar buyurulması. 25 Rebiülevvel 1293*”

III. BÖLÜM

ÇILDİR SANCAĞI'NIN ADLİ VE ASKERİ YAPISI

3.1. TANZİMAT SONRASI ADLİ DÜZENLEMELER

Osmanlı Devleti'nde adalet işleri kazaskerler tarafından yerine getirilmekte idi. Kadıların atanmaları kazaskerlerin arzı üzerine padişah tarafından verilen beratla olurdu. Taşrada hukuki birimin başında “kadı” ve kadılar tarafında daha küçük yerleşim birimlerine vekâleten gönderilen “naib” bulunurdu. Hukukla ilgili bütün sorunlar İslam hukukunun öngördüğü kurallara göre şeriat mahkemelerinde görüşülüp sonuçlandırılıyordu. Tanzimat döneminin başlarına kadar bu kurumun dışında hukuk alanında başka yetkili kurum yoktu. Şeriat hükümlerinin geçerli olduğu mahkemelerde yalnız anlaşmazlıklar değil, şehir ve kasabaların belediye işleri, alım-satım işlemleri, vekâlet, vaset (noter işlemleri) gibi geniş bir kitleye hitap eden işlerin yanı sıra, merkezden gönderilen emir ve fermanların halka duyurulması, vergilerin dağıtımı gibi işlerde bu görevlilerin sorumluluklarındandı. Bu yönüyle klasik dönemde yönetimle yargıyı birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak 17.ve 18.yüzyıldan itibaren her alanda başlayan değişim adalet teşkilatına da yansımış, 19.yüzyılın başında taşrada yönetimle yargı birbirinden ayrılarak görev ve yetkileri netleşmiştir. II. Mahmut döneminde hukuk alanındaki bozulma ve kadıların görevi kötüye kullanmalarının önüne geçebilmek gibi amaçlarla hazırlanan yasa “*Tarik-İ İlmiye'ye Dair Ceza Kanunnamesi*” (İlmiye sınıfına ait ceza yasası) Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce yürürlüğe girmiştir. Kadı ve naiblerin görevli oldukları yerleşim yeri merkezinde bir konakları bulunur, bu konaklarda hizmetçiler, kethüdalar ve çuhadarlar görev yapardı. Kadı kethüdaları bugünkü anlamda özel kalem müdürü görevini yerine getiriyorlardı. Çuhadarlar daha çok kadının mahkeme dışındaki görevlerinin yerine getirilmesinden mesul kişilerdi. Kadıların şehir halkı ile olan ilişkileri ileri düzeydeydi. Halkın başı sıkıştıkça ve her türlü sorununun çözümünde ilk başvurdukları yer kadılardı. Kadılar aynı zamanda hükümet ile şehir halkı arasındaki ilişkileri düzenlemek konusunda da aktif rol alırlardı

3.1.1. Mahkemeler

Osmanlı Devleti'nde mahkemelerde İslam hukukunun gereklerine göre yargılama görevi kadıların idi. Bu yargılama “mahkeme” denilen bir dairede görülüyor ve “Meclis-i Şer” denilen kurul bu dairede toplanarak görevini yapıyordu. Mahkemelerin giderleri ve tamirâtı da ya bir vakfın gelirleri buraya bağlanarak veya ödenen vergilerden pay ayrılarak karşılanıyordu. Mahkemelerde kadıların dışında başkâtip, kâtipler, muhızırbaşı ve yeteri kadar muhızır bulunurdu. Bu görevlilerin dışında mahkemelerde şehrin ileri gelenleri de bazı önemli davalarda hazır bulunurlardı.

Tanzimat döneminde her alanda olduğu gibi adli alanda da öncekileri de kapsayacak önemli değişiklikler yapılmıştır. Merkezde kurulan *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye* hem adli işleri hem de yönetim işlerini bir arada yürütüyordu (1253/1837). Sınırlı yasama yetkisi de bulunan bu meclis, aynı zamanda yüksek bir mahkeme

¹ gibi çalışarak üst düzey memurların, ağır suçluların ve Tanzimat hükümlerine aykırı davrananların yargılamalarının yapıldığı bir kurum haline gelmişti. Bu görev gittikçe ağırlaşınca kurum 1854 yılında iki kısma ayrılmış yasa ve yönetmelik hazırlama görevi *Meclis-i Ali Tanzimat* adında oluşturulan yeni bir kuruma bırakılmış adli işler ise yine *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye*'ye bırakılmıştır. Adli alanda yapılan bu düzenlemelerde yeterli olmayınca 1868 yılında bu defa “*Şura-i Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye*” olarak iki kısma ayrıldı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyeleri seçilerek atanmakta idi. Yüksek mahkeme sıfatıyla iki kısımda örgütlenmişti: “*Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i İstinaf*” Temyiz mahkemesi de kendi içinde kısımlara ayrılıyordu. Vilayet ve Liva merkezlerinde cinayet ve adi hukuk davalarını temyiz etmekle görevlendirilmişti. İstinaf mahkemeleri ise yine kendi içinde sınıflandırılrsa da ceza, hukuk ve ticaret davalarında en son tetkik ve karar organıydı. Bu mahkemelerin üyeleri ancak mahkeme kararıyla görevden alınabiliyordu. Padişah ve hükümet bu mahkemenin çalışmalarına müdahale edemiyordu. Böylece ilk kez yargı ve yönetim iki erk olarak ayrılmıştı. Bu değişiklikler eyalet ve sancak merkezlerinde de kendini göstermiş, buralarda kurulan meclisler şeriat mahkemeleri dışında yargılama yapabiliyorlardı. Kadı ve naibler bu meclislerde üye konumundaydılar. Bu meclislerin diğer

¹ Ahmet Akgündüz- Said Öztürk, “Bilinmeyen Osmanlı” İstanbul, OSAV Yay, 1999, s.413.

faaliyetlerinin (maliye, güvenlik vb.) yanı sıra mahkeme gibi çalışmalarını sorunlara yol açmış; ticari ilişkilerde Avrupa ile olan ilişkilerle birlikte ortaya çıkan ekonomik sorunlar yeni örgütlenmeyi zorunlu kılıyordu. Bu doğrultuda büyük kent merkezlerinde **Ticaret Mahkemeleri** kuruldu. Bu mahkemeler ancak 1868’li yıllarda yaygınlaştı (1868’de kurulan ticaret mahkemesi sayısı 64 olmuştur.) önceleri Ticaret Bakanlığına bağlı çalışan bu mahkemeler 1875 yılına gelindiğinde Adalet Bakanlığına bağlanmıştır. Ticaret Mahkemeleri yönetim, maliye davalarının yanı sıra devlet memurlarının yargılanmalarına da bakabiliyordu. Ancak bu tür idari davalara bakmak ve Avrupa devletlerin iç işlerimize müdahalelerinin önüne geçmek amacıyla “*Nizamiye Mahkemeleri*” kurulmuştur. Bu mahkemeler Müslim gayri Müslim bütün halkı kapsıyordu. Evlenme, boşanma, miras, tapu vb.(Şeriat Mahkemelerinin görevleri dışında kalan davalar) gibi anlaşmazlıkların dışında kalan konular bu mahkemelerin görev alanındaydı. Bu mahkemelerin taşra teşkilatı, her nahiyede bir **Sulh Mahkemesi**(basit davalar için), kaza merkezlerinde **Deavi Meclisi**, sancak merkezlerinde “*Hukuk Ve Cinayet Temyiz Meclisi*” şeklinde oluşturularak örgütlenmişti. Sancak merkezlerinde kurulan hukuk ve temyiz meclisleri hâkimin başkanlığında yedi üyeden ibaretti, altı üye Müslim ve gayri Müslimleri temsilen bulunuyor hukuktan anlayan bir üye de hükümetçe görevlendiriliyordu. Bu meclisler kaza dava meclislerinin istinaf yolu açık olmak üzere karara bağlanan davalara bakarlardı. Ayrıca yıllık geliri 500 kuruş olarak belirlenen mülki davalara kesin, daha fazla olanlara ise temyiz yolu açık olmak şartıyla bakarlardı. Cinayetle ilgili davaları görüştüktan sonra dosyayı vilayet hukuk ve cinayet temyiz mahkemelerinde gönderirlerdi. Yeni dönemde kurulan bu mahkemeler işleyiş bakımından Avrupa mahkemeleriyle benzer özellikler taşıyordu. Ancak hâkimlerin(mahkeme başkanlarının) atanması şeyhülislam tarafından yapılıyordu. Mahkemelerin geri kalan üyeleri iki yıllığına halkoyuyla seçilirdi. Avrupa devletlerinin baskısıyla bu mahkemelerin üyelerinin yarısı Müslim yarısı gayrimüslimlerden oluşmakta idi. (hukuk eşitliği prensibi gereği)

3.1.1.1. Vilâyet Mahkemeleri

Vilâyet Nizamnâmesi'ne göre, vilâyetlerde **büyük meclis-i temyiz-i hukuk ve cinâyet** bulunacaktı. Bu meclis, menkul ve gayrimenkul mallara dâir hukuk dâvâları ile livâ meclisi temyiz-i hukuk ve cinâyet tarafından hukukî ve cinaî dâvâlara dâir

verilen hükümlerden gerek usulen ve gerek nizâmen istinafi mecburi olanlarla, alâkalılar tarafından istinaf edilenleri yeniden görerek neticelendirirdi. Bu meclis, müfettiş-i hükkâm-ı şer' riyasetinde² mümeyyiz adı verilen ve halk tarafından seçilen üçü müslüman ve üçü gayrimüslim altı âzâdan teşekkül edecek; yine livâlarda olduğu gibi bu meclise de merkezce hukuka vâkıf bir memur tâyin edilecektir. Bu meclis de şer'iyeye ve cemaat mahkemelerinin ve meclis-i ticaretin vazife sahasına giren dâvâların dışında kalan dâvâları görecekti³. Vilâyette meclis-i temyiz tarafından görülüp neticelendirilen dâvâlar müfettiş-i hükkâm-ı şer' ve âzâlarca imzalanıp vâliye arz olunacak; vâli salahiyeti dâhilinde ise hükmü yerine getirecek; değilse merkeze gönderecekti. Böylece vilâyetlerdeki büyük meclis-i temyiz, livâlardaki meclis-i temyizden verilen kararların istinaf mercii vazifesi yapacaktı. Derin tedkikat gerektiren hukuk ve ceza dâvâlarında divan-ı temyiz âzâlarının bazısı bir araya gelerek alt komisyonlar teşkil edebilecekti. Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi'ne göre, meclis-i temyiz-i cinâyet, o vilâyete bağlı livâlarda görülen cinâyet dâvâlarının tedkik edildiği ve re'sen kendilerine havâle olunan bazı mühim cinâyet dâvâlarının müsakil olarak görülerek alâkalı kanun hükmünün tatbik edildiği bir mahkemedir. Kazâlardaki meclis-i deâvilerin verdiği hafif kabahat suçlarına dâir hükümlerden bir ay kadar hapis ve para cezası ihtiva edenleri kaymakamlar; livâlardaki meclis-i cinâyetlerin verdiği hükümlerden bir yıla kadar hapis cezası ihtiva edenleri mutasarrıf tarafından icra olunurdu. Bunların üzerindeki cezaları ihtiva eden mahkeme hükümleri ile vilâyette meclis-i cinâyet tarafından verilen ve hapis cezasının son sınırına kadar olan cezaları hâvi hükümler vilâyet makamına arz edilir; burada tasdik olunduktan sonra yerine getirilirdi. Bunun da üzerindeki ve umumiyetle kürek ve idam cezasına dair hükümler Bâbiâli'ye gönderilirdi. Aynı nizamnâmeye göre vilâyet meclis-i temyiz-i cinâyetleri için tahsis edilen binâların odalarından birisi müfettiş-i hükkâm-ı şer'e, birisi kâtiplere ve diğer birisi de istintak (sorgu) memurlarına tahsis edilecekti.

---

² Müfettiş-i hükkâm-ı şer', vilâyet içindeki mahkemelerden hükümet merkezine gönderilen ilâm ve şer'î evrakın mümeyyizi olmak, nizâmî dâvâlara bakacak meclis-i temyiz-i hukuk ve cinâyete riyaset etmek üzere şeyhülislâmın seçtiği ve padişahın tâyin ettiği bir memurdu (m. 16-17).

³ Nizamnâmenin vilâyet meclis-i temyizinin vazifelerini bildiren 20. maddesinin metni şöyledir: "İşbu meclis-i temyiz-i hukuk evvelâ ahali-i islâmiyyeye aid olub mehâkim-i şer'iyede rüyeti lâzım gelen ve kezalik ahali-i gayrimüslimeye aid olub idare-i ruhâniyyelerinde görülen deâvi-yi mahsusadan ve saniyen sırf-ı umur-ı ticarete müteallik olub meclis-i ticaretden rüyet olunan hususatdan **gayrı** kanunî ve nizâmî fasl ve hasm olunacak deâvinin rüyet merciidir." Nizamnâmenin livâ meclis-i temyizinin vazifelerini sayan 40. maddesi ile meclis-i deâvinin vazifelerini hükme bağlayan 50. maddesi de ifade olarak hemen hemen aynıdır.

Hepsinin ortasında ve sokak yönündeki büyük salon ise gereğinde haftada iki kere mühim dâvâları tâkip edebilmeleri için halka açılırdı. Meclis hükümleri ekseriyetle ile alınır ve gazeteye derc edilmek üzere haftada iki kez meclis memurları tarafından mühürlenerek matbaaya verilirdi .

Yine aynı nizamnâmeye göre, meclis-i temyiz-i hukuk-ı vilâyet de livâlardaki meclis-i hukukların gördüğü dâvâların istinafen görüldüğü bir mahkemeydi. Ancak işleri meclis-i cinâyet kadar çok olmadığı için müstakil âzâ ve kâtip tâyin edilmeyerek bu muameleler meclis-i cinâyet tarafından yerine getirilirdi. Öyle ki müfettiş-i hükkâm-ı şer'in odasında ve bunun riyasetinde meclis-i cinâyet-i vilâyetin âzâlarından uygun olan bazıları bir araya gelerek hukuk dâvâlarını tedkik eder; hükmü meclis heyet-i umumiyyesine verirdi. Son olarak meclis başkâtibi mazbatayı hazırlayarak vilâyet makamına arz ederdi. Meclis-i temyiz-i hukuk, aynı zamanda meclis-i ticaret tarafından görülüp neticelendirilen dâvâların istinaf merciiydi⁴.

Sonradan meclis-i hukuk ile meclis-i cinâyet birleştirilerek teşkil edilen meclise *divan-ı temyiz* adı verilmiştir. Bu değişiklik ilk defa 1866 Bosna Vilâyeti Nizamnâmesi'nde yapılmıştır. Ancak bu tatbikat muvaffakiyetsizlikle neticelenmiş; personel ve tahsisattan tasarruf edilmişse de dâvâlar birikmiştir⁵.

Âzâların Seçilmesi

Meclislerdeki âzâlar iki yıl için halk tarafından seçilirdi. Bunların yarısı müslüman, yarısı da gayrimüslim teb'adan idi. Bu vaziyet ahalinin ekseriyeti müslüman olan Haleb gibi yerlerde tatbik olunamamışsa da¹⁴², Osmanlı teb'ası arasında eşitliğin temini yolunda dikkate değer bir adım sayılmıştır. Bununla beraber Osmanlı hükûmetinin bu tatbikatının göz boyamaktan ibâret kaldığı da söylenebilir. Nitekim adı geçen meclislerde ekseriyet hep müslüman âzâlarda kalmış; bir başka deyişle müslüman âzâların dediği olmuştur. Hele gayrimüslim cemaatler arasındaki rekâbet de buna eklenince müslüman kanadın daha güçlü olduğu görülmektedir. Öte yandan gayrimüslimlere tanınan kontenjanın doldurulması için hiç bir şeyden anlamayan, hattâ okur-yazar bile olmayan, üstelik azledilemeyen kimselerin mecburen hâkim olarak tâyin edilmesi de çok vahim olmuştur. Bununla beraber adı

⁴ Ekrem Buğra Ekinci "Osmanlı Mahkemeleri"(Tanzimat ve Sonrası), Arı Sanat Yay., İstanbul, 2004 , s.75-85

⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı Mahalli İdareleri", (1840-1880), Ankara, 2000, s:72.

geçen düzenleme, Avrupa devletleri tarafından adlî ıslahat için yeterli görülmemiştir. Hattâ İngiltere, İstanbul'daki sefiri vasıtasıyla vilâyetlerdeki divan-ı temyizlerde bir de Avrupalı hâkimin bulunmasını istemiş; bunun daha önce Hindistan'da tatbik edilerek iyi netice verdiğini belirtmiştir. Bâbîâlî, ancak sömürgelerde bahis mevzuu olabilecek haysiyet kırıcı bu teklifi, ecnebi bir hâkimin Osmanlı Devleti'nin bünye ve şartlarını bilemeyeceği gerekçesiyle reddetmiştir⁶.

Bu devirde taşra meclislerinde olduğu gibi nizâmiye mahkemelerinde hükûmetçe nasbedilmiş ve halk tarafından seçilmiş âzâlar yan yana varlığını sürdürmüştür. Ancak mansub âzâların sayısı arttırılarak muhtar (seçilmiş) âzâların nüfuzu bir bakıma azaltılmak istenmiştir. Ayrıca mahkemelerde âzâ olarak bulunacak gayrimüslim ruhânî liderleri ve halkın seçeceği âzâlar bakımından da bazı problemler yaşanmıştır. Bir kere müslümanlar, gayrimüslim ruhânî liderlerinin dünyevî işlerde cemaatlerini temsil edemeyeceğini söylüyorlardı. Maamafih buna, ruhânî liderlerin alınan kararları cemaatlerine duyurmaları için meclislerde bulunmaları icap ettiği gerekçesiyle cevap veriliyordu. Yine pek çok farklı cemaatin bulunduğu yerlerde hangisinin meclislerde temsil edileceğinin de problem oluşturduğu ileri sürülüyordu. Söz gelişi Haleb'de birbirinden farklı on iki gayrimüslim cemaat bulunmaktaydı. Nitekim gayrimüslim cemaatler de bu konuda dehşetli bir rekâbet içindeydiler. Tatbikatta çoğu zaman bütün cemaatlerin ruhânî liderleri meclislere katılır; ancak hiçbir zaman ittifak edemezler; bu da müslümanların işine yarardı. Öte yandan gayrimüslim nüfusun az olduğu yerlerde mahkeme âzâlıkları bakımından bunlara nüfuslarıyla doğru orantılı olmayan mecburi kontenjan tahsisi gibi bir durum doğuyor; bu da Müslüman halkın reaksiyonuna sebep oluyordu. Aksi de bahis mevzuu idi: Gayrimüslimlerin sayıca ekseriyette olduğu yerlerde bunlar müslümanlarla eşit olarak temsil edilmekten şikâyetçiydiler. Gayrimüslim temsilcileri de (metropolit veya kocabaşılar) kendi cemaatlerine baskı yapmaktan geri durmuyorlardı. Bununla birlikte zamanla her iki halk da bu konuda daha az çatışır duruma geldi. Artık bir araya gelerek adlî ve idarî meclislere kimlerin seçileceğini müzâkare ediyorlardı. Ekseriyetle de âzâlıklara havalinin en nüfuzlu kişileri seçiliyordu. Bu seçilmiş âzâlar 1876 yılında meşrutiyetin ilânıyla kurulan Meclis-i

---

⁶ Ortaylı, "Osmanlı Mahalli İdareleri", s.72. Bu teklif II. Meşrutiyet'ten sonra da gündeme gelmiş, zamanın amme efkârı ve hukukçuları tarafından aynı gerekçelerle şiddetle tenkid olunmuştur.

Meb'usan'a vilâyetlerinin temsilcisi (meb'us) olarak katılmışlardır. Görülüyor ki bu devirde adlî meclislerdeki âzâların seçiminde merkezî hükûmetin kontrolü arttırılmış; tâyin ile seçim arası bir usul getirilmiştir. Öte yandan seçmek ve seçilmek için belli bir miktar vergi verme şartı getirilmiştir. Tanzimat'ın ilk devirlerindeki seçim usulü çok daha demokratik olmakla beraber, bundan beklenen netice elde edilememiş, bilakis bir takım problemler doğmuştu. Nitekim bu devirde taşra meclislerine âyan, voyvoda gibi havalinin nüfuzlu şahısları âzâ seçilmiş; bu da merkezî otoriteyi güçlendirme çabasında bulunan hükûmeti endişelendirmişti. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin muasırı ve benzeri Avrupa devletlerinde -söz gelişi Rusya ve Avusturya'da- halkın mahallî idarelere iştiraki, bu kadar bile demokratik değildi. Belki Fransa ile aynı paraleldeydi. Ancak burada bile ekalliyetler (azınlıklar) için kontenjan tahsisi bahis mevzuu bile edilemezdi. İmtiyaz bakımından ekalliyetler (azınlıklar) aslî unsurun önüne bile geçmişlerdi. Bu bakımdan Osmanlı tatbikatı o zaman için çok daha demokratik ve hürriyetçi sayılabilir⁷.

Daha önceki yıllarda faaliyette bulunan taşra meclislerindeki âzâlarının seçimi iptidai bulunduğu için bu devirde yeni bir usul benimsenmişti. Buna göre, köylerde on sekiz yaşını geçmiş, o köyde oturan ve yılda en az elli kuruş vergi veren her milletten Osmanlı vatandaşları, yılda bir kere toplanıp kendi milletlerinin muhtar ile ihtiyar meclisi âzâlarını seçeceklerdi. Muhtar ve ihtiyar âzâları ancak otuz yaşını geçmiş, o köyde oturan ve yılda en az yüz kuruş vergi veren Osmanlı vatandaşlarından seçilebilirdi. Kazâlarda da kaymakam riyasetinde nâip, müftü, kazâ kâtipleri ve ruhânî liderlerden oluşan bir cemiyet-i tefrik toplanacaktı. Bu cemiyet merkez ve köylerde oturan, otuz yaşını geçmiş, okur-yazar ve yıllık en az yüz elli kuruş vergi veren Osmanlı vatandaşlarından mahkemelere seçilecek âzâ sayısının üç katı sayıda ismi tesbit edecekti. Bunlardan yarısı müslüman ve yarısı gayrimüslim olmak üzere (o kazâda çeşitli gayrimüslim cemaat varsa her birinden eşit sayıda temsilci bulunmak üzere) ilk yıl dokuz ve sonra beşer kişi seçilecekti. Bu isimler köylere gönderilecek; ihtiyar meclisleri, deâvi meclisindeki âzâ sayısının iki misli kadarını (altışar kişi) seçecek ve kazâyâ bildirecekti. Cemiyet-i tefrik, namzet sayısından her köyde en az oy alan üçte birini çıkaracaktı. Her köyü bir rey sayarak her bir köyde en çok rey alan namzetleri tesbit edip mutasarrıfa arz edecek; mutasarrıf

⁷ Ortaylı, "Osmanlı Mahalli İdareleri", s.58-62, aynı müellif, "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı", s. 144.

bunlardan uygun gördüklerini deâvi meclisi ve idare meclisi âzâlığına tayin edecekti. Livâlarda da seçim benzer usule göre yapılacaktı. Burada da mutasarrıf riyasetinde nâip, müftü, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü ve ruhânî liderlerden oluşan bir cemiyet-i tefrik vardı. Bu cemiyet aynı şekilde livâ ve bağı kazâlar halkından yarısı müsüman ve diğer yarısı gayrimüslim olmak üzere uygun vasıfta on ikişer kişiyi meclis-i hukuk ve meclis-i cinâyet için ayrı ayrı seçip isimlerini kazâlara gönderecekti. Beraberce toplanan kazâ deâvi ve idare meclisleri bu isimlerden üçte ikisini seçerek livâyaya iade edecekti. Her kazâ bir rey sayılarak en çok kazâda kazanmış olan namzet ekseriyeti de kazanmış sayılacaktı. Vâli, mutasarrıf tarafından kendisine arz edilen bu listeden uygun gördüklerini tayin edecekti. Vilâyet merkezinde de vâli riyasetinde müfettiş-i hükkâm (sonradan bu vazife kaldırılmıştır), defterdar, mektupçu, meclis-i hukuk ve cinâyette bulunan deâvi memuru, merkez nâibi ve müftüsü ile ruhânî liderlerden müteşekkil bir meclis-i tefrik vardı. Bu meclis vilâyet merkezi ve bağı livâlarda seçilme şartlarını taşıyan kimseleri tesbit edecekti. Burada artık yıllık beş yüz kuruş vergi verme şartı aranmaktadır. Bunlardan meclislerin âzâ sayısının üç misli kadar ismi yarısı müslüman ve yarısı gayrimüslimlerden olmak üzere livâ merkezlerine gönderecek; bunlar için de kazâ ve livâlardaki usul aynen tatbik olunarak livâlardan gelen isimler arasından vâli tarafından gereken sayıda âzâ seçilip bu seçim taensibi alınmak üzere Bâbîâli'ye bildirilecekti.

3.1.1.2. Vilâyet Nizamnâmesi'nin Adlî Hususiyetleri

1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile Osmanlı Devleti'nde ilk kez şer'iyeye, cemaat ve ticaret mahkemelerinin dışında ve onlardan ayrı olarak bizzat, yalnızca adlî vazife yapmak üzere Avrupa örneğine göre nizâmiye mahkemeleri kurulmuştur. Halk tarafından seçilmiş âzâlardan müteşekkil bu mahkemelerle, halkın umumî meselelere işitaki ve menfaatlerini bizzat koruması imkânı getirilmiştir⁸. Bu usul Anglo-Sakson hukukundaki jüri sistemini andırmaktaydı⁹. Tanzimat'ın hemen akabinde kurulan ve nizâmiye mahkemelerinin esasını oluşturan taşra meclislerinden farklı olarak, adliye ve idare güçleri bu meclislerle birbirinden ayrılmıştır ki, bu husus mühimdir. Böylece

⁸Tayyib Gökbilgin: "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkisi", Belleten, C: XXXI, Y: 1967,s.110.

⁹Ortaylı, "Osmanlı Mahalli İdareleri", s. 71-72

yeni kurulan mahkemelerin istiklali temin edilmek istenmiştir. Taşra meclislerinde âzâ olarak şer'î hâkimler bulunur; çoğu zaman dâvâları bunlar âzâların huzurunda görürlerdi. Taşra meclislerinde reis umumiyetle mülkî âmirlerdi. Vilâyet Nizamnâmesi ile bunların adlî fonksiyonlarını yerine getirmek üzere yerine kurulan meclislere hâkimlerin riyaset etmesi esası kabul edildi. Bunlar da o zaman memlekette başkaca hukukşinas kimse bulunmadığı için şer'î hâkimlerden tayin olunmaya başlandı. Böylece kazâlarda kadı ve nâipler hem şer'îyye ve hem de nizâmiye mahkemesi hâkimi olarak vazife yapmaya başladı. Bu husus belki garip karşılanabilir. Denebilir ki mâdem ülkede vazife ve salahiyetleri farklı iki mahkeme olacaktır; niçin her ikisine de aynı şahıslar, hiç değilse aynı zümreden (ilmiye sınıfından) şahıslar riyaset etmektedir. Ancak bu mahkeme düalitesi (ikiliği) şer'îyye mahkemelerinde işler iyi yürümediği veya kadılar ehliyetsiz olduğu için değil; gayrimüslimlerle alâkalı dâvâlara bunların temsilcilerinin önünde bakılarak adalet ve hakkâniyete uygun davranıldığı imajını vermek maksadıyla getirilmiş bir usuldü. Kaldı ki o zaman için ne gayrimüslimlerden hukuk bilgisini hâiz kimse, ne de bunların gidebileceği bir hukuk mektebi vardı. İslâm ülkesinde gayrimüslimlerin müslümanlara hâkimlik yapması da meşru değildi. Üstelik nizâmiye mahkemelerine sadece ilmiye sınıfından değil, zaman zaman kalemiye denilen bürokrasi sınıfından kimseler de tâyin edilmişlerdir¹⁴⁹. Ancak bunlar da medreseden yetişmiş, bir başka deyişle hukuk tahsilini medresede veya Meşihat'e bağlı Mekteb-i Nüvvab'da, ya da ulemânın ders verdiği Mekteb-i Hukuk'da tamamlamışlardı. Bu sebeple devletin sonuna kadar kadı ve nâipler, bir başka ifadeyle ilmiye sınıfından kimseler hem şer'îyye ve hem de nizâmiye mahkemelerinin her derecesinde vazife yapmışlardır. Daha önce taşra meclislerinin ne gibi dâvâlara hangi derecelerde bakacağı açık değildi. Vilâyet, sancak ve kazâlardaki meclislerin her biri hem bidâyet ve hem de istinaf mahkemesi olarak çalışırdı. Bunların bazı dâvâlarda kat'i hüküm verme salahiyeti olmayıp, hazırlık tahkikatı yaptıktan sonra bir üst meclise, bâzen de merkezdeki Meclis-i Vâlâ'ya göndermesi gerekmektedir. Vilâyet Nizamnâmesi de bu vaziyeti tam mânâsıyla bir düzene kavuşturamamış; hattâ aynı usulü genişleterek sürdürmüştür. Buna rağmen yine de mahkemelerin derecelendirilmesini eskiye nisbetle daha üstün bir hâle getirdiği söylenebilir. Vilâyet Nizamnâmesi'nin getirdiği mahkeme sistemi, Tanzimat'ın başından beri süregelen taşra meclislerinin modernize edilmiş şekliydi. Şu kadar ki taşra meclisleri sadece ceza dâvâlarına bakardı. Bu

devirde teşkil edilen mahkemelere ise, artık bazı hukuk dâvâlarına bakabilme salahiyeti verilmiş; bir başka deyişle ceza mahkemelerinin yanı sıra hukuk mahkemeleri kurulmuştur¹⁰.

3.1.2. İslami Mahkemeler

Bu mahkemeler Tanzimat döneminde varlıklarını sürdürmüştür ancak, görev ve sorumluluk alanları oldukça kısıtlanmıştır. Evlenme, boşanma, miras vb. konuları naib başkanlığında baş katib ve muhızrılardan oluşan personel yapısıyla karara bağlarlardı. Tanzimat döneminde naiblerin atanması amacıyla düzenlemeler yapılmış, ayrıca kadı yetiştirmek amacıyla Muallimhane-i Nüvvab adıyla bir okul açılmış, bu okul 1869 yılında hukuk mektebi açılıncaya kadar yeni mahkemelere hâkim yetiştirmiştir. 1878 yılında Ahmet Cevdet Paşa tarafından Mecelle adıyla hazırlanan kanunun dilinin Türkçe olması ve fıkıh konularını güncelleyerek modern hukukla birleştirmesi bu dönemin en önemli hukuksal gelişmelerinden olmuştur¹¹.

3.1.3. Çıldır Sancağı Mahkemeleri

Adalet alanında yapılan düzenlemelere destek olarak vilayet merkezlerinde kurulan “Divan-ı Temyiz”e üçü Müslüman üçü gayrimüslim altı üye seçilecek, ayrıca gerekirse bu üyelerden “Meclis-i Cinayet” oluşturulacaktı. Livalarda da buna benzer Temyiz Meclisleri oluşturulmuştu.¹² Yukarıda klasik ve Tanzimat sonrası dönem adli teşkilatı ve görevlileri hakkında bilgi verilmişti. Erzurum Vilayet Salnamelerinden Çıldır Sancağı mahkemeleri çalışanları ve yıllara göre işleyişi hakkında bazı değerlendirmeler aşağıdadır:

Liva-yı Temyiz Meclisi

Reis : Naib Efendi

Mümeyyizan*¹³ : Hacı Salih Efendi

Tufan Salih Efendi

Mehmed Efendi

Osib Efendi

¹⁰ Ekrem Buğra Ekinci “Osmanlı Mahkemeleri” s.102-110

¹¹ Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları” s.279–283.

¹² Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”. s.268.

¹³*Mümeyyiz: Temyiz eden, seçen, ayıran.(Haklı ile haksızı ayırt eden kişi.)

Pedrus Efendi
Kazar Ağa
Temyiz Katibi : Ali Efendi
Cinayet Katibi : Sefir Efendi

1292 tarihinde:¹⁴

Liva-yı Temyiz Meclisi

Reis : Naib Efendi
Mümeyyizan : Kamil Bey
Tufan Bey
Hacı İrfan Bey
Rahib Osib Efendi

Temyiz Baş Katibi : İsmail Kamil Efendi

Müstantık(Sorgu Hakimi): Mehmet Bey

Mukayyid(Kayıt eden) : Salih Efendi

1293 tarihinde ise;

Liva-yı Temyiz Meclisi

Reis : Naib Efendi
Azalar : Hacı Salih Efendi
Kamil Bey
Salih Tufan Efendi
Osib Efendi
Mardiros Ağa

Temyiz Katibi : Ali Efendi

Cinayet Katibi : Hacı Sefir Efendi

Şeklinde bir durum söz konusudur. 1292 yılında görevlilere Temyiz Baş Katibi, Müstantık ve Mukayyid gibi görevliler eklendiği, ancak 1288 yılında Cinayet Katibi ve Temyiz Katibinin bu kadroda yer almadığı görülmektedir. 1293’de ise bu yapı 1288 yılı ile büyük oranda örtüşmektedir. Ayrıca yıllara göre üyeler hem Müslim hem de gayrimüslimlerden seçilmiştir.

Çıldır Sancağı’na bağlı diğer iki kaza olan Ardahan ve Ardanuç’ta Meclis-i Deâvi adı ile mahkemeler vardır. 1288 tarihinde bu iki kazadaki hukuki yapı şöyledir:

---

¹⁴ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1292, s.89.

Ardahan Kazası Meclis-i Deavi

Reis :Naib Efendi
Mümeyyizan :Abdullah Hülusi Efendi
Hacı Hasan Efendi
Hasan Bey
Emin Efendi
Katib : Hamid Efendi

Ardanuç Kazası Meclis-i Deavi

Reis :Naib Efendi
Mümeyyizan :Emin Efendi
Es'ad Bey
Tersis Ağa
Mardiros Ağa
Katib : Erselan Efendi

Yukarıda görüldüğü gibi gayrımüslimlerin de yaşadığı bir kaza olan Ardanuç Meclis-i De'avi üyelerinin ikisi gayrımüslimdirler. Aynı kazaların 1293 tarihli hukuki yapıları ise şöyledir¹⁵:

Ardahan Kazası Meclis-i Deavi

Reis :Naib Efendi
Mümeyyizan :Abdullah Hülusi Efendi
Hacı Hüseyin Efendi
Hüseyin Efendi
Katib : Tayfur Efendi
Vukuat Katibi : Dede Efendi

Ardanuç Kazası Meclis-i Deavi

Reis :Naib Efendi
Mümeyyizan :Emin Efendi
Mehmed Efendi
Karabet Ağa
Katib : Arslan Efendi
Vukuat Katibi : Arif Efendi

---

¹⁵ Erzurum Vilayet Salnamesi,1293, s.112-113.

Olarak vakidir. 1288'e göre 1293'de Vukuat Kâtibi adıyla bir başka görevli de ilave olunmuştur.

3.2.ÇILDIR SANCAĞI'NIN ASKERİ YAPISI

3.2.1. TANZİMAT SONRASI ASKERİ DÜZENLEMELER

Osmanlı Devletinde yapılan yenilik ve düzenlemeler ilk olarak ordu ve askeri yönden ele alınmıştır. 19. Yüzyılda yapılan değişiklikler öncekilere oranla daha köklü ve çağdaştır. 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla başlayan değişim Tanzimatla sürmüş, askere alma yöntemi de değiştirilerek askerlik süresi beş yıla düşürülmüştür.

1826 yılından itibaren Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesi yayınlanmıştır. Kanuna göre, önceleri 12000 kişilik olması düşünölen bir ordu, 1500 kişiden ibaret “Tertip” adı verilen sekiz birliğe ayrılmıştı¹⁶.

Her birliğin kömutası, binbaşı rütbesinde bir subaya verildi. 1828 yılında teşkilatta bazı değişiklikler yapılarak “Tertip” yerine “Alay”, “Kol” yerine “ Tabur”, “Saf” yerine “Bölük” tabirleri kabul edildi. Ayrıca her alayın beşyüzer mevcutlu üç taburdan oluşması kararlaştırıldı. Alay komutanlığı, Binbaşı yerine Miralay adı verilen yüksek rütbeli subaylara verildi. Tabur komutanları ise Binbaşı unvanları aldılar. Zamanla teşkilat genişledikçe bazı değişiklikler daha yapıldı. İki alay bir liva sayılarak Mirliva'nın komutasına konuldu. Alaylar, Hassa ve Mansure diye ikiye atırdı. Başlarına Ferik rütbesinde birer subay getirildi. 1832'de önceleri Hassa Ferikliği, daha sonra da Mensure Ferikliği Müşirliğe yükseltilerek askeri rütbeler Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına kadar devam edecek olan şekilde şöyle düzenlendi:

1. Nefer- Onbaşı- Bölük Emiri- Çavuş- Başçavuş- Mülazım
2. Yüzbaşı- Tabur Kâtibi- Sol Kolağası- Sağ Kolağası- Alayemini – Binbaşı.

---

¹⁶ Musa Çadırcı, “Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik”, Ankara, İmge Kitabevi, 2008, s.30.

3. Kaymakam- Miralay- Ferik- Müşir¹⁷

Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi, yeni ordunun teşkilatı modern bir şekilde düşünülmüştür. Abdülmecit döneminde 1843 yılında orduda yeniden yapılanma çalışmaları neticesinde Osmanlı topraklarında ordu beş büyük bölgeye ayrıldı. Bunların ilk ikisi İstanbul'da Hassa Ordu-yı Hümayun Dairesi, Dersaadet Ordu-yı Hümayun Dairesi adıyla oluşturuldu. Diğer üç ordu Anadolu Ordu-yı Hümayun Dairesi, Rumeli Ordu-yı Hümayun Dairesi ve Arabistan Ordu-yı Hümayun Dairesi olarak belirlendi. 1848 yılına gelindiğinde ise merkezi Bağdat olan altıncı ordu Irak ve Hicaz Ordu-yı Hümayunu kuruldu¹⁸.

Orduda yapılan en köklü değişikliklerden biri askerlik süresinin beş yıla indirilmesi ve kurulan yeni orduların asker alacakları bölgelerin tespiti çalışmalarıydı. Bu düzenlemeye göre bölgelerde kurulan Kura Meclisleri kura çekmeyle (ad çekme) isimlerine asker çıkanlar, bu kişilerin uyacağı kurallar, muaf tutulanlar, bedel ödeyecekler ve firar edenler hakkında Dar-ı Şura-yı Askeri tarafından hazırlanarak yürürlüğe giren kanunnameye göre karar verecekti. Kura meclisleri güvenliği sağlamakla yükümlü subay başkanlığında, hâkim, müftü, ordu merkezince görevlendirilen kura subayı, kâtip ve yörenin ileri gelen bilginlerinden seçilecek bir üyenin katılımıyla oluşturulmuştu. Bu düzenleme dönemin demokratikleşme çalışmalarının orduya yansıyan bir örneğini teşkil ediyordu. Yeni düzenleme 1844 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Ordu her yılın mart ayında asker sayılarının beşte birini terhis edip yerine yenileri alıyordu. Her ordu merkezinde oluşturulan meclislerde konular tartışılıp Dar-ı Şura-yı Askeri'de görüşülüp çözümlenecekti. Bu düzenleme 1869 yılına kadar yürürlükte kaldı. 1869 yılında da bir takım düzenlemeler yapıldı, ancak eksiklikler giderilemeyince, yeterli iyileştirme sağlanamayınca 1886 yılında Ahz-ı Asker Kanunname-i Hümayun adlı bir kanunname çıkarıldı¹⁹.

Yeni düzenlemeyle getirilen bir diğer yenilik *Redif Kuvvetleri* idi. Redif askeri teşkilatının kurulmasına da 1834 yılı Ağustos başlarında toplanan "Meclis-i Şura" da karar verilmiştir. Bu karar II. Mahmut tarafından onandıktan hemen sonra uygulanmaya başlanmıştır. Redif askeri teşkilatının kuruluş esaslarını II. Mahmut'un

¹⁷ Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihi", Cilt: V, Ankara, T.T.K. Yay., 1985, s.151.

¹⁸ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları", s.314.

¹⁹ Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları", s.315.

yayınladığı bir genel fermanla şöylece saptamak mümkündür: Meclis-i Şura'da alınan karara uygun olarak, İmparatorluğun dâhilinde bulunan bütün sancakların kapsadığı kazalarda (Maden, Has, Evkaf, Muaf ve Gayr-ı muaf bütün kazalarda) subayları ile birlikte bin dörtyüzer kişilik birer tabur teşkil ettirilecektir. Şayet küçük kazalardan bu kadar asker çıkaracak nüfus yoksa böylesi yerler civar kazalarla birleştirilecek, böylece tabur, ortaklaşa tertip edilecekti. Redif askeri yazılacak kimseler 23-32 yaşları arasındaki gençler arasından kura ile tespit edileceklerdir. Vücutlarında askerliğin gereklerini yerine getirmeye engel olabilecek sakatlıklar bulunanlar askere alınmayacaklardı. Asker yazılması, defterlerinin tutulması ve bu defterlerinin tutulması ve bu defterlerin İstanbul'a Bab-ı Seraskeri'ye gönderilmesi işi sancak mutasarrıfları ile valilere bırakılmıştı. Bunlar emirlerinde bulunan mütesellim ve voyvodalar yardımı ile bu işi yürütecekler, ancak bütün sorumluluklar kendilerine ait olacaktı. Taburlar için gerekli subaylar (zabitler) kazaların ileri gelen aileleri arasında valiler tarafından seçilecek, isimleri İstanbul'a bildirilecekti. Onay alındıktan sonra bunlar subay olarak göreve başlayacaklardı. Bu şartlarda Redif teşkilatı bir taraftan bütün sancaklarda kurulmakla birlikte çeşitli problemlerde zamanla ortaya çıkmaya başlamışlardır²⁰.

Bu birlikler 1843 yılından itibaren orduların yedek güçlerini oluşturuyordu. Askerlik görevini tamamlayıp terhis olanlar memleketlerine geldiklerinde yedi yıl süre ile bu kuvvetlerin askeri sayılıyorlardı ve yılda bir defa askeri eğitim almaya çağırılıyorlardı. Osmanlı toprakları dört redif bölgesine ayrılmıştı. Bu bölgelerin toplanma, depo, genel karargâh vb. alanları tespit edilmişti. Birinci bölgenin merkezi İzmit, İkinci bölgenin merkezi İstanbul, Üçüncü bölgenin merkezi Manastır'dı. Dördüncü bölgenin karargâh merkezi ise Sivas idi. Erzurum ve Kars dördüncü merkeze bağlı depo merkezleri idi²¹.

Zaptiye Teşkilatının Kurulması:

Tanzimat döneminde getirilen bir konu da can ve mal, ırz ve namus güvenliğiydi. 1844 düzenlemelerinde bu konuya özel önlem alınmamış, mevcut düzen sürdürülmüştü. (Klasik dönemde iç güvenlik yeniçerilerle eyalet askerleri tarafından sağlanıyordu.) Bu konu-iç güvenlik- Dar-ı Şura-yı Askeri'de görüşülüp

²⁰ Çadırcı, "Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik", s.34-35.

²¹ Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları", s.317.

alınan kararlar Meclis-i Vala'ya ve Seraskere sunuldu. Meclis-i Umumi'de görüşülüp padişahın onayı ile 8 Haziran 1844 tarihinde yürürlüğe girdi. Bu düzenlemeyle tımarlı sipahi örgütü tarihe karışarak yerine Zaptiye Teşkilatı yürürlüğe girmiştir. Tımarlar dağıtılırken çoğu tımarlı sipahi gelirine göre zaptiye örgütünün çeşitli sınıflarına dâhil ediliyordu. Zaptiye örgütü, örgütlenme ve işleyiş bakımından günümüz kolluk gücü olan jandarmayı ve mülki amirlerin denetiminde çalışıyor olmalarından dolayı bugünkü polis teşkilatının görevini üstlenmişti. Zaptiye teşkilatı mensupları suç işlemeleri durumunda en yakın askeri mahkemede yargılanıp Divan-ı Harbe sevk edilirdi. Zaptiye askerlerinin tek tip kıyafet giyme zorunluluğu vardı. Suçluların sevki, bazı memurların korunması (posta, vergi vb.) başlıca görevlerindendi. Bu teşkilat sayesinde kısa sürede verim alınması iç güvenlikte önemli derecede rahatlık ve güven ortamı oluşmuştur. 1849 yılında yayınlanan Eyalet Meclisleri Nizamnamesinde güvenliğin zaptiye örgütü tarafından nasıl sağlanacağı ve işleyiş ile ilgili maddeler yer almıştır. Bunun yanında örgüt içindeki yanlış davranışlara karşı alınacak tedbirler dile getirilmiştir ancak genel anlamda devletteki gerileme çöküş bu örgüte de yansımıştır. 1864 vilayet düzenlemeleriyle zaptiye teşkilatındaki sorunlar da gündeme alınmış, ordu ve eyaletlerdeki değişimlere paralel olarak bu kurumda da bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Vilayet merkezlerinde polislik görevini yerine getirmek üzere Teftiş Memurluğu oluşturuldu. Bu memurlar halka ait hükümetin bilmesi gerekli bilgileri temin edip bildirmek, yasa ve yönetmeliklere ters düşen davranışları düzeltmek, yörede olağanüstü bir olay olursa neden ve sonuçlarını araştırıp bildirmek, aranan kişilerin tespitini yaparak yakalamak gibi görevleri vardı. Bu memurlar buldukları yerin en üst mülki amirine bağlı olarak çalışıyorlardı²².

3.2.2. ÇILDIR SANCAĞI ASKERİ YÖNETİMİ

1288 tarihinde Çıldır Sancağı'nda²³ beşinci Çıldır taburu ve iki süvari, bir piyade bölük olarak toplam üç bölük vardı. Yapıları şöyledir:

Süvari Bölükleri

Hesap Emini: Mehmet Şükrü Efendi

Birinci Bölük:

²² Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları", s.313-323.

²³ Erzurum Vilayet Salnamesi 1288, s.122.

Bölük Ağası : Derviş Ağa
Bölük Ağası Yardımcısı : Şahin Bey
Jurnal Emni : Süleyman Ağa
Bölük Mevcudu : 51

İkinci Bölük

Bölük Ağası : Mehmet Ağa
Bölük Ağası Yardımcısı: Süleyman Ağa
Jurnal Emni : Hüseyin Ağa
Bölük Mevcudu : 51

Piyade Bölüğü

Bölük Ağası : Gani Ağa
Bölük Ağası Yardımcısı: Arslan Bey
Jurnal Emni : Mustafa Efendi
Bölük Mevcudu : 73

Görüldüğü gibi Çıldır Sancağı askeri yapısı iki süvari bölük, bir piyade bölük olarak Erzurum Vilayeti Askeri Yapı içerisinde 5. Çıldır Taburu olarak yapılandırılmıştır. Her bölük, bölük ağası, bölük ağası yardımcısı ve jurnal emni denilen görevlilerin yanı sıra süvari bölüklerin 51 kişiden toplam 102 kişi, piyade bölüğünde 73 kişiden oluştuğunu görmekteyiz. Ayrıca Hesap Emni adı altında da bir görevlinin bulunduğunu görmekteyiz.

IV. BÖLÜM

ÇILDIR SANCAĞI'NDA YEREL HİZMETLER

4.1. TANZİMAT SONRASI YEREL HİZMETLER YÖNETİMİ

Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetleri 19. Yüzyılda Sultan II. Mahmut döneminde teşkilatlanmaya başlamış ve ancak bir asır sonra günümüzdeki anlamda işlevselleşmiştir. Belediye kelimesi; Arapça kökenli olup kökü belde ve bilad'dır. Yerleşim yeri, şehirler, memleketler anlamına gelir. Bugünkü anlamda belediye kurumunun yükümlülükleri ve yerine getirdiği vazifeler klasik Osmanlı döneminde bazı memurlar tarafından yürütülmüştür (kadı, muhtesib, esnaf loncaları reisleri veya ayanlar.) Şehirlerin veya diğer yerleşim birimlerinin idari-mali konularda özerk hareket etmeleri ve yönetim organlarının yerel halk tarafından belirlenmesi gibi bir kurum pek çok ülkede olduğu gibi Osmanlı Devletinde de ancak yakın tarihte görülen bir olgudur. Klasik dönemde taşra idaresinde "Kadı" hem adli, mülki, mali, askeri hem de beledi hizmetlerin yerine getirilmesinde ve kontrolünden sorumlu memurdu ve merkezden atanırdı. Yani beledi ve mülki sorumluluklar tek bir kişiye devredilmişti. Kadı bu görevleri yerine getirirken kendisine yardımcı olan başka görevliler ve kurumlar vardı. Her şeyden önce esnaf gurupları (loncalar) bazı hizmetleri yerine getirmekle yükümlüydüler. Kadı ve kendisine yardımcı görevli memurların asıl görevi hizmetlerin yerine getirilmesini denetlemek ve gerekli durumlarda cezalandırmaktı. Bugünkü anlamda bir göreve göre memuriyet ve maaş sistemi klasik anlayışta yoktu. Örneğin bir itfaiye, fen işleri, temizlik müdürü vb. görev alanları olmadığı gibi bu görevlerin yerine getirilmesini sağlayan görevlilere tahsis edilmiş bir maaş da yoktu. Bu görevliler cezalar ve vergilerle gelirlerini sağlardı. Kadı ulaşamadığı mahallelere işlerin yürütülmesi amacıyla "Naib" denen bir temsilci (vekil) görevlendirirdi. Naiblerin vekili ise "imamlardı". İmamlar muhtarlıklar kurulana kadar mahalledeki beledi işleri yerine getirir ve padişah beratıyla atanırlardı. Gayrimüslim mahallerde imamın yerine papaz veya diğer dini

görevliler muhatap alınmıştır. Geleneksel şehir yönetiminin kural ve müeyyideleri yazılı yazısız çeşitli kaynaklar (fermanlar, şerri kurallar) ile büyük ölçüde örf adet ve teamüle dayanıyordu. 19. Yüzyılda özellikle değişen ticari yapı ve liman şehirlerinin yoğun ticari faaliyetlerle beraber artan altyapı ihtiyacı şehir yönetimlerinde yeni bir idari örgütlenmeyi gerekli kılıyordu. Bu gerekliliği dile getiren ve ilk ciddi girişimde bulunan kişiler de yerli ve yabancı tüccarlar olmuştur. Bu yeni örgütlenmenin adı “Belediye” olmuştur. Ancak yeni kurulan belediye örgütü beledi hizmetleri eksiksiz yerine getiremediği gibi geleneksel örgütlenmelerin yerini alamaması nedeniyle beledi hizmetler iki ayrı örgütlenme şeklinde devam etmiştir. II. Mahmut döneminde kadıların görevini yerine getirmesinde bazı sorunlar yaşanınca “İhtisab Nazırlığı” ve şehirlerde de “İhtisab Müdürlükleri” kurularak kadıların bir takım görevleri (güvenlik, esnafın teftişi, vergi toplama vb.) bu görevlilere devredilmiştir. Kadı bu değişikliklerle noter görevlisi, vakıf deneticisi ve yargıdan sorumlu amir konumuna düştü. Bunun yanında 1845 yılında başkent İstanbul’da asayişi sağlamak amacıyla bir “Polis Örgütü” ve 1846 yılında “Zaptiye Müşirliği” kuruldu. Böylece İhtisab Nazırlığının elinde de sadece vergi ve esnaf kontrolü kalmış oldu. Bütün bu değişimlere rağmen şehirlerde klasik dönemin boşluğu iyice belirginleşmiş, değişen yapı ve yeni ihtiyaçlara (limanların düzensizliği, vergilerin toplanmaması, salgın hastalıklar, yolların ve çarşıların düzensizliği) göre modern belediye örgütüne olan ihtiyaç artmıştır

¹. Böylece belediye yani mahalli idare olumlu yönleri kadar, olumsuzlukları ve problemleriyle de 19. Yüzyılın bir mirasıdır. Nihayet bütün bu atılım ve düzenlemeler, meselelerle dolu bir dünyada ve bir mali buhranın ortasında gerçekleştirilmeye çalışılarak ciddi anlamda “meşveret” usulü ile bütün unsurlar(milletler) hesaba katılarak yerel problemlerin çözümüne gidilmeye başlanılmıştır².

4.1.1. Vilayet Nizamnamelerine Kadar Belediye Teşkilatı

Tanzimat dönemi devlet adamları şehirlerin içinde buldukları durumu sık sık dile getirmekte ve bu sorunların çözüme kavuşması için Avrupa’daki emsal

---

¹ İlber Ortaylı, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880”, Ankara, 2000 s. 130.

²İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat”, Osmanlı Devleti Tarihi, C.1.Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul., Zaman Yay, 1999, s.283

idarelerin incelenip uygulanmasını istemekte idiler. Belediye örgütünün kurdurulması girişimleri avrupalılaşıma çalışmalarının bir ürünüdür. 19. Yüzyıl boyunca kurulan belediye örgütü mahallelerde, nahiye ve köylerde uygulanamadı. Bu yerlerde belediye hizmetleri klasik yöntemlerle giderilmeye çalışılmışsa da başarılı olamadı. Belediye örgütünün kurulduğu yerlerde halkın önyargısı (yeni vergiler konacağından çekinme vb.) ve memnuniyetsizliği bu kurumun işlerliğine gölge düşürüyordu. Kurulan ilk belediyeler başkanından hizmetlisine kadar merkezi hükümetçe belirleniyor ve merkezi bütçeden ayrılan payla işliyordu. İlk belediye 1854 yılında yayınlanan resmi bir tebliğle kurulan “İstanbul Şehremaneti” oldu³. Aynı tebliğde İhtisab Nezaretinin kaldırıldığı ve bir Şehir Meclisinin de kurulduğu bildiriliyordu. Aynı tarihte yayınlanan başka bir nizamname ile de şehremanetinin görev ve yetkileri düzenlenmiştir. Bu görev ve yetkiler eski kadı ve ihtisab nezaretinin görevlerinin (yol ve kaldırım yapmak narh koyma, temizlik, vergilerin toplanması vb.) bir çatı altında toplanmış şekliydi.

1877 yılında Osmanlı Devletinde meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte oluşan parlamentoda ilk hazırlanan kanunlardan biri de “Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu” idi. Bu kanun daha çok başkent için hazırlanmasına rağmen diğer belediye örgütleri için de örnek olmuştur. Söz konusu kanun şehremanetine beledi görevlerin yanı sıra şehrin güvenlinin sağlanması, sanayi mekteplerinin açılmasını sağlama vb. görevleri de yüklemişti. Taşrada belediyecilik modern şehir hizmetlerine duyulan ihtiyaçtan kaynaklandı. Ancak bu tür talepleri olmayan yüzlerce şehir ve kasabada belediye ve belediye meclisleri sadece isim olarak varlığını devam ettirdi. Belediye yönetimleri İstanbul’un dışında ilk olarak liman kentlerinde ve önemli ulaşım merkezlerinde kuruldu. Bunun temel nedeni ise bu yerleşim yerlerindeki bazı gurupların, tüccar ve yabancı uyruklu vatandaşların şehir yönetiminde düzenli, modern beledi hizmetler talep etmeleriydi. Örneğin Doğu Akdeniz’in Liman Kentlerinde, Trakya’da, Bağdat, Şam ve Beyrut gibi önemli şehirlerde öncelikle belediye idareleri kurulmuştur⁴. Tanzimat dönemi yenilikçileri taşrada kurdukları modern vilayet yönetiminin yine kuracakları belediye örgütleriyle tamamlamak istiyorlardı. Taşradaki şehirlerde eski yönetimin lağvedilmesinden sonra artan güvenlik ihtiyaçları belediye örgütünün kurulmasını hızlandırdı. Kentlerde belediye

³ Ortaylı, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880”, s. 133.

⁴ Ortaylı, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880”, s. 172.

örgütleri oluşturulurken amaç o dönem için modern şehir hayatı oluşturulamazsa da halkın demokratik sürece ve şehir hayatına adapte olmasıdır. Tanzimat döneminde mülki amirler aynı zamanda beledi hizmetleri de yerine getiriyordu. Her konu hükümete danışılıyor bu durum müthiş bir kırtasiyecilik geleneği doğuruyordu. En ufak meselelerin bile hükümetle yapılan yazışmalarla çözümlenmesi, hükümetin de işini zorlaştırıyordu. Bu nedenle hükümet, taşrada belediye teşkilatlarının oluşturularak işlerinin hafifleyeceğine kanaat getirmişti. 1864 Vilayet Nizamnamesine ek olarak hazırlanan iki ayrı talimatname ile bazı yerlerde (İzmir, Selanik, Tuna, Bağdat) belediye teşkilatları oluşturuldu. Ancak kurulan belediye teşkilatları bugünkü anlamda belediye sayılamazdı, çünkü belediye reisi eşraftan olmasına rağmen mutasarrıf tarafından atanıyordu. Belediye meclislerine bu talimatname ile temizlik, bayındırlık, itfaiye, alt yapı, aydınlatma, çarşı pazar kontrolü vb. görevler verilmişti, reis ise bu meclise başkanlık yapmak ve alınan kararları uygulamakla görevlendirilmişti. Belediye meclisi bir reis muavini ve seçilmiş altı üyeden oluşuyordu, meclis üyesi seçilebilmek için senelik 500 kuruş vergi vermek, en az 30 yaşında olmak, okuma yazma bilmek ve Osmanlı uyruklu olmak şartları vardı. Ancak çoğu yerde imkânsızlık ve personel eksikliği nedeniyle belediyeler bu tarz düzenli işlemiyordu; taşradaki çoğu belediye bir kâtip ve bir hademedden ibaretti.

4.1.2. 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Sonrasında Belediye Teşkilatı

1864 düzenlemelerinde eksikliği görülen belediyelerle ilgili kanunnameler 1871 Vilayet nizamnamesinde yerini almıştır. Bu nizamnamede sadece taşrada kurulacak belediye örgütleri için özel bir fasıl ayrılmıştı. Böylece belediye teşkilatı, vilayet idaresinde idari bir birim olarak yerini alıyordu. 1871 vilayet nizamnamesinin aşağıdaki maddelerinde belediye örgütünün işleyişi ve belediye personelinin görevleri ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir:

‘Fasl-ı Sâbi’

Şehir ve Kasabalar Devâ’ir-i Belediye Mecâlisi Beyânındadır

Yüzonbirinci Madde: Vâli ve mutasarrıf ve ka’immakam makarrı olan ve her bir şehir ve kasabada umûr-ı belediyye için meclis-i beledî nâmıyla bir meclis vardır.

Kısm-ı Evvel

Meclis-i Beledî ve Müteferriâtının Teşkîli

Yüzonikinci Madde: İdâre-i belediye meclisi bir re'is ve bir muavin ile altı nefer a'zâdan mürekkeb ve bir mühendis ile memleket tabibi a'zâ-yı müşâveresinden bulunacaktır. Meclis-i mezkûr ma'iyetinde bir kâtib ile bir sandık emîni ve lüzûmu kadar hademe bulunacaktır.

Yüzonüçüncü Madde: Meclis-i belediyenin a'zâsı sunûf-ı muhtelifeden ve eshâb-ı emlâk ve araziden olmak ve ibtidâ (başlangıçta) ikişer sene hizmet itmek ve def'a-i sâniyyede (ikinci kere) intihâbdan sonra her sene nısfı tebdîl edilmek (yarısı değiştirilmek) ve hitâm-ı müddetlerinde vilâyetlerin usûl-i umûmî-i intihâbiyyesine tevfikân kasabanın merkez ve mahalle ihtiyar meclislerinden mürekkeb intihâb cem'iyetinin ittifak veya ekseriyyet-i ârâsıyla intihâb ve hükümetce tefrîk ve tasdîk olunduktan sonra t'ayîn olunur.

Yüzondördüncü Madde: Âtû'l-beyan esbâb meclis-i beledî a'zâlığına intihâbın ve a'zâlıkda devamın esbâb-ı mâniasındandır. Evvelâ kanûnen bir cinayet veya cünha ile mahkûm olmak, sâniyen, bi'l-fiil hizmet-i askeriyye veyahûd umûr-ı zabtiyyede bulunmak, sâlisen idâre-i belediye dâ'iresi içinde hizmet-i kazâ ve niyâbetde bulunmak (kadılık veya hakimlik yapmak), râbian, idâre-i belediyenin her nev'i inşâatını müteahhid olmak.

Yüzonbeşinci Madde: Sinni (yaşı) yirmi beşden aşağı bulunanlar meclis-i beledî a'zâlığına intihâb olunmaz.

Yüzonaltıncı Madde: Bir kimse iki meclis-i beledî a'zâlığına t'ayîn olunamaz.

Yüzonyedinci Madde: Meclis-i Beledînin kâtib ve sandık emîni muvazzaf olub a'zâsı meccanen (parasız) hizmet iderler.

Yüzonsekizinci Madde: Meclis-i beledî re'sinin me'mûriyyetine mutasarrıfdan sonra vâlinin re'yi ve tasdîki munzamm olmak meşrûtdur.

Yüzondokuzuncu Madde: Meclis-i beledî sandık emîninin kefâlet-i m'utebereye merbût olması meşrûtdur.

Yüzyirminci Madde: Meclis-i beledî haftada iki def'a ve icâbı hâlinde dahî fevkalade olarak ictima' ider.

Yüzyirmibirinci Madde: Meclis-i beledî re'sinin gıyâbında muavin ve anın dahî gıyâbında a'zâdan en müsinn (yaşlı) olan zât riyâset ider.

Yüzyirmiikinci Madde: Meclis-i beledî a'zâsının sülûsânı bulunmadıkca icrâ-yı müzâkere idemez ve re'ylerde ekseriyyete i'tibâr olunub müsâvât hâlinde re'sin re'yi kangı tarafda bulunur ise ekseriyet ol tarafda hâsıl olmuş olur.

Yüzyirmiüçüncü Madde: Meclis-i beledînin kâffe-i umûr-ı tahririyye ve kaydiyyesinde ve mecâlis-i idâreye müteallik usûle tevffikan müzâkirâtının zabt ve idâresinden re'is ve kâtibi mes'ûldür.

Kısm-ı Sâni

Meclis-i Beledînin Vezâ'ifi İle Müteferriâtına Dâ'irdir

Yüzyirmidördüncü Madde: Meclis-i beledî kâffe ebniye inşââtına ve muamelât-ı vakfiyyesi evkaf nizâmâtına tâb'i olmak üzere ale'l-umûm sulara dâ'ir umûr ve mesâlihe ve harâb olan veya inşââtında noksan bulunan ebniyenin hedmiyle (yıkılmasıyla) muhâtarâtının def'ine ve teshîl-i mürûr ve ubûr ve nakliyât için lâzım gelen tedâbire ve ale'l-umûm memleketin tenzîfât ve tezyînâtına (temiz ve güzel olmasına) ve umûr-ı zabtiyyesi kuvve-i zabıtaya â'id olmak üzere mecm'u-ı nâs (halkın toplandığı yer) olan her bir mahalle ve vesâ'it-i nakliyyenin teshîl ve tanzîmine ve ücretlerinin ittîrad ve i'tidâline ve mikyâs ve miyârların (ölçü ve tartıların) kanûnen istikametine ve es'âra (fiyatlara) ve harîk tulumbalarına (yangın tulumbaları) nezâret ve iskele ve meydanlar ve mesîreler te'sîsini ve yolların mesarifi tenvîriyyesini (aydınlatma giderlerini) müzâkere ve dâhil-i şehir ve kasabada umûm tarîk ve sokak ve maabir ve mecrâların amelîyyât-ı tanzîmiyyesine ve idâre-i belediyeye mahsûs vâridât ve masarifi (gelir ve giderini) ve icâre kontratosu muamelâtını idâre ider.

Yüzyirmibeşinci Madde: Tenbihât-ı belediyeye mugayyir hareket idenlerden kanunen cezâ-yı nakdî ahzı meclis-i beledîye â'idir.

Yüzyirmialtıncı Madde: Meclis-i beledînin vâridâtı evvelâ hükümetin tahsîs ettiği rûsûmât (vergiler) ve mebâliğden, sâniyen, tanzîmât-ı memleketden müstefid olanlardan ahz edilecek virgüden, sâlisen, ahzına me'zûn olduğu cezâ-yı nakdî hâsılâtından, râbian, icâre kontrato kaydiyyesinden, hâmisen, idâre-i belediyeye vâk'i olacak iane ve hibelerden ve turuk ve maabirin tevsî'âtı sırasında hâlî (boş) kalacak yerlerle sâ'ir i'mâr edilecek mahaller hâsılâtından ve vâridât-ı sâ'ireden ve masarifi dahî evvlâ t'alîmât-ı mahsûsası mûcibince turuk ve maabire ve menâf'i-i umûmîyyeye â'id inşâât ve t'amîrât ile yüzyirmidördüncü maddede beyân olunan tanzîmât ve icrâât-ı belediyeye müteallik masarıfdan, sâniyen, idâre-i belediyenin ikamekgâhı icâresi (kirası) ile me'mûrîn-i mevzufe (görevli memurların) maaşlarından ve masarifi zarûfiyye-i idâreden mürekkebirdir.

Yüzirmiyedinci Madde: Tanzîmât-ı memleketden müstefid olanlara tarh olunacak virgünün t'ayîn-i nisbeti ve istifâsı meclisce tedkîk olunduktan sonra istizâna mevkufdur.

Yüzyirmisekizinci Madde: Meclis-i Beledî aydan aya vâridât ve masarifinin cedvellerini bi't-tanzîm meclis-i idâre-i livâya i'tâ idecek ve işbu cedveller idarede rü(yet olunduktan sonra meclis-i idâre-i vilâyetde dahî bi'r-rü'ye kabûl ve tasdîk kılındığı halde birer sûret-i musdıkası (güvenilir bir kopyası) vilâyetden mutasarrıf vasıtasıyla meclis-i beledîye iade olunacak ve meclis-i beledî tasdik ve iade olunan cedvelleri sened olmak üzere hıfz idecektir ve işbu irârd ve masarif defterlerinin hâvî olacağı muhâsebâtı mübeyyen sene âherinde mahsûsan bir cedvel yapılab sene-i âtîde vuku' bulacak vâridât ve masarifât bûdçesi ile beraber Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilecektir.

Yüzyirmidokuzuncu Madde: Meclis-i Beledînin kararları re'is muavini vasıtasıyla icrâ itdirilür"⁵.

Bu nizamname vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her yerleşim biriminde bir belediye meclisi oluşturulmasını gerekli kılıyordu. Belediye reisi önceden olduğu gibi memurlar arasından seçilip mutasarrıfın tayini ve valinin onayıyla göreve geliyordu. Belediye meclisi ise reis ve muavinin dışında altı üyeden oluşuyordu. Üyeler iki yılda bir seçimle iş başına gelecek ve bütün dini cemaatlerden oluşacaktı. Mühendis ve tabip müşavir meclis üyesi sayılacaktı. Üyelerin tayini hükümet tarafından onaylanacaktı; liva belediye meclisleri için valinin vilayet belediye meclisleri için Babıâli'nin üyelikleri onaylaması gerekiyordu. Üye seçilmek için gerekli şartlar önceki talimatnamelerden daha ayrıntılıdır. Buna göre cinayetle mahkûm olmamak, medeni haklara sahip Osmanlı uyruklu olmak, zabıtanın ve memurından olmamak gerekir. Yaş haddi 25'e indirilmiştir. Nizamnamenin 124. Maddesinde de belirtildiği gibi meclisi beledînin görevleri; imar denetimi, yol ve kaldırım yapım ve onarımı, suyuollarının bakımı, memleketin düzen ve temizliğine nezaret, ulaşım araçlarının sağlanması, yangı tulumbaları kurmak vb. olarak sıralanmıştır. Taşra belediyelerine yapı ruhsatı verme, emlak vergisi toplama, eğlence

---

⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, Sayı 5 (Eylül 1996), s.89-103.

vb. uygulamalardan elde edilmek üzere gelir kaynakları tahsis edilmişti.⁶ Belediye teşkilatı taşrada maddi imkânsızlıklar ve personel eksikliği ve halkın itibar etmemesi gibi nedenlerden dolayı uygulamadan uzak kalmış; ancak her yerde kurulan belediye meclisleriyle beraber belediye teşkilatı Osmanlı taşra idari yapısındaki yerini alıyordu.

4.2. ÇILDIR SANCAĞI BELEDİYESİ VE BELEDİYE MECLİSİ

1867 ve 1871 vilayet nizamnameleriyle taşrada kurulmaya başlayan belediye teşkilatları her ne kadar işlevsellikten uzak olsalar da kurumsal bir yapı olarak taşra idarelerinde yerini alarak hemen her vilayet ve bağlı liva ve kazalarda oluşturulmuştu. Erzurum Vilayeti ve bağlı sancaklarda da yeni düzenlemeler uygulamaya konularak belediye teşkilatları kurulmuştur. 1288 tarihinde Çıldır Sancağı ve bağlı kazalardaki belediye teşkilatı ve yapısını şu şekildedir:

Çıldır Sancağı Belediye Meclisi⁷

Reis : Mehmed Efendi

Azalar

Ali Efendi

Yusuf Ağa

Begos Ağa

Ardahan Kazası Belediye Meclisi⁸

Reis : Mustafa Ağa

Azalar

Emin Ağa

Sabit Ağa

Ervetin Ağa

Ardanuç Kazası Belediye Meclisi⁹

Reis : Mehmed Efendi

Azalar

Ali Bey

Sait Ağa

Osib Ağa

---

⁶ Ortaylı, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)", s. 175.

⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi 1288 s.81.

⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.83.

⁹ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288 s.85.

Çıldır merkez kaza ve bağlı kazalarda Müslüman halk ile gayrimüslim halkın beraber temsil edilmeleri amaçlanmış, gayrimüslimlerden de birer temsilci aza olarak görevlendirilmiştir. 1293'de de Çıldır Sancağı ve kazalarının belediye teşkilatları ile ilgili yerleri ise şöyledir¹⁰:

Çıldır Sancağı Belediye Meclisi

Reis ve Katip :Ali Avni Efendi

Azalar

Musa Ağa

Ohancan Ağa

Mustafa Ağa

Hacı Ahmet Ağa

Ardahan Kazası Belediye Meclisi

Reis :Dursun Ağa

Azalar

Osman Ağa

Kamil Ağa

Refet Ağa

Ardanuç Kazası Belediye Meclisi

Reis :Osman Efendi

Azalar

Ali Bey

Sait Ağa

Sefer Ağa

1293 yılında bu kurumlaşmada gayrimüslimlerin oranı 1288 yılına göre düşmüş, Çıldır Sancağı Reis'inin aynı zamanda kâtiplik görevini de üstlenmiştir.

1265 tarihinde Çıldır Sancağına tabi Livane Kazası Zerrin Mahallesi çeşmesinin suyollarının harabe olduğu ve 3000 kuruş masrafla tamirinin mümkün olduğu beyan edilmiş ise de mezkûr yerlerin keşif olunarak 4000 kuruş ile yeniden tesviyesine karar verilmiştir¹¹. Osmanlı Devletinde dini hoşgörünün bir örneği olarak ve her kesimin ihtiyaçlarını kale almıştır. Eskiyen Katolik kilisenin tamir edildiğini de

¹⁰ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1293 s.111-112-113.

¹¹ BOA, İ-MVL 151/4306

görmekteyiz¹². Taşrada bunun gibi tamirler v.b. konularla belediyeler yakından ilgilenmişlerdir.

19. Yüzyıl mektep, hükümet konağı ve karakol gibi yapıların ortaya çıktığı, devlet teşkilatının adeta anıtları bir dönemdir¹³. Çıldır Sancağı merkezi olan Oltu'da Hükümet Konağı, Rüştüye, Hapishane v.b. yapıların ancak 1860 tarihlerinden sonra modern yapılara kavuşturulması için çeşitli ihtiyaçlar için hem yazışmalar yapıldığını hem de halkın yardımları ile yapıldıklarını görmekteyiz. Nitekim 5 *Muharrem 1284/1867* tarihli belgeden Hükümet Konağı olarak bir evin aylık 500 kuruşa kiralandığını ve daha sonra bu evin darlığından dolayı geniş olan Rüştüye Mektebinin hükümet konağına çevrildiği anlaşılmaktadır. Halkın yardımları sonucunda yeni bir Rüştüye mektebi inşasına başlanarak alt katı tamamlanmış olmasına rağmen tamamı için 15.000 kuruşa ihtiyaç olduğu Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir¹⁴. Aynı zamanda eski hapishanenin daha da genişlemesi için halkın yardımlarına başvurularak yeni bir hapishanenin inşa edilmeye başlandığı ve buranın da tamamlanması için toplam 12.000 kuruşa ihtiyaç olduğu Maliye Nezareti'ne ayrıca bildirilmiştir¹⁵.

---

¹² BOA, İ-HR 195/11021

¹³ ORTAYLI, "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı" İstanbul, Timaş Yay. -2009,s.146

¹⁴ BAO, İ-MVL,572/25681.

¹⁵ BAO, İ-MVL,467/21142. "... Çıldır Sancağı dahilinde kain Oltu kasabasının merkez Liva ittihaz olunmasından dolayı mevcut hapishanenin icra olunan keşif mücibince 12.000 kuruş masrafla tevsi'i (genişlemesi) için icra-ı icabının Maliye Nezaret-i Celilesi'ne havalesi tezkir kılınmış ise de ....."

SONUÇ

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılda ekonomik, soysal, askeri ve idari alanlarda yapmaya çalıştığı reformlarla devletin her alanda içinde bulunduğu sıkıntılarını aşma, diğer taraftan da devletlerarası mücadelede varlığını sürdürebilme gayreti içerisindeydi. Bu kadar hızlı değişim ve uygulama girişimi beraberinde pek çok olumsuzluğu - ki bunların başında altyapı eksikliği gelir - beraberinde getirmiş ancak istenilen amaca ulaşılammışsa da bu yolda önemli mesafe kat edilmiştir. Özellikle idari yapıda meydana gelen değişmeler, her devletin kolay kolay yapmayacağı bir hızda gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti, Avrupa'nın üç yüzyılda biriktirerek oluşturduğu demokrasi geleneğine kısa sürede üstelik taşradaki nahiye ve karye idari birimlerine varıncaya kadar seçim usulünü getirmiş ve taşra idaresinde meclisler oluşturarak karar alma ve uygulama yöntemini kullanmıştır. Bu gelişmelerde temel dayanak nokta ve referans her zaman Avrupa olmuştur. Osmanlı Devleti, Avrupa'nın uygulayıp test ettiği sistemleri biraz değiştirip kendi yapısına uydurmaya çalışmıştır.

Çıldır Sancağı da bu uygulama sahalarından biriydi. Tanzimat Dönemi'nden itibaren yapılan her düzenleme ve değişiklik Çıldır Sancağında da imkânlar dâhilinde uygulamaya konulmuştur. Tanzimat Dönemi'nden itibaren taşra yönetiminde başlatılan her türlü girişim ve bu alanda yapılan uygulamalar, zaman içinde halkın memleket idaresinde yer alması ve sahip olduğu hakların farkına varması ülke genelinde olduğu gibi Çıldır Sancağında da günümüz demokrasi kültürünün oluşmasına katkıda bulunmuştur. Çıldır Sancağı örneği aynı zamanda demokratik hoşgörünün bir yansıması olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Çıldır sancak haline getirildikten sonra mutasarrıflar tarafından idare edilmiştir. Sancak idaresi için Oltu'da olmadığı için ilk iş olarak Hükümet Konağı inşa edilmiştir. Sancak idaresinde en etkili merci Sancak İdare Meclisidir. Kaza idaresinde ise en etkili karar organı Kaza İdare Meclisidir. Bütün idari alanlarda (Sancak ve Kaza İdare Meclisleri, Belediye Meclisleri v.b.) Müslüman halkın temsilcileri yanında gayrimüslim halkın da temsilcileri bulundurulmuştur.

Çıldır Sancağı idari yapısı itibari ile Erzurum Vilayetine bağlı Merkezi Oltu (1860 yılında çok kısa süreli Ardahan olduktan sonra tekrar Oltu olmuştur.) olan bir sancaktır. 1288/1871-72 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır Sancağının

nüfus, köy ve hane verilerine bakıldığında Oltu, Ardahan ve Ardaneuç olmak üzere 3 kaza, bunlara bağlı, 7 nahiyeye (Bu nahiyelerden Namervan (Narman), Penek ve Tavusker nahiyeleri Oltu'ya, Göle, Çıldır ve Posof nahiyeleri Ardahan'a ve Şavşit (Şavşat) nahiyesi de Ardaneuç Kazasına bağlanmışlardır.), toplam 584 köy, 13.448 hane, 1.870 Hıristiyan ve 43.189 Müslüman nüfus ile toplam 45.059 nüfus olarak tespit edilmiştir. 1293/1876-77'de Çıldır Sancağı'nın 1872'deki yapı gibi 3 kaza, 7 nahiyeye, 595 köy, 12.424 hane, 1.945 Hıristiyan ve 50.952 Müslüman nüfus olmak üzere toplam 52.897 nüfustan ibaret olduğunu görmekteyiz. Çıldır Sancağı bulunduğu konum itibari ile farklı dine mensup insanları bünyesinde barındırmıştır. Bu farklı dini gruplar nedeniyle sancak merkezi ve bağlı yerlerde Camii ile birlikte Kilise de yerini almıştır. 1871-1872 yılında Çıldır Sancağı'nda 315 Camii, 19 Kilise, 1877-1878 yılında ise 242 Camii ve 15 Kilisenin varlığını görmekteyiz.

Çıldır Sancağı'nda halkın geçim kaynakları büyük oranda tarım ve hayvancılık başta olmak üzere arıcılık, balıkçılık (Çıldır gölünden dolayı) ticaret, sanayi, zanaat, madencilik ve ormancılık gibi ekonomik faktörlere dayanmıştır. Ayrıca Çıldır Sancağı ve kazalarında Menfaat Sandıkları kurularak olağanüstü durumlarda halkın ekonomik problemlerine çare olmuştur. Dar gönlerin dostu olan bu sandıklardan 1877-1878 yılı itibari ile Çıldır Merkez Kaza Menfaat Sandığı sermayesi 310234 kuruştur. 1288 (1871)'de Çıldır Sancağında 496 dükkân, 13 han ve 15 hamam mevcuttur. 1293 (1877)'de ise 559 dükkân, 9 han ve 5 hamam mevcuttur.

1860'lı yıllar itibari ile ülke genelinde yaygınlaşan telgraf ve posta teşkilatı Erzurum Vilayetinden bağlı kazalara kadar yaygınlaşmıştır. 1288 Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır Sancağı merkezi olan Oltu'da telgraf müdürü Mehmet Faik Efendi, yanında muhabere memuru Cemal Efendi'nin görevli oldukları kayıtlıdır. Ayrıca bu hizmetlerin yalnız sancak merkezi ile sınırlı kalmadığı buradan diğer kazalara da, özellikle halkın yardımları ile telgraf hattı Ardahan'a kadar ulaştırılmıştır.

Çıldır Sancağı'nda eğitim faaliyetleri noktasında Hıristiyan ve İslam Sıbyan Mektepleri'nin yanı sıra Medreseler ve Rüştüye Mektebi gibi eğitim kurumları vardır. 1872 yılı itibari ile 14 Hıristiyan Sıbyan Mektebi, 155 İslam Sıbyan Mektebi ve 310 tane medreseye karşılık 1877 yılında ise 13 Hıristiyan Sıbyan Mektebi, 149 İslam Sıbyan Mektebi, 1 Rüştüye Mektebi ve 9 tane medrese vardır. Çıldır Sancağı merkezi Oltu'da Rüştüyenin yapılması için halkın yardımlarına başvurulmuştur. Ayrıca

Ardanuç'ta da Rüştiye Mektebi açılmış ve muallim ve yardımcısı tayin edildiği gibi talebelerin kitap ihtiyacı da giderilmiştir.

Çıldır Sancağı'nda adli, askeri ve yerel yönetimde de diğer alanlarda olduğu gibi Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere ayak uydurmaya çalışarak kendi içinde uygulamıştır.

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Maliye Nezareti Masârifât Muhasebeciliği Defteri (ML-MSF) 18892 No'lu defter
2. BOA, Amedi Mektubi Umumi Kalemi (A,MKT. UM), 397/22–397/76, 397/67
3. BOA, Dâhiliye Mektubi (DH. MKT),1324/45.
4. BOA, İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ-MVL),202/11599, 83/1671, 511/23069, 5/265, 459/20638, 572/25681, 467/21142, 480/21753, 458/20544, 500/22600, 493/22291, 429/18880, 161/4672, 294/11909, 496/22441, 151/4306, 572/25681
5. BOA, Amedi Mektubi (A.MKT),24/96, 106/94,
6. BOA, İrade-i Dâhiliye (İ-DH),235/14191
7. BOA, İrade-i Hariciye (İ-HR) 195/11021
8. BOA, Hariciye Mektubi Kalemi (HR. MKT). 39/62
9. BOA, Amedi Mektubi Muhimme Kalemi(A. MKT-MHM). 397/24
10. BOA. İrade-i Şura-i Devlet (İ-ŞD) 7/341, 27/1262
11. BOA, Maarif Mektubi Kalemi (MF-MKT), 40/116, 29/169, 35/76
12. Erzurum Vilayet Salnamesi H. 1288
13. Erzurum Vilayet Salnamesi H. 1292
14. Erzurum Vilayet Salnamesi H. 1293

KAYNAK KİTAPLAR

1. ABABAY, Feridun, **Çıldır Tarihi** Kadioğlu Matbaa, TTK Kütüphanesi, Ankara, 1987.
2. AKGÜNDÜZ, Ahmet – ÖZTÜRK, Said, **Bilinmeyen Osmanlı**, OSAV Yay, İstanbul, 1999.
3. AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi, Başlangıçtan 1998'e**, Alfa yayınları, İstanbul, 1989.
4. ARİF, Mehmed, **Başımıza Gelenler**, İstanbul, 1328.
5. ATALAY, İbrahim, **Türkiye Coğrafyası**, İzmir, 1992.
6. AYDIN, Dünder, **Erzurum Beylerbeyliği Ve Teşkilatı Kuruluş Ve Genişleme Devri**, 84, T.T.K. Yay., Ankara, 1998.
7. BADEM, Candan, **Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti**, Birzamanlar Yay. , İstanbul, 2010.
8. BAŞAR, Fehameddin, **Osmanlı Eyâlet Tevcihatı, (1717/1730)**, Ankara, 1997.
9. BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1973.
10. BİLİM, Cahit Yalçın, **Tanzimat Döneminde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839–1876)**, Eskişehir, 1984.
11. ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik**, Ankara, İmge Kitabevi, 2008
12. ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara 1997
13. EKİNCİ, Ekrem Buğra, **Osmanlı Mahkemeleri(Tanzimat ve Sonrası)**, Arı Sanat Yay.,İstanbul, 2004.
14. ERASLAN, Cezmi, **II. Abdülhamit Ve İslâm Birliği**, Ötüken Yay., İstanbul, 1995.
15. ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I. (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Ankara, 1953.
16. GÜNAY, Selçuk; **Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263–1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibarıyla Mülki Taksimatı**, Erzurum, 1980. (Basılmamış Ön Doktora Tezi)

17. HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara, TTK, 1995,
18. HALAÇOĞLU, Yusuf, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)** Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları. 2002.
19. HAYTA, Necdet, **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862- 1286/1869)**, Ankara, 2002.
20. KARAL, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt, 3-5-6-8, Ankara 1983.
21. KIRMIZI, Abdülhamit, **19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi, Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2008,
22. KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Kars Tarihi**, I. Cilt, İstanbul 1953.
23. KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi(1451-1590)**, Atatürk Ün. Yay. Ankara. 1976.
24. KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **1855 Kars Zaferi**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1955.
25. KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Edebiyatımızda Kars**, Işıl Matbaası, İstanbul,1958.
26. KÜRKÇÜOĞLU, Cihat, , **Şanlıurfa 1850-1950**, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa, 2008.
27. KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, İstanbul 1993,
28. ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Ankara 2000.
29. ORTAYLI, İlber, **Çarlık Rusya Yönetiminde Kars**, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler-1, Ankara, 2000.
30. ORTAYLI İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
31. ÖĞÜT, Tahir, **19.Yüzyılda Halep Vilayetinde Mahalli Meclisler**, Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul, 2008.
32. TANÖR, Bülent, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 2004, s,108.
33. TOPALOĞLU, Yasin **Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları**, (Yüksek Lisans Tezi) Erzurum, 2006.

34. TURAN, Şerafettin, **XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimâtı (1041/ 1631–32 Tarihli Bir İdarî Taksimât Defteri)**, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara,1963,
35. SERTOĞLU, Midhat, **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi**, İstanbul ,1992.
36. YORGA, Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 5.Cilt, çev: Nilüfer EPÇELİ, İstanbul 2005
37. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2. Kitap**, haz. Z. Kurşun, S.A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul,1999.

MAKALELER

1. AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, *Türkiye Günlüğü Dergisi* sayı:31, Ankara Kasım-Aralık 1994,
2. AKBAL, Fazıla, **1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus**, *Belleten*, C.XV, 1961,
3. ATALAY, İbrahim., **Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi**, *Jeomorfoloji Dergisi*-7, 1978
4. AYDIN, Ahmet, **Çoruh Vadisi (Tao) ve Oltu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi**, *A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*. c.VII, s.I. Erzurum, 2006.
5. BARKAN, Ömer Lütfü, **Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)**, İÜİFM., II, s.1-2 (İstanbul, 1940-1941),
6. CEMALOĞLU, Necati, **Osmanlı devleti'nde yapılan tanzimat Reformlarının eğitim sistemine etkileri, Uygulamaları ve sonuçları (1839-1876)**, *Gazi Üniv. Sos. Bil. Derg. Sayı:7*.
7. DEMİREL, Muammer, **Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877/1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan Sonra)**, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı:37, Erzurum,2008.
8. EMECEN, Feridun, **Çıldır Eyaleti Maddesi**, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, T.D.V. Yay. Ankara, 2002.

9. EMECEN, Feridun, **Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri**, Tarih ve Sosyoloji Semineri , 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler, İstanbul 1991.
10. GÖKBİLGİN Tayyib, **Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkisi**, Belleten, C: XXXI, Y: 1967.
11. HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ardahan Maddesi**, İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, T.D.V. Yay. Ankara, 2002.
12. İNBAŞI, Mehmet, **xviii. Yüzyılın ikinci yarısında çıldır eyâleti ve idarecileri** A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi. c.VII, s.I. Erzurum, 2006.
13. KILIÇ, Orhan, **Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı; Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı**, F. Ü. Sos. Bil. Der. Elazığ, 1997.
14. KILIÇ, Orhan, **Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler**, OTAM, Sayı: 10, Ankara, 1999.
15. KODAY, Zeki, **Çıldır Gölü'nde Balıkçılık**, Türk Coğrafya Dergisi-37, 171- 182, İstanbul, 2001.
16. ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devri Ve Sonrası İdari Teşkilat**, Osmanlı Devleti Tarihi, C.1.Ed: Ekmeleddin İHSANOĞLU, Zaman Yay, İstanbul, 1999.
17. ÖRENÇ, Ali Fuat, **Mutasarrıf maddesi**, İslam Ansiklopedisi, cilt:31, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2006,
18. ÖZ, Mehmet, **Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler**, Vakıflar Dergisi, XXII , Ankara, 1991,
19. SAYDAM, Abdullah **“Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”** SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi *Aralık 2009, Sayı:2.*
20. SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Yerel Yönetim Metinleri III, Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi**, Çağdaş Yerel Yönetimler, cilt 5, sayı 2 (Mart, 1996).
21. SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Yerel Yönetim Metinleri I: ,Çağdaş Yerel Yönetimler**, cilt 4, sayı 6 (Kasım,1995).
22. SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri**, Çağdaş Yerel Yönetimler, cilt 5, Sayı 5 (Eylül 1996).

23. UYANIK, Osman, **Çıldır Adı Üzerine**, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 19. SAYI, 2006.

24. YÜKSEL, Hasan, **Osmanlı'da modern anlamda yapılan ilk nüfus sayımına Göre Divriği'nin demografik yapısı**,

SÖZLÜKLER

1. DOĞAN, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1994 .
2. PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 2004.
3. TAVKUL, Ufuk, **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, 2000
4. SERTOĞLU, Mithat, **Osmanlı Tarih Lûgati**, İstanbul, 1986..
5. YUDAHİN, K.K. (Çev. Abdullah TAYMAS), **Kırgız Sözlüğü**, Ankara, 1994.
6. (Komisyon Başkanı ERCİLASUN, Ahmet Bican), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Ankara, 1992.
7. **Derleme Sözlüğü**, 3. Cilt, Ankara,1993.
8. (Komisyon Başkanı EREN, Hasan), **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988, Cilt I,

ANSİKLOPEDİLER

1. İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, T.D.V. Yay. sh.350 Ankara 2002.
2. İslam Ansiklopedisi, cilt 10, MEB Yayınları, Ankara 1997.

EKLER

قسم حقوق

این موقوفه موسسه و سایر بر وقایع و جلد سخا قاری در سنه ۱۲۰۰ کانه صوغانغ اورمانک محاطی خصص آنجاری لوزم کلوده نراسره وزیر مقدمات
 ایشوروم ولوقی اداره مجلس کلوده مصلحه و نیرینه مایه نظایات جلد سیم با تخمیره سولای دولت ملکه دانه سنه قلمه الهامه مصلحه طاق صله
 عرصه و قدیم قلندی مطالبه سنه مشابه اولدیمی و جلیق اسیر صوغانغی اورمان و ولایته مذکوره در کانه سخا قاری بولسا نه اهانک گنج اول قاری
 کرسته و اورونده و کورک مجری اولدوغنده اورانک شدت بروونه نظراً بونک محود فقه باری ابر حیه اسیریه محاطی قوه انعامه سنه ۱۲۰۰
 اولدیه اگرچه اورمانه نظام سنه باید و ایضاح اولمانه عوادک فعلیانه با سلاطینج برابری از بلده حبه اولدیه ملک حاصل اولدیمی و کانه
 مذکور نظام طبع و نشر اولدوغوز کله کونر قلمه ایملدنه برار عدت و حق نافذ اولدیمی حالده بوکا نظراً مذکور اورمانک حاصلوت و برسانده نسویه فقه حقه
 بر اولدیمی هانز و مناسب اولدیه فقه و استخدا کونر برونه مایه بره و بره جاک معاسلایه سنه اسیر اورمانک حاصلوت و برسانده نسویه فقه حقه
 بر وجه اشعار سنه کله کله کونر قلمه و استخدا کونر برابر بعد از به علی له دام مذکور اورمانک حبه محاطی سنه وقت و اعنا فقه نه اهانک
 محاط اولدیمی کرسته و اورونک بر لیمه فقه حقت و برسی و بلا فقت خارجه کرسته نفلک ممنوعت قویه انه انفسی خصصک صورت قطعه کله
 خالی و بره و قران نامه اورمانک هانز بولمانه کله قوزه و قنده نزع و غرسک بوردنه مایه خصص انعامه قده تا خبری کونر سنه بر کله بوردی
 و قوه حبه تشکات و اجزای لفظ اولدیه فایده خالی اولدیه فقه کله و ولایت مذکوره و بلکجه جوانانه نظیر بر لیمه برسی و صورت حالک نظایات سنه اولدیه
 قوزه و قنده و کونر برونه قلمی خصصک ولایت مذکوره و حدود بر بوردی ایا کونر حرکت اولدیمی باینده قوه ساری قلمی قسم
 نکر قلمه بر اویلیج لوزم جلیق امرو زمانه حقه بادشاهی شرف و جود و حدود بر بوردی ایا کونر حرکت اولدیمی باینده قوه ساری قلمی قسم

۵

I.SD 7/341

I.SD.00007

“Çıldır ve Soğanlı Ormanlarından kereste ve odunun dışarıya naklinin yasak olduğu ve caza gerektirdiği gibi ormansız alanlarda fidan ve koza tohumunun ekilmesine dair belge..”

EK:4

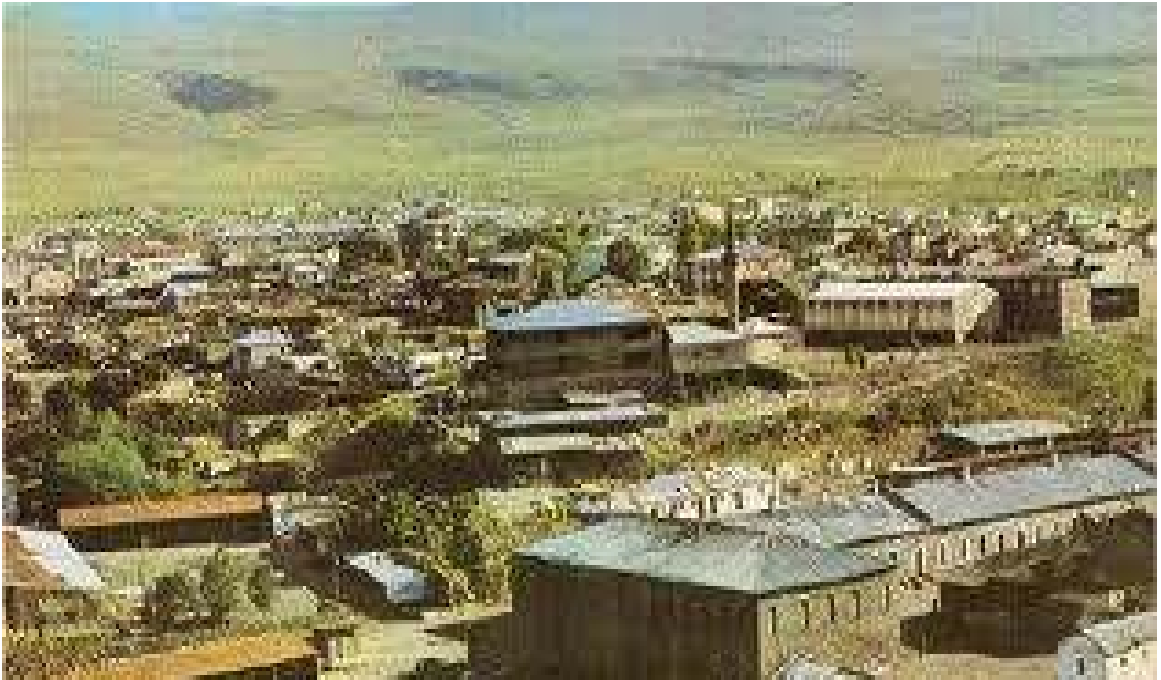

Harita-1 Ardahan İl Haritası
EK:5

Çıldır İlçesinin Genel Görünümü EK:7

Çıldır İlçesinin Genel Görünümü EK:8

115 km2 alanı olan ıldır Gölü EK:9

Çıldır ilçe merkezinin yaklaşık 27 km. gÜneydoğusunda yer alan Akçakale EK:10

ÖZGEÇMİŞ

- 1980 Kars ili Sarıkamış İlçesi Şehitemin Köyünde doğdum.
- 1991 Kars Sarıkamış Şehitemin Köyü İlk Okulu'nu bitirdim.
- 1994 Kars Sarıkamış İmam Hatip Lisesi Ortaokulu'nu tamamladım.
- 1997 Kars Sarıkamış İmam Hatip Lisesi'ni bitirdim.
- 2001 Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümünden mezun oldum.
- 2001 Kars Sarıkamış Gazipaşa İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Öğretmeni olarak göreve başladıktan sonra ilçenin değişik ilköğretim ve Liselerinde çalıştım. 2010 yılından itibaren müdür yardımcısı sınavını kazanarak Fevzi Çakmak İlköğretim Okuluna Müdür Yardımcısı olarak atandıktan sonra halen bu okulda çalışmaktayım.
- 2009 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans sınavını kazandım.